

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
X. SULAYMONOVA NOMIDAGI
RESPUBLIKA SUD EKSPERTIZA MARKAZI

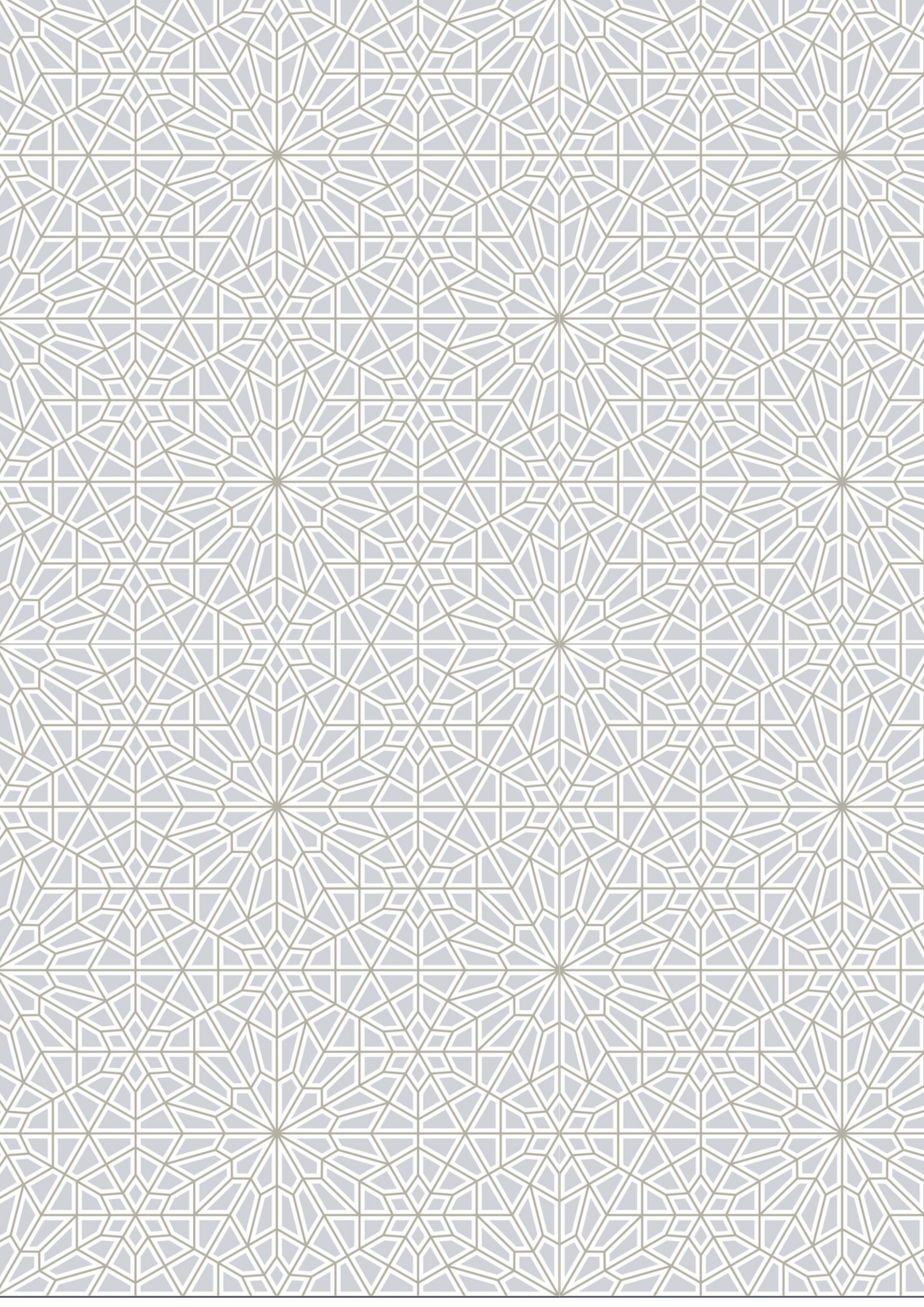
O'ZBEKISTON SUD EKSPERTIZASI

Huquqiy, ijtimoiy, ilmiy-amaliy

JURNAL

2024 №3(14)

**O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi
Rayosatining 2022-yil 30-apreldagi 315/5-son qarori bilan
"O'zbekiston sud-ekspertizasi" ilmiy jurnali yuridik va
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori
(DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari
asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.**

MUNDARIJA

Qodiraliyeva S.B. Dendroxronologiya ekspertizasi imkoniyatlari	2
Xalilova N.Sh., Boixo'jayeva A.A., Abdullayeva M.U. Qalbaki dori vositalarini sud ekspertiza amaliyotida kompleks usullar yordamida tadqiq qilish	7
Pulatov M.M., Lochinov F.N. Olmaliq shahar aholisi orasida nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlarining sud-tibbiy tahlili	14
Alimov O.E. Tirik shaxslarda o'rta og'irlikdagi tan jarohatining sud-tibbiy ahamiyati	18
Xalmuxamedova S.K. Sud-iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazishda yuzaga keladigan dolzab muammolar	23
G'ofurjonov A.X. Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi uslubiyatlarini takomillashtirish masalalari	30
Valijonov Sh.M. Raqamli dalillarni tekshirishda sud ekspertizasining ahamiyati: xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti	35
Kudratov S.M. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) ishtirokchi davlatlaridagi nodavlat sud ekspertiza tashkiloti instituti: qiyosiy huquqiy tahlil	39
Jurayev F.X. Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari	44
Madrimov X.K. Yer sohasidagi ma'muriy nizolarni sudda ko'rish bilan bog'liq ayrim muammolar va ularni hal qilish yo'llari	49
Kenjayev J.O. Nodavlat sektorlar faoliyatida inson huquqlari borasidagi zamonaviy yondashuvlar	54
Umarxonova D.Sh. Yevropa ittifoqi doirasida jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlikning zamonaviy mexanizmlari	61
Bozorov M.M. Jinoyat ishlari yurituvda protsessual chiqimlarni hisoblash, to'lash va undirish jarayonlarida maxsus dasturiy ta'minotdan foydalanishning ahamiyati va zarurati	70
Abjalov A.M. Xorijiy mamlakatlarda "elektron hukumat" konsepsiyasining shakllanish evolyutsiyasi	78
Xasanova S.O'. Yig'ilish qarorlarini fuqarolik-huquqiy tartibga solish asoslarining rivojlanishi	84
Shakarov O'B. Siyosiy legitimlik: funksional jihatlarini	91
Musayev M.T. Mafkuraviy tahdid tushunchasining mazmun-mohiyati va uning ilmiy-siyosiy tasnifi.	99
Ulug'ov A.X. Yoshlarda milliy va umuminsoniy bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish zarurati va rivojlantirish tendensiyalari	106
Qolqanov N.T. Yangi O'zbekiston ijtimoiy siyosatida kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan islohotlar	113
Diyorov S. Ta'limning davlat siyosatidagi o'rni	119
Hasanov Sh.Sh. O'zbekistonda siyosiy jarayonlarda ziddiyatlarni bartaraf etishning o'ziga xos xususiyatlari	124
Eshmurodov A.T. Shaxs va jamiyat ma'naviy xavfsizligini ta'minlashda millat axloqiy salohiyatining o'rni	130
Meyliyev U.F. Globallashuv davrida mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish.	135

Muassis:

**O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi
huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi**

Bosh muharrir:
Akram XALILOV

Bosh muharrir o'rinbosari:
Uchkun UZAKOV
Mas'ul kotib:
Nuriddin QOLQANOV

Tahrir hay'ati:

Akbar TASHKULOV
Sherzod RABIYEV
Jamshidxon NURITDINOV
Istam ASTANOV
Narzulla JO'RAYEV
Odil MUSAYEV
Oybek SIROJOV
Eshmuxamad KADIROV
Shuhrat RAXMANOV
Saidillaxodja SAIDXODJAYEV
Shuxrat OTAQULOV
Maxsuma NASIMDJANOVA
Nilufar XALILOVA
Nadejda KORABLYOVA
Murodjon MAXKAMOV
Sanjar KUDRATOV
Niyora SAITOVA

Mas'ul muharrir:
Husan NISHONOV
Dizayner:
Faxriddin RAHIMOV
Sahifalovchi:
Malohat TOSHOVA

"O'zbekiston sud ekspertizasi" huquqiy,
ijtimoiy, ilmiy-amaliy jurnali
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligida 2021-yil 4-iyunda
1185-sonli guvoohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Tahririyat manzili:
100105, Toshkent shahri, Mirobod tumani
Farg'ona yo'li ko'chasi.
Telefonlar:
(71) 209-11-55 (153 ichki), (93) 171-37-74

web-site: www.sudex.uz
e-mail: info@sudex.uz
facebook.com/sudex.uz
telegram.me/sudex.uz

Jurnal 27.11.2024-yilda bosmaxonaga topshirildi.
Qog'oz bichimi 60x84 1/8. Ofset usulida bosildi.
Shartli 6,75 bosma taboq. Buyurtma № 001. Adadi 100.

"Reliable Print" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Qushbegi ko'chasi, 6-uy.

ANNOTATSIYA

Dendroxronologiya (daraxt-halqa tahlili) yog'ochning yillik o'sishining o'zgaruvchanligini o'rganish, bu o'zgaruvchanlikni belgilaydigan omillarni aniqlash, yog'ochli o'simliklarning o'sishiga ta'sir qiluvchi hodisalarni aniqlash va atrof-muhit sharoitlarini rekonstruksiya qilish bilan shug'ullanadi. Tadqiqot obyekti yog'ochli o'simliklarning tanasi, shoxlari va ildizlarida yillik o'sishning turli ko'rsatkichlari, shuningdek, fizik-mexanik xususiyatlari, anatomik tuzilishi va yog'ochning kimyoviy tarkibi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: dendroxronologiya, burg'ulash, tashqi yillik halqa, kambiy hujayrasi, dendroekologiya, sötvatten, Lintab, TsapWin dasturi, soxta halqalar.

DENDROXRONOLOGIYA EKSPERTIZASI IMKONIYATLARI

QODIRALIYEVA

*Sug'diyona Baxtiyorjon qizi,
X.Sulaymonova nomidagi Respublika
sud ekspertiza markazi
Sud-ekspertlik ilmiy-tadqiqot instituti
bosh ilmiy xodimi*

АННОТАЦИЯ

Дендрохронология (древесно-кольцевой анализ) занимается изучением изменчивости годовичного прироста древесины, выявлением факторов, которые определяют эту изменчивость, датировкой событий, влияющих на прирост древесных растений, реконструкцией условий внешней среды. Объектом исследований являются различные показатели годовичного прироста в стволах, ветвях и корнях деревянистых растений, а также физико-механические свойства, анатомическая структура и химический состав древесины.

Ключевые слова: дендрохронология, бур, внешнее кольцо, камбиальные клетки, дендроэкология, Sötvatten, Lintab, программа TsapWin, ложные кольца.

ANNOTATION

Dendrochronology (tree-ring analysis) studies the variability of annual growth of wood, identifying the factors that determine this variability, dating events affecting the growth of woody plants, reconstruction of environmental conditions. The object of research is various indicators of annual growth in trunks, branches and roots of woody plants, as well as physical and mechanical properties, anatomical structure and chemical composition of wood.

Key words: dendrochronology, borax, outer ring, cambial cells, dendroecology, Sötvatten, Lintab, TsapWin program, false rings.

Yog'och o'sishining yillik qatlamlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlarni o'rganish asosida tabiiy ekotizimlardagi yog'och o'sishi qatlamlari va hodisalarining mutlaq va nisbiy sanasi, shuningdek, uzoq vaqt oralig'ida va yuqori vaqt oralig'ida atrof-muhitning ko'plab muhim parametrlarini qayta qurish amalga oshiriladi. Daraxt-halqa tahlilining to'g'ri qo'llanilishi tufayli o'tmishdagi tabiiy iqlim omillarining tabiiy o'zgaruvchanligini o'rganish va kelajakda tabiiy muhitning global o'zgarishini bashorat qilish mumkin.

Dendroxronologik usul yordamida quyidagilarni rekonstruksiya qilish mumkin:

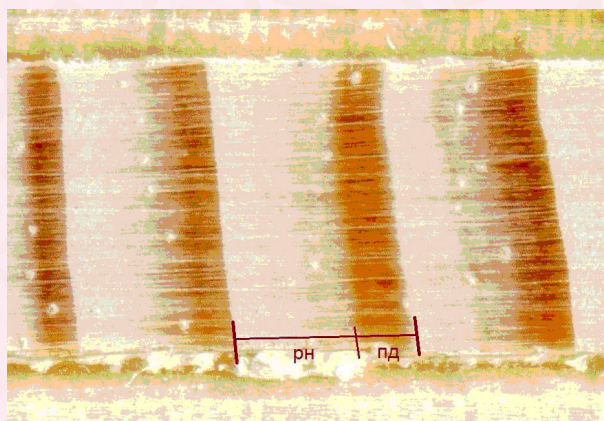
1. O'tmishdagi iqlim sharoiti (qurg'oqchilik, sovuq, uzoq muddatli sovuq va boshqalar).
2. O'rmon yong'inlari.
3. Barg yeyuvchi hasharotlar hujumlari.
4. Ko'llar va daryolardagi suv sathining o'zgarishi.
5. Muzliklar chegarasidagi o'zgarishlar, shuningdek, ko'chki va sel.
6. Katta vulqon otilishi.
7. Quyosh nurlari va yangi yulduzlarning paydo bo'lishi.

Dendroxronologiya sud ekspertizasida noqonuniy daraxt kesish sanalari va joylarini belgilash keng qo'llaniladi.

Yog'ochli o'simliklarning yillik o'sish qatlamining tuzilishi va uning hajmini belgilovchi omillar. Yil fasllarining o'zgarishi ifodalangan mo'tadil va sovuq iqlim zonalarida yog'ochli o'simliklarda kamby qatlamining davriy faolligi kuzatiladi. Ushbu hududlarda daraxtlar odatda vegetatsiya davrida bitta o'sish qatlamiga ega bo'ladi. Ko'ndalang kesmalarda bu qatlamlar halqalar shaklida aniq ko'rinadi.

Ignabargli turlarda o'sish davrining boshida katta va ingichka devorli hujayralar, bargli turlarda esa, qo'shimcha ravishda katta tomirlar hosil bo'ladi. Ushbu hujayra qatlami "erta yog'och" deb nomlanadi. O'sish davri oxirida kichikroq, qalinroq devorli hujayralar hosil bo'ladi. Tomirlari bo'lmagan yoki kamroq bo'lgan hujayralarning bu qatlami avvalgisidan quyuproq

rangda yaxshi farq qiladi va "kech yog'och" deb ataladi (1-rasm). Har bir o'sish halqasida erta va kech yog'och hujayralari orasidagi o'tish odatda asta-sekin, qo'shni halqalar orasidagi o'tish esa keskin bo'ladi. Bu daraxt halqalarini farqlashni juda osonlashtiradi.

1-rasm. Oddiy qarag'ayning o'sish halqalari, pH – "erta", пд – "kech" yog'och.

Daraxtlarning yillik o'sishiga (yoki kamby hujayralarining faolligi) katta miqdordagi ichki va tashqi kompleks ta'sir etuvchi omillar ta'sir qiladi. Ichki omillardan eng katta ta'sir yog'och turlari, irsiy individual o'zgaruvchanlik, yoshi va mevasi bo'lsa, tashqi omillardan o'sish miqdoriga iqlim va tuproq sharoitlari, fitotsenotik munosabatlar, turli xil falokatlar (yong'in, shamol, zararkunanda hasharotlar hujumlari), shuningdek, insonning iqtisodiy faoliyati ta'sir qiladi. Daraxtlarning radial o'sishi (o'sish halqasining kengligi) ichki omillar nazorati ostida va tashqi omillar tomonidan o'zgartiriladi.

O'rmon ekotizimlari ekologiyasi va tarixining turli masalalarini o'rganishda daraxt-halqa xronologiyalaridan keng foydalanish dendroxronologiya va umuman dendroekologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishga yordam berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sinov maydonchalari va namunali daraxtlarni tanlash. Dendroxronologik tadqiqotlar uchun sinov maydonchalarini tanlash mintaqaning o'rmon maydonlariga xos bo'lgan bir qator xususiyatlarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi:

1. Katta va kichik daryolarning suv havzalarida joylashgan tabiiy yoki sun'iy kelib chiqqan o'rmon uchastkalari tanlanadi.

2. O'rmon sharoitiga alohida e'tibor qaratiladi. Oddiy qarag'ayda quyidagi yashash joylari bilan bog'langan namunali daraxtlarni tanlash mumkin: quruq, yangi va botqoq. Archa, eman va jo'ka daraxtlari uchun namunali daraxtlar bir xil o'rmon sharoitlari bo'lgan yashash joylarida tanlanishi kerak.

3. Muayyan uchastkalarda namunali daraxtlarni tanlash umumiy qabul qilingan metodologiyaga muvofiq amalga oshiriladi (Dendroxronologiya usullari, 2000).

4. Faqatgina ularning o'sishiga iqlimiy bo'lmagan omillar kam ta'sir qiladigan namunali daraxtlar tanlanadi. Namunalar quyidagi joylardan olinmasligi kerak:

a) fitotsenotik omillarning ta'siri sezilarli darajada namoyon bo'ladigan;

b) tuproq va tuproq sharoitlarida sezilarli o'zgarishlar yuz beradigan.

5. Uzoq muddatli daraxt-halqa xronologiyalarini olish uchun qari daraxtlarni tanlash kerak.

Yog'och namunalari olish. Hozirgi vaqtda yog'och namunalari olish uchun, ayniqsa tirik daraxtlardan, Pressler (Haglof, Suunto) burg'ulash ishlatiladi, uning yordamida diametri 4-5 mm va uzunligi 50 cm.gacha bo'lgan yog'ochning radial yadrolari burg'ulanadi. Yog'och namunalari daraxt tanasining bo'ylama o'qiga perpendikulyar ravishda yer yuzasidan 0,5-1,3 m balandlikda olinadi (2-rasm). Odatda daraxtdan tana doirasining turli tomonlaridan ikkita yadro olinadi. Bitta umumlash-tirilgan xronologiyani yaratish uchun bir xil turdagi 10–20 daraxtdan yog'och namunalari olinadi.

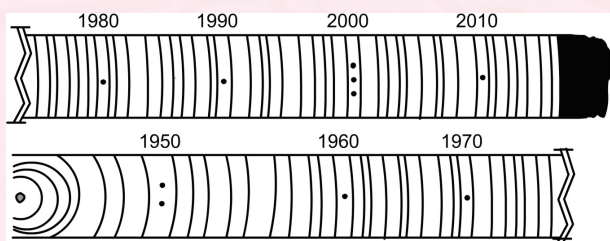
2-rasm. Pressler bilan burg'ulab yosh yadrolarni olish.

Burg'ulash yadrolari qog'oz idishlarga yoki Sötvatten (Ikea) plastik kokteyl naychalariga joylashtirilishi mumkin, bunda namunalarni tashish, quritish va halqalarni aniqlash va o'lchash ishlari olib borilgunga qadar saqlash qulay. O'lik daraxtlarning qoldiqlaridan nafaqat yadrolarni, balki ko'ndalang kesmalarni ham ajratish mumkin. Qurigan yog'och yadrolarini olish uchun DENDRO00004 matkapidan foydalanish mumkin (Schneidwerkzeugmechanik, Germaniya).

Har bir yog'och namunasiga kod berilishi kerak, bu kod namuna yoki konteyner yuzasiga yoziladi. Eng ko'p ishlatiladigan kodlash oltita belgidan iborat. Birinchi uchta belgi lotin alifbosidagi harflarning birikmasidan iborat bo'lib, ular yashash joyi kodini bildiradi (masalan, IZH – Izh daryosi). Keyingi ikkita raqamli belgi (01 dan 99 gacha) namunaviy daraxt raqamini, oxirgi raqamli belgi (1 dan 9 gacha) radius raqamini bildiradi. Bundan tashqari, namuna yoki konteynerda daraxt turi, olingan sana, kollektorning familiyasi va boshqalar ko'rsatiladi. Har bir sinov maydoni uchun o'sish sharoitlari, o'simliklar, namunali daraxtlar va olingan yog'och namunalari tavsiflanadi.

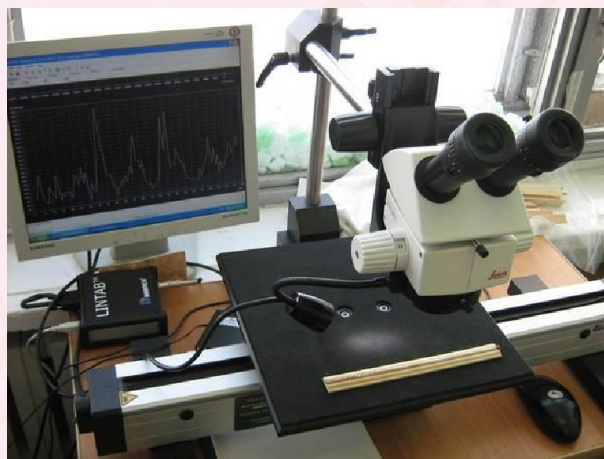
Namunalarni kameral qayta ishlash. Yog'och namunalari bilan keyingi ishlar laboratoriya sharoitida amalga oshiriladi. Yadrolar maxsus yog'och substratga (to'g'ri burchakli temir) yopishtiriladi, so'ngra ularning yuzasi o'tkir asbob (ustara, skalpel) bilan yaxshilab tozalanadi. Halqalarning kontrastini oshirish uchun maydalangan tish kukuni yadroning tozalangan yuzasiga surtiladi (Filroze, Gladushko, 1986). O'lchashdan oldin namunaning sirt sifati shunday bo'lishi kerakki, mikroskop ostida yuqori

kattalashtirishda yog'ochning hujayra tuzilishi aniq ko'rinishi lozim. Tozalash sifati ko'pincha bir yoki ikki qatorli hujayralarga ega bo'lgan juda tor halqalarni aniqlashga imkon beradi. Daraxt halqalari katta bo'lsa, unda yog'och namunasini shliflovchi uskunada tozalash mumkin. Keyin halqalarni oldindan aniqlash va belgilash amalga oshiriladi. Namunani olish va unda subkortikal o'sish halqasini shakllantirishning aniq kalendar vaqtini bilib, ortga hisoblash usuli ushbu seriyadagi barcha halqalar hosil bo'lishining kalendar sanalarini aniqlaydi, har o'nyillikning halqasi (masalan, 1980, 1990, 2000 va boshqalar) maxsus belgi bilan, qalam yoki ingichka igna bilan belgilanadi. Bir nuqta belgisi o'nyillikni, ikki ellikiyillik va uch asrni bildiradi (3-rasm).

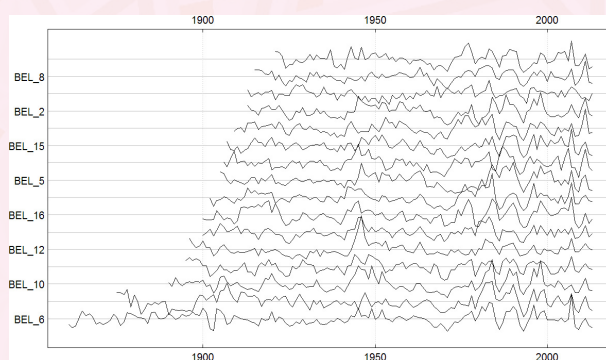
3-rasm. Burg'ulash namunasidagi daraxt halqalarini belgilash sxemasi, tashqi halqa – 2017-yil.

Halqalarning kengligini o'lchash va o'zaro taqqoslash. Daraxt halqalarining kengligini MBSning binokulyar mikroskopi ostida o'lchash shkalasi bo'linmalarining sonini millimetrga aylantirish yoki Lintab yarim avtomatik o'lchash tizimi va TsapWin dasturi bilan (Rinn, 2011) o'lchash mumkin (4-rasm). Hozirgi vaqtda daraxt halqalarining kengligini yadrolarni raqamli tasvirlarida (fotosuratlarida) o'lchashga imkon beradigan dasturlar mavjud (Windendro, Coorecorder CDendro va boshqalar).

4-rasm. Lintab yarim avtomatik o'lchash tizimi.

O'lchov ma'lumotlariga ko'ra, har bir radius uchun mutlaq radial o'sish grafiklari tuziladi (5-rasm), o'zaro taqqoslash usuli daraxt halqalarini aniqlash uchun ishlatiladi. O'zaro taqqoslash – bu turli xil daraxtlardagi o'xshash halqa grafikalarini solishtirish va ular orasidagi moslik maksimal bo'lgan aniq joyini tanlash (Duglas, 1919). O'zaro taqqoslash usuli yog'och o'sish qatlamlarining shakllanish vaqtini nisbiy va mutlaq aniqlashga imkon beradi. Nisbiy aniqlash kalendar sanasi aniqlanmagan, tahlil qilingan namunalarning bir-biriga nisbatan yoshini aniqlashga imkon beradi. Mutlaq aniqlash o'rganilayotgan namunalardagi barcha daraxt halqalarining kalendar sanasini ochiqlashni o'z ichiga oladi. Bu kamida bitta daraxtdan yog'och namunasini olishning kalendar sanasi ma'lum bo'lgan taqdirdagina amalga oshirilishi mumkin.

5-rasm. Radial o'sishning mutlaq qiymatlari Bel (Chuvach Respublikasi) sinov maydonchasining 16 ta namunali eman daraxtlari.

O'zaro taqqoslash payti o'sishning ekstremal qiymatlari, shuningdek, patologik tuzilmalarni o'z ichiga olgan halqalar (sovuq, yengil va soxta halqalar va boshqalar) o'zaro taqqoslashning to'g'riligini tekshirishga imkon beradigan xarakterli yillar (point years) sifatida ishlatiladi (Schweingruber va boshq., 1990). Eng muhimi, bir vaqtning o'zida va bir xil iqlim sharoitida o'sadigan daraxtlarning ko'p qismida iqlim sharoiti noqulay bo'lgan yillarda hosil bo'lgan tor halqalardir.

Soxta halqalar mavjud bo'lganda, ba'zi taqqoslanadigan xronologik segmentlar orasidagi o'sish o'zgaruvchanligidagi sinxronizatsiya buziladi va mos yozuvlar halqalarining holati bir yil yoki undan ko'proq vaqtga siljiydi.

Yog'och zichligining soxta halqasi haqiqiy halqadan kech va erta yog'och qatlamlari orasidagi chegaraning yo'qligi bilan farq qiladi, shuningdek, u odatda yillik o'sish qatlamining

butun atrofi bo'ylab kuzatilmaydi, shuning uchun daraxtdan har doim ikki yoki undan ortiq yadro olish yaxshiroqdir.

Daraxtlar hayoti uchun ayniqsa noqulay bo'lgan yillarda kambiyning tana bazasida faoliyati sezilarli darajada pasayadi. Bunday hollarda, daraxt tanasining ma'lum bir joyida halqa yo'qligi haqida gapirishadi – bu “tushgan halqa” hisoblanadi. Bu, ayniqsa, ekstremal yashash joylarida o'sadigan daraxtlarda namoyon bo'ladi. Soxta halqalarning mavjudligini TSAPWin dasturi yordamida aniqlash mumkin, bu tadqiqotchiga ko'p sonli daraxtlardagi o'sish ko'rsatkichlaridagi egri chiziqlarni ekranda ko'rish, egri chiziqlarni turli yillarga siljitish, halqalarni kiritish va olib tashlash imkonini beradi.

Maqolada keltirilgan barcha elektron dasturlar Dendrochronology Program Library veb-saytida bepul mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Брукс К., Краузерс Н. Применение статистических методов в метеорологии. - Л.: Гидро-меоиздат, 1963. - 416 с.
2. Булыгина О.Н., Коршунова Н.Н., Разуваев В.Н. Специализированные массивы данных для климатических исследований // Труды ВНИИГМИ- МЦД, 2014. Вып. 177. - С. 518.
3. Ваганов Е.А., Шашкин А.В. Рост и структура годичных колец хвойных. - Новосибирск: Наука, 2000. - 214 с.
4. Ваганов Е.А., Шиятов С.Г., Мазепа В.С. Дендроклиматические исследования в Урало-Сибирской Субарктике. - Новосибирск: Наука, 1996. - 246 с.
5. Комин Г.Е. Применение дендрохронологических методов в экологическом мониторинге лесов // Лесоведение. - 1990. - № 2. - С. 3-11.
6. Крамер П.Д., Козловский Т.Т. Физиология древесных растений. - М.: Лесная промышленность. - 1983. - 464 с.
7. Мелехов И.С. Влияние пожаров на лес. - М. - 1948. - 125 с.
8. Методы дендрохронологии. Часть I. Основы дендрохронологии. Сбор и получение древесно-кольцевой информации: Учебно-методическое пособие. Красноярск: КрасГУ, 2000. - 80 с.
9. Сукачев В.Н. О внутривидовых и межвидовых взаимоотношениях среди растений // Бот. журн., 1953, т. 38, - № 1. - С. 57-96.
10. Тишин Д.В. Влияние природно-климатических факторов на радиальный прирост основных видов деревьев Среднего Поволжья. - Дисс... канд. биол. наук. - Казань, 2006. - 142 с.

ANNOTATSIYA

**QALBAKI DORI
VOSITALARINI
SUD EKSPERTIZA
AMALIYOTIDA
KOMPLEKS USULLAR
YORDAMIDA TADQIQ
QILISH**

XALILOVA

*Nilufar Shuxratillaevna,
O'zbekiston Respublikasi Adliya
vazirligi huzuridagi
X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi
Sud-ekspertlik ilmiy-tadqiqot instituti
bo'lim boshlig'i,
farmatsevtika fanlari nomzodi*

BOISXO'JAYEVA

*Adibaxon Anvarovna,
X. Sulaymonova nomidagi Respublika
sud ekspertiza markazining
Materiallar, ashyolar va buyumlar
kriminalistik ekspertizasi
laboratoriyasi eksperti*

ABDULLAEVA

*Munira Ubaydullayevna,
Toshkent farmatsevtika
instituti dotsenti,
farmatsevtika fanlari nomzodi*

Maqolada ekspertizaga taqdim qilingan ashyoviy dalillar – zavod qadog'ida bo'lmagan, yaroqlilik muddati va seriyasi ko'rsatilmagan konvalyutadagi kapsulalarni sud kimyo laboratoriyalarida mavjud bo'lgan usullar bilan tekshirishning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqilgan.

Mazkur moddaning ushlanish vaqti, molekulyar va ion parchalari, ular intensivligi, modda fragmentining individualligi hamda nur o'tkazish to'liq uzunliklari, funksional guruhlari aniqlandi. Ushbu ko'rsatkichlarni murakkab aralashmalar tarkibidan nazoratdagi moddalarni topish, ularning bir tur va guruhga hamda umumiy manbaga mansubligini aniqlashda qo'llash tavsiya etiladi. Qo'llanilgan usullar yuqori sezgirlikka ega, tezkor va sodda ekanligi tasdiqlandi.

Kalit so'zlar: ekspertiza, dori vositalari, zardeks, pregabalin, namuna, usul, gaz xromato-mass-spektrometriya, IQ-spektrofotometriya, xromatogramma, spektr.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются особенности исследования вещественных доказательств, представленных на экспертизу, – капсул в конвалютах не в заводской упаковке, без срока годности и серийного номера, – методами, имеющимися в судебно-химических лабораториях.

Установлены: время удерживания, молекулярные и осколочные ионы, их интенсивность, индивидуальность фрагментации исследованного вещества, а также наличие характеристических полос пропускания функциональных групп, характерных для структуры данного соединения. Эти параметры рекомендуется использовать для обнаружения контролируемых веществ в составе сложных смесей, а также установления родовой и групповой принадлежности и их общего источника происхождения. Доказано, что данные методы обладают высокой чувствительностью, быстротой и простотой использования.

Ключевые слова: экспертиза, лекарственные средства, зардекс, прегабалин, объект, метод, газ хромато-масс-спектрометрия,

ИК-спектрофотометрия, хроматограмма, спектр.

ANNOTATION

The article examines the features of the study of substantive evidence submitted for examination – capsules in convalescents not in factory packaging, without expiry date and serial number, methods available in forensic chemical laboratories.

The retention time, molecular and fragmentary ions, their intensity, the individuality of the fragmentation of the tested substance and the presence of characteristic bandwidths of functional groups characteristic of the structure of this compound have been established. These parameters are recommended to be used to detect controlled substances in complex mixtures, as well as to establish genus and group membership and their common source of origin. It is proven that these methods have high sensitivity, speed and ease of use.

Key words: examination, drugs, Zardex, pregabalin, object, method, gas chromatography-mass spectrometry, IR spectrophotometry, chromatogram, spectrum.

Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, past va o'rta daromadli mamlakatlarda muomalada bo'lgan har o'nta tibbiy mahsulotdan bittasi sifatsiz yoki soxtalashtirilgan hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida bemorlar tomonidan kasalliklarni davolash yoki oldini olish uchun samara bermaydigan dori-darmonlar qabul qilishni ifodalaydi. JSST hisob-kitoblariga ko'ra, qalbaki va kontrafakt dorilar aholining eng zaif qatlamlariga kuchli ta'sir qiladi va natijada jiddiy kasallik yoki hatto o'limga sabab bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, qalbaki va kontrafakt dori vositalari hamda tibbiy buyumlarning tarqalishi nafaqat iste'molchilarga, balki ishlab chiqaruvchilarning faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, mahsulotlarga bo'lgan ishonchni pasaytiradi. Asosiy xavflar qatorida mutaxassislar tomonidan quyidagi omillar keltiriladi:

◆ **Iqtisodiy zarar** sababi, qalbaki dorilar oddiy fuqaro kabi davlatning sog'liqni saqlashga qilgan umumiy xarajatlarining oshishiga olib kelishi mumkin;

◆ **Aholi ishonchini yo'qotish** bemorlar qalbaki dori-darmonlarni olishlari mumkinligini anglab, tibbiyot mutaxassislari, dasturlari va sog'liqni saqlash tizimiga bo'lgan ishonchining yo'qolishi;

◆ **Nojo'ya ta'sirlar** dori vositalari tarkibidagi zararli moddalarning mavjudligi yoki preparatning noto'g'ri dozasi nojo'ya, jiddiy salbiy ta'sir etishi mumkin;

◆ **Kasallikning tarqalishi** kelajakda kasallikni davolash yoki oldini olishning imkoniyati yo'qolishi tufayli o'lim, kasallanish yoki kasallikning keng tarqalishiga olib keladi;

◆ **Qora bozorni legallashtirish** – qalbaki dori-darmonlar savdosi qora bozor va noqonuniy tarmoqlarni rivojlantiradi, bu esa keng ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunda noqonuniy ravishda kuchli ta'sir qiluvchi moddalarni yoki ularning soxtalashtirilgan turlarini iste'mol qilish, tayyorlash, saqlash va tarqatish bilan bog'liq

bo'lgan vaziyatlarning murakkablashib ketishi hushyorlikni yanada kuchaytirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Dori vositalari va farmatsevtika faoliyati to'g'risida"gi qonunining 23-moddasiga ko'ra, sifatsiz, qalbakilashtirilgan, O'zbekiston Respublikasida ro'yxatdan o'tkazilmagan dori vositalari va tibbiy buyumlarni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasida ro'yxatdan o'tkazilgan dori vositalarining g'ayriqonuniy nusxalarini realizatsiya qilish maqsadida saqlash, tashish taqiqlanadi. Sifatsiz yoki qalbakilashtirilgan dori vositalarini yoxud tibbiy buyumlarni o'tkazish maqsadida ishlab chiqarish, tayyorlash, olish, saqlash, tashish yoki o'tkazish ma'muriy va jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi. Bulardan tashqari, sifatsiz, yaroqlilik muddati o'tgan, shuningdek, O'zbekiston Respublikasida ro'yxatdan o'tkazilgan dori vositalarining g'ayriqonuniy nusxalarini saqlash va (yoki) realizatsiya qilish – farmatsevtik faoliyat uchun berilgan litsenziyaning amal qilishi belgilangan tartibda to'xtatilishiga olib keladigan, litsenziya talablari va shartlari qo'pol ravishda buzilishi hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi: dori vositalarini kriminalistik o'rganish sohasida har bir moddaga imkon qadar mos keladigan va iloji boricha aniqroq natija beradigan usul va uslubiyotlardan foydalanish yangi ma'lumot olish garovi bo'lib xizmat qiladi. Shu maqsadda ekspertiza tekshiruviga ashyoviy dalil sifatida bir dona kraft qog'ozli yasama konvertda qadoqlangan va muhrlangan holatda taqdim qilingan yaroqlilik muddati va seriyasi ko'rsatilmagan "ЗАРДЕК ZARDEX" yozuvli qadoqdagi yarmi oq, yarmi qizil rangli bo'lgan kapsulalar ichidagi oq rangli kukunsimon moddalarni so'nggi paytlarda jahon amaliyotida sud-kimyoviy ekspertizaning yuqori axborot mazmuni, sezgirligi va selektivligi tufayli har bir ekspertiza laboratoriyalarida mavjud bo'lgan **Infraqizil spektrofotometriya** usuli hamda organik moddalar tahlilida qo'llaniladigan fizik-kimyoviy usullar orasida o'zining yuqori sezgirligi, aniqligi va ayniqsa, murakkab aralashmalar tarkibidagi juda kam miqdordagi tekshiriluvchi moddalarni ham topishga imkon beradigan **gaz xromato-mass-spektrometriya** usullarida aniqlash maqsad qilib qo'yildi.

Hozirgi vaqtda Infraqizil spektrofotometriya

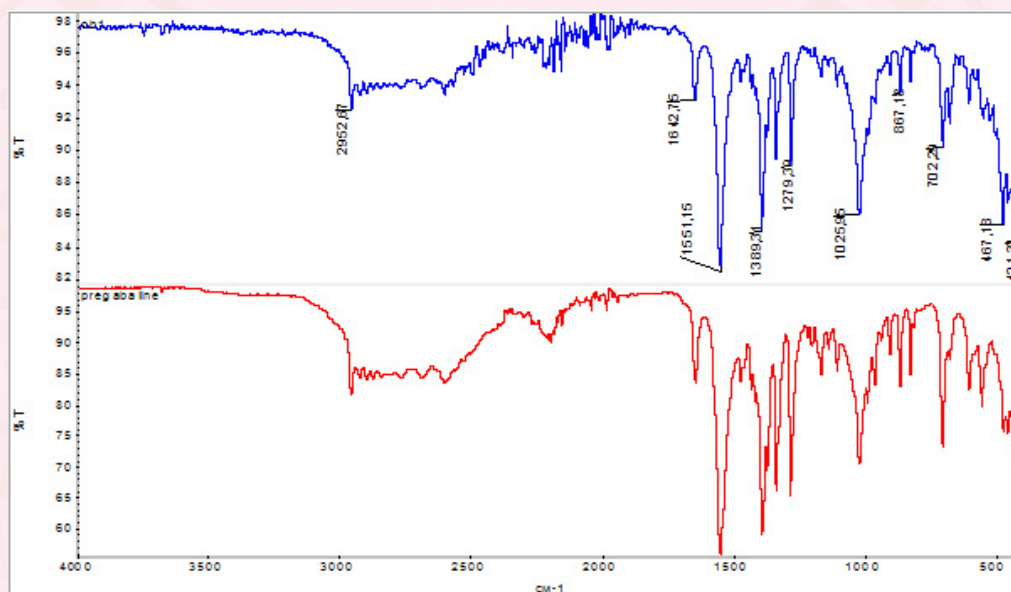
usuli turli xil kimyoviy tabiatdagi moddalarni, shu jumladan dorivor birikmalar va giyohvand moddalarni o'rganishning asosiy usullaridan biriga aylandi. Usul kriminalistika tahlilida noma'lum tabiatli obyektlarning tabiatini aniqlash va o'xshash kimyoviy tuzilishdagi (bir xil seriyali) moddalarning o'xshashligi yoki farqini isbotlash uchun ishlatiladi. Infraqizil spektrofotometriyasi noma'lum moddalarning tuzilishini aniqlash va ularning tuzilishini o'rganish uchun ishlatiladi.

Gaz xromato-mass-spektrometriya usuli ekspertizaga taqdim qilingan modda noma'lum bo'lgan holatda yoki uning standart namunalari mavjud bo'lmagan vaqtlarda hamda ularning organizmdagi metabolizmi natijasida zaharli moddadan hosil bo'lgan metabolitlarni aniqlashda keng qo'llaniladi.

Moddalar aralashmasini gaz xromatografik usulda ajratish va tahlil qilish gaz xromatograflari deb atalgan uskunar yordamida olib boriladi. Gaz xromatograflari gaz manbayi, reduktor, tekshiriluvchi aralashma miqdorini o'lchagich, xromatografik kolonka, detektor, xromatografiya natijasi ko'rsatkichi va xromatografik kolonkalarda issiqlikni ta'minlovchi qurilma kabi qismlardan iborat.

Usul va uslublar. Tekshirishga taqdim kilingan "ЗАРДЕК ZARDEX" yozuvli qadoqdagi yarmi oq, yarmi qizil rangli bo'lgan kapsulalar ichidagi oq rangli kukunsimon moddalarning tabiatini aniqlash maqsadida "Agilent Technology FTIR-640" rusumli IQ-spektrofotometr uskunasi qayd qilish diapazoni 4000-400 sm⁻¹, skanerlash miqdori - 40 bo'lgan sharoitlarda tahlil olib borildi.

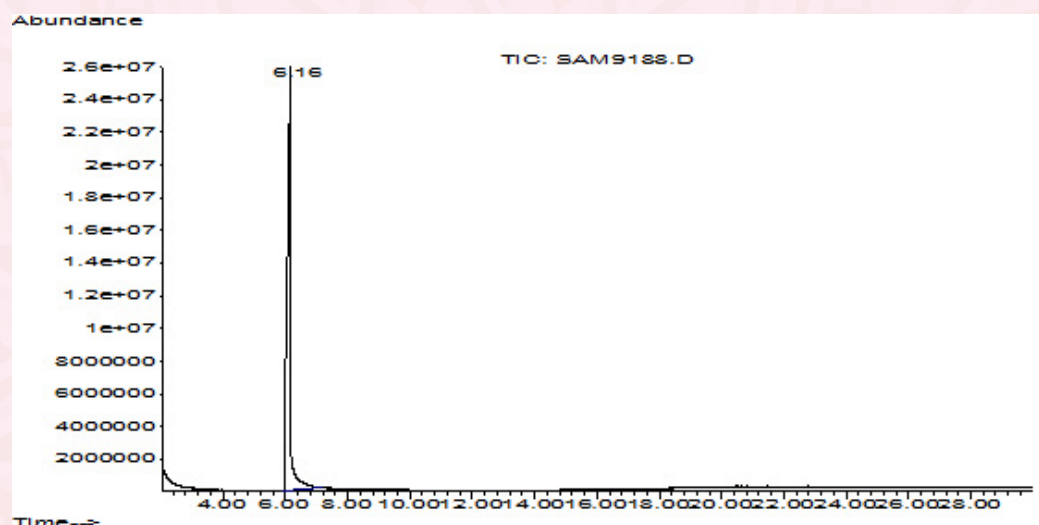
Ushbu sharoitda tekshirilayotgan namunaning IQ-spektrida quyidagicha xarakterli bo'lgan yutilish chiziqlari 2952-421 sm⁻¹ oblastidagi xarakterli yutilish chiziqlari bo'lgan valent tebranishlar namoyon bo'ldi. Olingan spektrlar yutilish chiziqlarining soni, intensivligi va umumiy ko'rinishi kompyuterning spektrlar kutubxonasida mavjud bo'lgan pregabalinning strukturasi mos keldi.

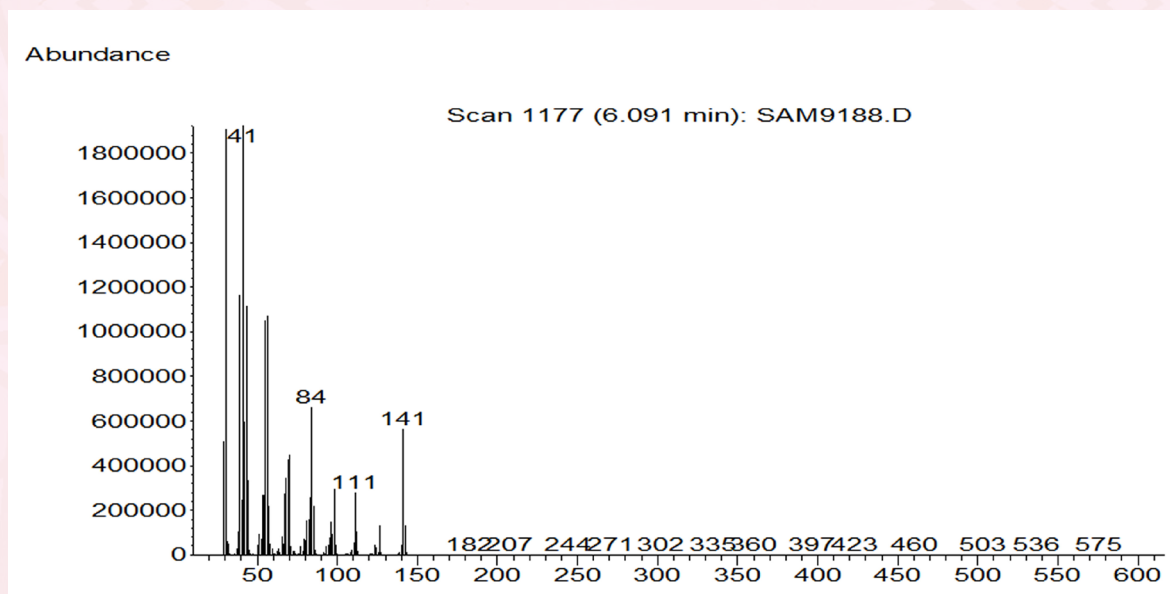
1-rasm. Tekshirilayotgan namunaning IQ-spektri.

Tekshirilgan oq rangli kukunsimon moddaning pregabalin ekanligini tasdiqlash maqsadida tadqiqotlarni laboratoriyada mavjud bo'lgan gaz xromato-mass-spektrometriya uskunasi ham olib borildi. Buning uchun tekshirishga taqdim qilingan yarmi oq, yarmi qizil rangli kapsulalarning ichidagi oq rangli kristall kukunsimon moddani olib, unga 1 ml 96% etil spirti solinib, "SONOREX" rusumli ultratovushli hammomda 40° C da 10 minut davomida ekstraksiya qilindi. Tayyorlangan eritmani AT 5973 inert rusumli xromato-mass-spektrometrda DrugSP-SPLITLESS-100-H₂M usuli bilan quyidagi tahlil sharoitida tekshirildi: HP-5MS 5%li fenilmetilsiloksan bilan qoplangan kapillyar kolonka, uzunligi 30 m, mass-selektiv detektor, gaz-tashuvchi-vodorod, injektor harorati 280° S, kolonka harorati – programmalashtirilgan 150 dan 280° C gacha, tahlil uchun olingan namuna miqdori 1 mkl. Tekshirilayotgan namunaning xromatogramma va mass-spektrlarining piklarini mass-spektrlarning NIST02.L, NIST11.L, Wiley275.L, SWDRUG.L, CAYMANSPECTRA.L, SWDRUG 3.5.L nomli ma'lumotlar bazasi kutubxonasidagi mass-spektrlarini o'rganish asosida identifikatsiya qilindi.

Tayyorlangan eritma yuqorida keltirilgan sharoitda xromatograf kolonkasiga yuborildi. Unga ko'ra olingan natijalar quyidagilarni tashkil qiladi:

2-rasm. Namunaning xromatogrammasi.

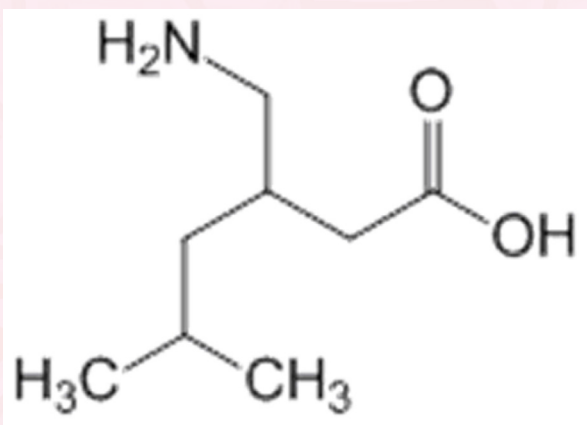

3-rasm. Namunaning mass-spektri.

Natijalar: Ushbu sharoitda olingan xromatogramma va mass-spektrlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, tekshirilayotgan namuna eritmasida ushlanish vaqti 6,16 min., molekulyar ioni m/z 141, 111, 84, 41 bo'lib, u pregabalinga taalluqliligi aniqlandi.

Olingan xromato-mass-spektrlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tekshirilgan namuna mass-spektrlari molekulyar ionlarning bo'laklarga bo'linishi yo'li bilan paydo bo'ladigan o'ziga xos ionlarning mavjudligi bilan ajralib turadi.

Pregabalin (Pregabalinum)

(S)-3-(Aminometil)-5-metilgeksan kislota.

Brutto formula ($C_8H_{17}NO_2$)

Pregabalin ("Lirika", "Gabana", "Algerika", "Neogabin", "Linbag") epilepsiyaga qarshi vosita bo'lib, oq rangli qattiq kristall holatda, suvda yaxshi eriydi. Molekulyar massasi 159,23.

Pregabalin – gamma-aminomoy kislotasining hosilasidir. Ta'sir qiluvchi moddasi gamma-aminobutirat (gamma-aminomoy) kislotasining (GABA) analogi bo'lib, u tutqanoqqa (epilepsiya) qarshi preparatdir. Pregabalin og'riq qoldirish xususiyatiga ham ega, shuning uchun bu dori nevralgiyaga chalingan bemorlarga buyuriladi.

Pregabalin markaziy asab tizimidagi kuchlanishga bog'liq bo'lgan kalsiy kanallarining qo'shimcha bo'linmasi bilan bog'lanadi, bu og'riq qoldiruvchi va tutqanoqqa qarshi ta'sirining namoyon bo'lishiga

hissa qo'shadi. Tutqanoq chastotasining pasayishi birinchi haftada boshlanadi. Neyropatik og'riqlar va bezovtalikning buzilishi uchun ishlatiladi. Anksiolitik (tashvishga qarshi) ta'sirga ega. Anksiolitik ta'sir benzodiazepinlarning ta'siriga o'xshab tez rivojlanadi, bu unga boshqa tashvishlarga qarshi dorilardan ustunlik beradi. Tadqiqotlar, shuningdek, fibromialgiya yoki orqa miya shikastlanishi kabi kasalliklarda surunkali og'riqni davolashda samaradorligini ko'rsatmoqda.

Pregabalinning uch xil, ya'ni kapsula, eritma va tabletka kabi dori shakllari mavjud.

Barcha dori shakllari ichga, og'iz orqali qabul qilish uchun mo'ljallangan.

Pregabalin bir yoki ikki marta qabul qilinganda unga qaramlik rivojlanishi bilan xavfli hisoblanadi. Vrach ko'rsatmasiz qabul qilinganda o'ziga nisbatan qaramlikni keltirib chiqaradi va ularni iste'mol qilganlar passiv giyohvandga aylanadi. Ular ham ruhan, ham jismonan tanani bardam his qilish uchun shunday dorilarni muntazam ravishda iste'mol qilishga majbur bo'ladi. Natijada ushbu dori vositasiga bo'lgan qaramlik bir qancha quyidagi salbiy oqibatlarini keltirib chiqaradi:

- **Yurak-qon tomir sistemasida** – yuqori qon bosim, yurak yetishmovchiligi, giperemiya va taxikardiya xuruji;

- **Nafas olish sistemasida** – o'pka shishi, burun shilliq qavatining qurib qolishi, burundan qon ketishi;

- **Oshqozon-ichak sistemasida** – ko'ngil aynishi, diareya, oshqozon osti bezi shamollashi, qabziyat;

- **Tayanch harakat sistemasida** – muskullarda og'riq, muskul to'qimalarining yallig'lanishi;

- **Ko'rish qobiliyati** – ko'z shilliq qavatining qurib qolishi, achishish;

- **Buyrakda enurezning kuzatilishi;**

- **Asab sistemasida** – uyquning buzilishi, depressiya holatining kuchayishi, gallyutsinatsiya, shizofreniyaning rivojlanishi va charchoq kuzatiladi.

Pregabalin preparatining dozasi oshib ketganda yurak va buyrak faoliyati to'xtashi hisobiga koma holatiga tushish va hattoki o'limga olib kelishi kuzatilgan.

Pregabalin O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasida kuchli ta'sir qiluvchi moddalar muomalasini tartibga solish to'g'risida"gi 818-sonli qaroriga muvofiq **kuchli ta'sir qiluvchi moddalar** ro'yxatiga (55-pozitsiya) kiradi.

Xulosa – Yuqoridagilardan kelib chiqib, tekshirish uchun taqdim qilingan "ЗАРДЕК ZARDEX" yozuvli, zavod qadog'ida bo'lmagan, yaroqlilik muddati va seriyasi ko'rsatilmagan konvalyutalardagi yarmi oq, yarmi qizil rangli kapsulalar ichidagi oq rangli kristall kukunsimon moddalar tarkibida pregabalin moddasi mavjudligi aniqlandi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida tekshirish uchun taqdim qilingan yaroqlilik muddati va seriyasi ko'rsatilmagan "ЗАРДЕК ZARDEX" yozuvli qadoqdagi yarmi oq, yarmi qizil rangli bo'lgan kapsulalar ichidagi oq rangli kukunsimon moddalar tarkibidagi asosiy ta'sir qiluvchi gabapentin moddasining o'rniga pregabalin moddasi mavjudligi hamda ushbu dori vositasining qadog'idagi nomlanishi va ichidagi kapsulalar tarkibi qalbakilashtirilganligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Исламов Т.Х., Абдуллаева М.У. Криминалистическое исследование лекарственных средств хроматографическими методами. Методическое пособие. – Ташкент, 1996. - С. 150.
2. Исламов Т.Х., Абдуллаева М.У. Криминалистическое исследование лекарственных средств методом хромато-масс-спектрометрии. В сб. научн. тр. Главного бюро судебно-медицинской экспертизы Минздрава РУз. - Т., 2000. - С. 106-109.
3. Халилова Н.Ш, Кораблева Н.В., Ветрова В.А., Абдуллаева М.У., Жалилов Ф.С. Метод судебно-химического исследования микроколичеств наркотических средств с использованием ВЭЖХ с масс-спектрометрическим детектором. В сб. материалов международной научно-практической конференции. – Украина, Харьков. – 2019. – С. 205-216.
4. Абдуллаева М.У., Усманиева З.У., Халилова Н.Ш., Boisxўжаева А.А. Метод экспертного исследования микроколичества психотропного вещества прегабалина с помощью газожидкостной хроматографии с масс-спектрометрическим детектором. В сб. материалов IV международной научно-практической конференции. – Украина, Харьков. – 2020. – С. 93-94.
5. Khalilova N.Sh. Ekspertizaga taqdim qilingan kam miqdordagi yoki turli xil predmet tashuvchilardagi modda qoldiqlarini aniqlash usullari. Ekspertlar uchun uslubiy tavsiya. Toshkent-2022, 32-b.
6. Khalilova N.Sh., Boisxo'jayeva A.A. Pregabalin va tramadolning turli xil predmet tashuvchilarda qoldiqlarini aniqlash bo'yicha ilmiy asoslangan uslubiy qo'llanma ishlab chiqish hamda sud ekspertlik amaliyotiga tatbiq qilish. Ekspertlar uchun uslubiy tavsiya. Toshkent-2020, 34-b.

OLMALIQ SHAHRI AHOLISI ORASIDA NAFAS OLISH TIZIMI KASALLIKLARIDAN O'LIM HOLATLARINING SUD-TIBBIY TAHLILI

PULATOV

*Muzafar Maxamatjanovich,
RSTEIAM Toshkent viloyat filiali,
Olmaliq shahri sud-tibbiy ekspertiza
bo'linmasi mudiri, oliy toifali davlat
sud eksperti*

LOCHINOV

*Farxod Nazarovich,
Toshkent tibbiyot akademiyasi
"Sud tibbiyoti va tibbiyot huquqi"
kafedrasi dotsenti, t.f.n.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Olmaliq shahri aholisi orasida nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlarini o'rganish va statistik tahlil qilish yo'li bilan unga sud-tibbiy baho berish natijalari berilgan. Ushbu holatni o'rganish maqsadida RSTEIAM Toshkent viloyat filialining Olmaliq shahri sud-tibbiy ekspertiza bo'limida 2020–2022-yillarda murda tekshiruviga oid tuzilgan ekspert xulosalari tahlil qilindi. Tadqiqot natijasiga ko'ra, ushbu yillarda nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim ayollarga nisbatan erkaklarda hamda 1 yoshgacha bo'lgan bolalarda ko'p qayd etilgan, bahor va yoz mavsumlarida o'lim ko'rsatkichi o'sib borganligi, shuningdek, eng ko'p o'lim pnevmoniya va bronxopnevmoniyadan yuz berganligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: nafas olish tizimi kasalliklari, pnevmoniya, bronxopnevmoniya, sud-tibbiy ekspertiza, profilaktika choralari.

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся судебно-медицинский анализ и статистическая обработка случаев смертности, связанных с заболеванием дыхательной системы, среди населения города Алмалыка. Для решения данной проблемы изучены судебно-медицинские заключения, составленные экспертами отдела судебно-медицинской экспертизы г. Алмалык Ташкентского областного филиала РНПЦСМЭ за период 2020-2022 гг. Результаты исследования показали, что смертность от заболеваний дыхательной системы встречается чаще среди мужчин и детей до 1 года жизни, а также увеличение её показателей в весенний и летний периоды. Также отмечено, что чаще всего смерть наступала от пневмонии и бронхопневмонии.

Ключевые слова: заболевание дыхательной системы, пневмония, бронхопневмония, судебно-медицинская экспертиза, меры профилактики.

ANNOTATION

This article provides forensic analysis and statistical processing of mortality cases associated with respiratory system disease among

the population of the city of Almalyk. To solve this problem, forensic medical reports compiled by experts from the forensic medical examination department of the city of Almalyk of the Tashkent regional branch of the Republican Scientific and Practical Center for Medical Examinations for the period 2020-2022 were studied. The results of the study showed that mortality from diseases of the respiratory system is more common among men and children under 1 year of age, as well as an increase in its rates in the spring and summer. It was also noted that most often death occurred from pneumonia and bronchopneumonia.

Key words: respiratory system disease, pneumonia, bronchopneumonia, forensic medical examination, preventive measures.

Mavzuning dolzarbligi. Nafas olish tizimi bilan bog'liq kasalliklar unchalik xavfli ko'rinmasa-da, aslida o'lim xavfi juda yuqori kasalliklar guruhiga kiradi. Hozirgi paytda aholi orasida uchraydigan nafas a'zolari kasalliklarining asosiy qismini bronxial astma, surunkali obstruktiv o'pka kasalligi va pnevmoniya tashkil qiladi. Masalan, dunyo statistikasi bo'yicha bronxial astma kasalligi aholi orasida o'rtacha 5 foiz hollarda uchraydi, bu ko'rsatkich bolalar orasida yanada ko'proq uchrab, 10 foizni tashkil qiladi. Surunkali obstruktiv o'pka kasalligi dunyo bo'yicha kasallanish va o'lim ko'rsatkichlarining asosiy sabablaridan biriga aylanib bormoqda. Bu o'z o'rnida iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni yuzaga keltiradi. Infeksion kasalliklar orasida o'lim sabablari ko'rsatkichi bo'yicha pnevmoniya birinchi o'rinni va umumiy o'lim ko'rsatkichi sabablari bo'yicha oltinchi o'rinni egallaydi. Nafas a'zolari kasalliklari orasida katta muammolarga sabab bo'luvchi yana bir nechta kasallik bor. Bularga o'pkaning interstitsial kasalliklari, mukovissidoz, nafas yetishmovchiligi, uyqu apnoe sindromi, o'pka sili va yuqori nafas a'zolari kasalliklari kiradi.

Yurtimizda aholi orasida kasallanishlar ko'rsatkichi bo'yicha nafas a'zolari kasalliklari birinchi o'rinni egallaydi va kasalliklarning asosiy turlari orasida 30-31,5 foizni tashkil qiladi. Nafas a'zolari kasalliklari o'lim sababi ko'rsatkichi bo'yicha beshinchi o'rinni (4,1-4,2 foiz), bolalar orasida esa ikkinchi o'rinni (16,6 foiz) egallaydi. O'zbekiston keskin kontinental iqlim mintaqasiga kiradi. Ayniqsa, Orol fojiasi, so'nggi yillardagi iqlimiy o'zgarishlar mamlakatimiz aholisi orasida nafas olish a'zolari kasallanishlari darajasini oshirib yubordi [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Tadqiqotning maqsadi. Olmaliq shahri aholisi orasida nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlarini o'rganish va statistik tahlil qilish yo'li bilan unga sud-tibbiy baho berish.

Tadqiqot materiali va usullari. Olmaliq shahri aholisi orasida nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari ko'rsatkichlarini

o'rganish maqsadida, RSTEIAM Toshkent viloyat filialining Olmaliq shahri sud-tibbiy ekspertiza bo'limida 2020-2022-yillarda murda tekshiruviga oid tuzilgan ekspert xulosalari tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. 2020-yili jami 323 ta murda tekshiruvi o'tkazilgan va 33 ta (10,2%) holatda o'lim nafas olish tizimi kasalliklaridan yuz berganligi aniqlangan hamda ushbu tashxis sud-gistologik tekshiruvda o'z tasdig'ini topgan. Ulardan erkaklar – 19 ta (57,6%), ayollar – 14 ta (42,4%). Yosh bo'yicha tahlil qilinganda: 0–1 yoshgacha 28 ta (84,8%), 1–3 yoshdagilar 1 ta (3,0%), 3–7 yoshdagilar 1 ta (3,0%), 18-30 yoshdagilar 1 ta (3,0%), 30-40 yoshdagilar 1 ta (3,0%), 50-60 yoshdagilar 1 ta (3,0%)ni tashkil etgan. 7–18 yoshdagilar, 40–50 yoshdagilar va 60 yoshdan yuqoridagilarda o'lim holati kuzatilmagan. Yil mavsumlari bo'yicha tahlil qilinganda: qishda 12 ta (36,4%), bahorda 10 ta (30,3%), yozda 5 ta (15,1%), kuzda 6 ta (18,2%) nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari qayd etilgan. Hafta kunlari bo'yicha – dushanba 6 ta (18,2%), seshanba 4 ta (12,1%), chorshanba 8 ta (24,2%), payshanba 3 ta (9,1%), juma 5 ta (15,1%), shanba 3 ta (9,2%), yakshanba 4 ta (12,1%) nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari qayd etilgan. O'lim yuz bergan joy tahlil qilinganda – uyida 3 ta (9,1%), tibbiy muassasada 30 ta (90,9%) o'lim holatlari kuzatilgan. O'lim nafas olish tizimining aynan qaysi kasalligidan yuz berganligi tahlil qilinganda – pnevmoniya – 17 ta (51,5%), bronxopnevmoniya – 7 ta (21,2%), pnevmopatiyalar – 4 ta (12,1%), o'pkalar sili – 1 ta (3,0%), homilaning bachadon ichi infeksiyasi – 4 ta (12,1%)ni tashkil etgan.

2021-yili jami 321 ta murda tekshiruvi o'tkazilgan va 58 ta (18,1%) olatda o'lim nafas olish tizimi kasalliklardan yuz berganligi aniqlangan hamda ushbu tashxis sud-gistologik tekshiruvda o'z tasdig'ini topgan. Ulardan erkaklar – 34 ta (58,6%), ayollar – 24 ta (41,4%). Yosh bo'yicha tahlil qilinganda: 0–1 yoshgacha 50 ta (86,2%), 3–7 yoshdagilar 1 ta (1,7%), 18–30 yoshdagilar 1 ta (1,7%), 30-40 yoshdagilar 1 ta (1,7%), 40–50 yoshdagilar 3 ta (5,2%), 50–60 yoshdagilar 2 ta (3,4%)ni tashkil etgan. 1–3 yoshdagilar, 7–18 yoshdagilar va 60 yoshdan yuqoridagilarda o'lim holati kuzatilmagan. Yil mavsumlari bo'yicha tahlil qilinganda – qishda 17 ta (29,3%), bahorda 15 ta (25,9%), yozda 14 ta (24,1%), kuzda 12 ta

(20,7%) nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari qayd etilgan. Hafta kunlari bo'yicha – dushanba 8 ta (13,8%), seshanba 15 ta (25,9%), chorshanba 7 ta (12,1%), payshanba 9 ta (15,5%), juma 5 ta (8,6%), shanba 10 ta (17,2%), yakshanba 4 ta (6,9%) nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari qayd etilgan. O'lim yuz bergan joy tahlil qilinganda – uyida 10 ta (17,2%), tibbiy muassasada 48 ta (82,8%) o'lim holatlari kuzatilgan. O'lim nafas olish tizimining aynan qaysi kasalligidan yuz berganligi tahlil qilinganda: pnevmoniya – 42 ta (72,4%), bronxopnevmoniya – 7 ta (12,1%), pnevmopatiyalar – 7 ta (12,1%), o'pka sili – 1 ta (1,7%), homilaning bachadon ichi infeksiyasi 1 ta (1,7%)ni tashkil etgan.

2022-yili jami 299 ta murda tekshiruvi o'tkazilgan va 39 ta (13,0%) holatda o'lim nafas olish tizimi kasalliklaridan yuz berganligi aniqlangan hamda ushbu tashxis sud-gistologik tekshiruvda o'z tasdig'ini topgan. Ulardan erkaklar – 21 ta (53,8%), ayollar – 18 ta (46,2%). Yosh bo'yicha tahlil qilinganda: 0–1 yoshgacha 34 ta (87,2%), 3–7 yoshdagilar 1 ta (2,6%), 7–18 yoshdagilar 1 ta (2,6%), 18–30 yoshdagilar 1 ta (2,6%), 30–40 yoshdagilar 1 ta (2,6%), 50–60 yoshdagilar 1 ta (2,6%)ni tashkil etgan. 1–3 yoshdagilar, 40–50 yoshdagilar va 60 yoshdan yuqoridagilarda o'lim holati kuzatilmagan. Yil mavsumlari bo'yicha tahlil qilinganda: qishda 14 ta (35,9%), bahorda 11 ta (28,2%), yozda 8 ta (20,5%), kuzda 6 ta (15,4%) nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari qayd etilgan. Hafta kunlari bo'yicha – dushanba 8 ta (20,5%), seshanba 7 ta (17,9%), chorshanba 2 ta (5,1%), payshanba 7 ta (17,9%), juma 4 ta (10,2%), shanba 7 ta (17,9%), yakshanba 4 ta (10,2%) nafas olish tizimi kasalliklaridan o'lim holatlari qayd etilgan. O'lim yuz bergan joy tahlil qilinganda – uyida 7 ta (17,9%), tibbiy muassasada 32 ta (82,1%) o'lim holatlari kuzatilgan. O'lim nafas olish tizimining aynan qaysi kasalligidan yuz berganligi tahlil qilinganda – pnevmoniya – 32 ta (82,1%), bronxopnevmoniya – 6 ta (15,3%), o'pka sili – 1 ta (2,6%)ni tashkil etgan. Pnevmpatiyalar va homilaning bachadon ichi infeksiyasidan o'lim holati kuzatilmagan.

Tadqiqot jarayonida oxirgi 3 yil davomida o'tkir respirator-virusli infeksiya natijasida o'lim holati qayd etilmaganligi aniqlandi.

Olmaliq shahar aholisi orasida 2020–2022-yillar davomida nafas olish tizimi kasalliklaridan

o'lim holatlari tahliliga ko'ra, o'lim ayollarga nisbatan erkaklarda hamda 1 yoshgacha bo'lgan bolalarda ko'p uchraganligi, bahor va yoz mavsumlarida o'lim ko'rsatkichi o'sib borganligi aniqlandi. Shuningdek, nafas olish tizimi kasalliklaridan eng ko'p o'lim pnevmoniya va bronxo-pnevmoniyadan yuz berganligi qayd etildi.

Xulosa. Davlat statistika qo'mitasi bergan ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimizda nafas a'zolari kasalliklarida ro'y beradigan o'lim ko'rsatkichi 2008-yilda 6,6 foizni tashkil qilib, uchinchi o'rinni egallagan, birinchi o'rinda yurak-qon tomir kasalliklari (59,3 foiz) va ikkinchi o'rinda o'sma kasalliklari (7,1 foiz)ni ko'rsatmoqda. Bolalarda esa nafas a'zolari kasalliklari tufayli ro'y bergan o'lim ko'rsatkich 2008-yilda 35 foizni tashkil qilib, perinatal davr patologiyasi

(44,8 foiz)dan keyingi o'rinni egallagan. Oxirgi yillarda nafas a'zolari kasalliklarida ro'y beradigan o'lim ko'rsatkichi 4,1–5,1 foizni tashkil qilib, beshinchi o'rinni egaladi. Bolalar orasida bu ko'rsatkich 16–16,6 foizgacha kamaydi. Bu albatta, mamlakatimizda pulmonologiya xizmatining rivojlanganligidan dalolat beradi. So'nggi yillarda Sog'liqni saqlash tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, zamonaviy diagnostik va davolash usullarining Respublikamizning barcha hududlarida tatbiq etilganligi, doimiy ravishda yangi davolash va diagnostika standartlari hamda protokollari ishlab chiqilayotganligi hamda uning bajarilishi doimiy monitoring qilib borilishi o'z o'rnida bu soha rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Abdullaxo'jayeva M.S. Patologik anatomiya //Darslik. - Toshkent: "Tafakkur bo'stoni" nashriyoti, 2012. II qism, 111-118-b.
2. G'iyosov Z.A. Sud tibbiyoti //Tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. - Toshkent: "Global Books" nashriyoti, 2018.
3. Iskandarov A.I., Qo'ldoshev D.R. Sud tibbiyoti. //Tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: "MERIYUS" nashriyoti, 2009.
4. Бахриев И.И., Лочинов Ф.Н. Осмотр и судебно-медицинское исследование трупа // Учебное пособие. – Ташкент, 2023.
5. Lochinov F.N., Vaxriyev I.I., Po'latov M.M., Botirov T.K., Norov A.T. Miokard infarktidan o'lim holatlarining sud-tibbiy tahlili. //ГТА ахборотномаси. 2022, №10, 113-116 b.
6. Судебная медицина: национальное руководство / под ред. Ю.И.Пиголкина. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2018.
7. Маколкин В.И., Овчаренко С.И., Сулимов В.А. Внутренние болезни. Учебник. - Издательство ГЭОТАР-Медиа, 2017.
8. Моисеев В.С., Мартынов А.И., Мухин Н.А. Внутренние болезни. Учебник. - Издательство ГЭОТАР-Медиа, 2019.

TIRIK SHAXSLARDA O'RTACHA OG'IRLIKDAGI TAN JAROHATINING SUD-TIBBIY AHAMIYATI

ALIMOV

*Olim Erkinovich,
Respublika sud-tibbiy ekspertiza
ilmiy-amaliy markazi
Toshkent viloyati filiali*

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot o'rtacha tan jarohatlarining sodir bo'lishi va ularga sabab bo'ladigan omillarni o'rganishga qaratilgan. Uch yil davomida 5 271 ta sud ekspertizasi o'tkazilib, 82.7 foizni tan jarohatlari bilan bog'liq bo'lib, 7.7 foiz o'rtacha darajadagi jarohatlar sifatida tasniflangan. E'tiborga molik jihati shundaki, bu jarohatlarning asosiy qismi kuchli zarbalar natijasida vujudga kelgan bo'lib, asosan transportda sodir bo'ladi va erkaklarda ko'proq uchraydi, ayniqsa, yoz oylarida.

O'rtacha jarohatlar bilan bog'liq noxush holatlarni kamaytirish maqsadida, ushbu tadqiqot bunday holatlar sabablarini keng qamrovli tahlil qilish va profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi. Mintaqalarda, ish joylarida va ta'lim muassasalarida muntazam tushuntirish ishlarini o'tkazish, shuningdek, huquqni muhofaza qilish idoralari va sog'liqni saqlash mutaxassislari o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish jarohatlardan saqlanishni ta'minlash va jamoat xavfsizligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: o'rtacha tan jarohatlari, sud ekspertizasi, jarohatlardan saqlanish, jamoat salomatligi, transport jarohatlari, tushuntirish ishlari, jamoat xavfsizligi, idoralararo hamkorlik.

АННОТАЦИЯ

Данное исследование рассматривает случаи и факторы, способствующие возникновению умеренных телесных повреждений, выявленных в ходе судебно-медицинских экспертиз за трехлетний период. В ходе исследования проведена 5271 судебно-медицинская экспертиза, из которых 82,7% связаны с телесными повреждениями, а 7,7% классифицированы как умеренные. Примечательно, что большинство из этих травм были вызваны тупым предметом, преимущественно возникали во время транспортировки и чаще всего встречались у мужчин, особенно в летние месяцы.

Для борьбы с неблагоприятными инцидентами, связанными с умеренными телесными повреждениями, данное исследование подчеркивает необходимость комплексного анализа факторов, приводящих к этим последствиям,

а также внедрения профилактических мер. Целесообразны регулярные образовательные инициативы в сообществах, на рабочих местах, в учебных заведениях, сотрудничество между правоохранительными органами и медицинскими работниками для содействия профилактике травм и повышения общественной безопасности.

Ключевые слова: умеренные телесные повреждения, судебно-медицинская экспертиза, профилактика травм, общественное здоровье, транспортные травмы, образовательные инициативы, общественная безопасность, сотрудничество между ведомствами.

ANNOTATION

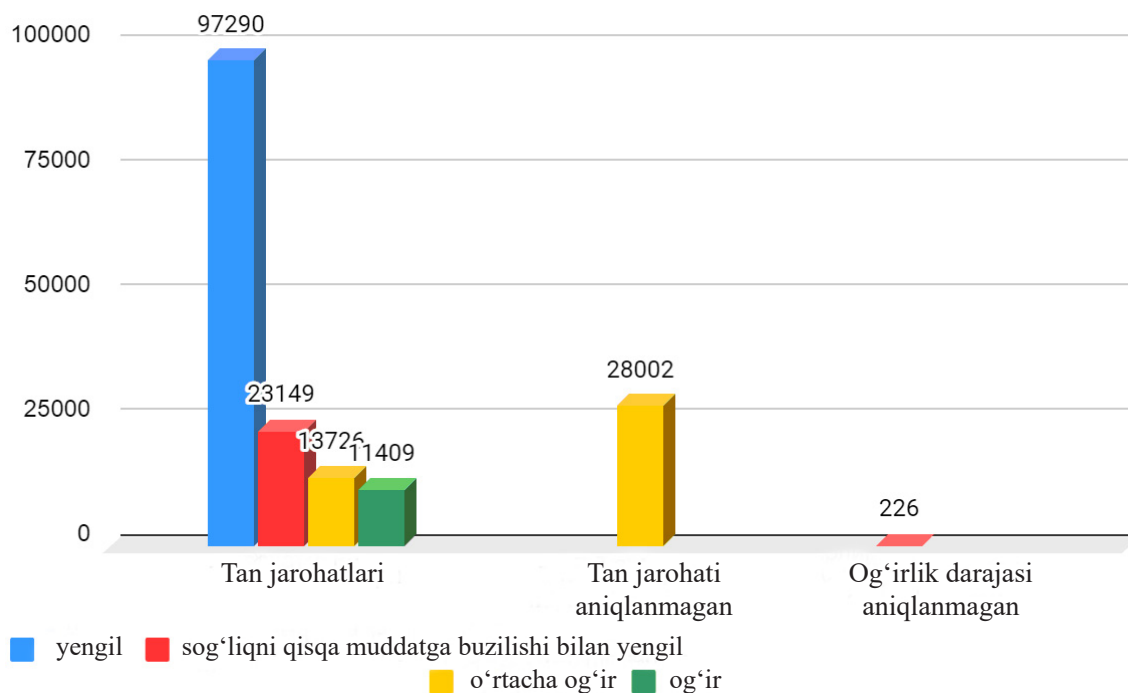
This study examines the occurrence and contributing factors of moderate bodily injuries as identified through forensic examinations over a three-year period. A total of 5,271 forensic examinations were conducted, revealing that 82.7% were related to bodily injuries, with 7.7% classified as moderate. Notably, the majority of these injuries resulted from blunt force, predominantly occurring during transport, and were most common in men and during the summer months. To address the unfortunate incidents involving moderate bodily injuries, this research emphasizes the need for a comprehensive analysis of the factors leading to these events, along with the implementation of preventative measures. It advocates for regular educational initiatives in communities, workplaces, educational institutions, and collaboration between law enforcement and healthcare professionals to promote injury prevention and enhance public safety.

Key words: Moderate bodily injuries, Forensic examination, Injury prevention, Public health, Transport injuries, Educational initiatives, Community safety, Collaboration between agencies.

Mavzuning dolzarbligi. Huquqni muhofaza qilish idoralari ish faoliyatida gap insonning sog'ligi, hayoti va o'limi ustida borgan hollarda og'ir jinoyatlar, masalan, odam o'ldirish, nomusga tegish, qasddan tan jarohati yetkazish, yo'l-transport hodisalari sodir etilganda tan jarohati mavjudligi, joylashgan o'rni, hosil bo'lish mexanizmi, muddati, og'irlik darajasi kabi masalalarni hal etish uchun sud-tibbiy ekspertizasi-ning o'tkazilishi muhim ahamiyatga ega.

Sud-tibbiy ekspertiza xizmati sog'liqni saqlash muassasalari qatoriga kirgani holda, jinoiy va fuqaro ishlarini surishtirish, tergov qilish va sudda ko'rish jarayonida vujudga keladigan tibbiy-biologik masalalarni hal etish, ya'ni sud-tibbiy ekspertizalarni o'tkazish uning asosiy vazifasi hisoblanadi. Ayni paytda sud-tibbiy ekspertiza muassasalari ekspertiza materiallari bo'yicha aholiga ko'rsatilayotgan tibbiy yordam sifatini yaxshilash, travmatizmning turli ko'rinishlari, zaharlanish, to'satdan o'lim va boshqa baxtsiz hodisalarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risida tavsiyalar ishlab chiqishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Sud-tibbiy ekspertiza amaliyotida, ayniqsa murda va tirik shaxslarning ekspertizasida mexanik jarohatlar yetakchi o'rinni egallaydi. So'ngi yillarda o'lim sabablari strukturasi mexanik jarohatlar yurak-qon tomir va onkologik kasalliklardan keyin turadi. Jahonning barcha mamlakatlarida so'nggi davrda shikastlanishlarning ko'payishi va ularning tarkibida murakkab jarohatlarning yetkazilishi bilan bog'liq holatlar ulushining ortayotgani kuzatilmoqda [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, respublikamizda 2022-yili tirik shaxslarga oid ekspertizalarning 179585 tasi tan jarohati bo'yicha o'tkazilgan. Tan jarohati bo'yicha o'tkazilgan ekspertizalardan 11409 ta holatda og'ir tan jarohati, 13726 ta holatda o'rtacha og'ir tan jarohati, 23149 ta holatda sog'liqning qisqa muddatga buzilishi bilan yengil tan jarohati, 97290 ta holatda yengil tan jarohatlari aniqlangan. 28002 ta holatda tan jarohati aniqlanmagan. 226 ta holatda tan jarohatining og'irlik darajasi aniqlanmagan. Oxirgi ikkala holatlar o'z navbatida sud-tibbiy ekspertiza jarayoni uchun ketgan vaqt va mablag' foydasiz sarflanishiga sabab bo'lmoqda.

Tadqiqotning maqsadi. Sud-tibbiy ekspertiza materiallari bo'yicha tirik shaxslarga oid o'tkazilgan ekspertizalar bo'yicha o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari aniqlangan holatlarni o'rganish va statistik tahlil qilish yo'li bilan unga sud-tibbiy baho berish.

Tekshiruv natijalari va muhokamasi. Respublika sud-tibbiy ekspertiza ilmiy-amaliy markazi Toshkent viloyat filiali Yuqorichirchiq tuman bo'linmasida 2020-2021-2022-yillarda o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlarini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan ekspert xulosalari o'rganildi va statistik ko'rsatkichlar tahlil qilindi.

2020-yil davomida jami 1453 ta tirik shaxslarga oid sud-tibbiy ekspertizalar o'tkazilgan.

Jami o'tkazilgan ekspertizalar orasida 1210 tasi (83,2%) tan jarohati bo'yicha, shundan 123 tasi (8,4%) o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlar ekanligi qayd etilgan. Ulardan 119 tasi (96,7%) o'tmas jismlar, 4 tasi o'tkir (3,3%) jismlar ta'sirida yetkazilgan. O'qotar qurollardan o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari yetkazilganligi qayd etilmagan. Jarohatlarning 56 tasi (45,5%) transport travmasi, 3 tasi (4,2%) ishlab chiqarish travmasi, 25 tasi (20,3%) maishiy va 39 tasi (31,7%) ko'chada olingan travmalar. Tan jarohatlarining joylashgan sohalari o'rganilganda – 38 ta holatda (30,9%) kalla-miya jarohati; 46 ta holatda (37,4%) ko'krak qafasi a'zolari jarohati, 1 ta holatda (0,8%) qorin a'zolari jarohati, 9 ta holatda (7,3%) tos a'zolari jarohati va 29 ta holatda (23,6%) qo'l-oyoq jarohati ekanligi aniqlangan. O'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari 97 ta holatda (78,9%) erkaklarda, 26 ta holatda (21,1%) ayollarda aniqlangan. Yil fasllari bo'yicha tahlil qilinganda – qishda 33 ta (26,8%), bahorda 15 ta (12,2%), yozda 32 ta (26,0%) va kuzda 43 ta (35,0%) jarohat olinganligi kuzatilgan.

2021-yil davomida jami 2234 ta tirik shaxslarga oid sud-tibbiy ekspertizalar o'tkazilgan. Jami o'tkazilgan ekspertizalar orasida 1829 tasi (81,8%) tan jarohati bo'yicha, shundan 168 tasi (7,5%) o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari ekanligi qayd etilgan. Ulardan 164 tasi (97,%) o'tmas

jismlar, 4 tasi o'tkir (2,4%) jismlar ta'sirida yetkazilgan. O'qotar qurollardan o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari yetkazilganligi qayd etilmagan. Jarohatlarning 81 tasi (48,2%) transport travmasi, 5 tasi (2,9%) ishlab chiqarish travmasi, 41 tasi (24,4%) maishiy va 41 tasi (24,4%) ko'chada olingan travmalar. Tan jarohatlarining joylashgan sohalari o'rganilganda: 45 ta holatda (26,8%) kalla-miya jarohati; 46 ta holatda (27,4%) ko'krak qafasi a'zolari jarohati, 0 ta holatda qorin a'zolari jarohati, 10 ta holatda (5,9%) tos a'zolari jarohati va 67 ta holatda (39,8%) qo'l-oyoq jarohati ekanligi aniqlangan. O'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari 125 ta holatda (74,4%) erkaklarda, 43 ta holatda (25,6%) ayollarda aniqlangan. Yil fasllari bo'yicha tahlil qilinganda – qishda 33 ta (19,6%), bahorda 39 ta (23,2%), yozda 64 ta (38,1%) va kuzda 32 ta (19,0%) jarohat olinganligi kuzatilgan.

2022-yil davomida jami 1584 ta tirik shaxslarga oid sud-tibbiy ekspertizalar o'tkazilgan. Jami o'tkazilgan ekspertizalar orasida 1321 tasi (83,3%) tan jarohati bo'yicha, shundan 119 tasi (7,5%) o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari ekanligi qayd etilgan. Ulardan 116 tasi (97,5%) o'tmas jismlar, 3 tasi o'tkir (2,5%) jismlar ta'sirida yetkazilgan. O'qotar qurollardan o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari yetkazilganligi qayd etilmagan. Jarohatlarning 64 tasi (53,8%) transport travmasi, 5 tasi (4,2%) ishlab chiqarish travmasi, 26 tasi (21,8%) maishiy va 24 tasi (20,1%) ko'chada olingan travmalar. Tan jarohatlarining joylashgan sohalari o'rganilganda – 33 ta holatda (27,7%) kalla-miya jarohati; 16 ta holatda (13,4%) ko'krak qafasi a'zolari jarohati, 1 ta holatda (0,8%) qorin a'zolari jarohati, 10 ta holatda (8,4%) tos a'zolari jarohati va 59 ta holatda (19,6%) qo'l-oyoq jarohati ekanligi aniqlangan. O'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari 89 ta holatda (74,7%) erkaklarda, 30 ta holatda (25,2%) ayollarda aniqlangan. Yil fasllari bo'yicha tahlil qilinganda – qishda 28 ta (23,5%), bahorda 30 ta (25,2%), yozda 29 ta (24,4%) va kuzda 32 ta (26,8%) jarohat olganligi kuzatilgan.

Tahlil natijalariga ko'ra, oxirgi 3 yil davomida jami 5271 ta tirik shaxslarga oid sud-tibbiy ekspertizalar o'tkazilgan. Jami o'tkazilgan ekspertizalar orasida 4360 tasi (82,7%) tan jarohati bo'yicha, shundan 410 tasi (7,7%) o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari ekanligi qayd etilgan.

Ulardan 399 tasi (97,6%) o'tmas jismlar, 11 tasi o'tkir (2,7%) jismlar ta'sirida yetkazilgan. O'qotar qurollardan o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari yetkazilganligi qayd etilmagan. Jarohatlarning 201 tasi (49,0%) transport travmasi, 13 tasi (3,2%) ishlab chiqarish travmasi, 92 tasi (22,4%) maishiy va 104 tasi ko'chada (25,4%) olingan travmalar. Tan jarohatlarining joylashgan sohalari o'rganilganda – 116 ta holatda (28,3%) kalla-miya jarohati; 108 ta holatda (26,3%) ko'krak qafasi a'zolari jarohati, 2 ta holatda (0,5%) qorin a'zolari jarohati, 29 ta holatda (7,1%) tos a'zolari jarohati va 155 ta holatda (37,8%) qo'l-oyoq suyaklari jarohati ekanligi aniqlangan. O'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlari 311 ta holatda (75,9%) erkaklarda, 99 ta holatda (24,1%) ayollarda aniqlangan. Yil fasllari bo'yicha tahlil qilinganda – qishda 94 ta (22,9%), bahorda 84 ta (20,5%), yozda 125 ta (30,5%) va kuzda 107 ta (26,1%) o'rtacha og'irlikdagi tan jarohati olinganligi kuzatilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib, tirik shaxslarga oid tayinlangan jami sud-tibbiy ekspertizalarning 82,7 foizi tan jarohatlari bo'yicha, shundan 7,7 foizi o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlar yuzasidan o'tkazilganligi qayd etildi. Ulardan 97,6 foizi o'tmas jismlar va 2,7 foizi o'tkir jismlar ta'sirida yetkazilgan. Jarohatlarning ko'p qismini transport travmasi tashkil etgan. Tan jarohatlarining joylashgan sohalari o'rganilganda, asosan 28,3% holatda kalla-miya jarohati ekanligi, 75,9% holatda erkaklarda, asosan yoz (30,5%) faslida ko'proq jarohatlanish qayd etilganligi aniqlandi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'rtacha og'irlikdagi tan jarohatlarini olish bilan bog'liq noxush holatlarning oldini olish maqsadida, ushbu holatlarning vujudga kelishida ahamiyatli bo'lgan omillarni o'rganish va ularni bartaraf qilishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda travmatizmning turli ko'rinishlarini bo'yicha mahallalarda, ishlab chiqarish korxonalarida, maktablar, kollejlar va oliy o'quv yurtlarida muntazam tarzda keng tushuntirish ishlarini olib borishda huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari bilan bir qatorda tibbiyot xodimlarining ham ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. – T.: Adolat, 2008.
2. O'zbekiston Respublikasi “Sud-ekspertiza to‘g‘risida”gi qonuni. 2010-yil 1-iyun.
3. “Sud-tibbiy ekspertiza muassasalarida sud tibbiyot ekspertizalarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi yo‘riqnoma”. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligining 227-sonli buyrug‘i. 2011-yil 25-iyul.
4. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligining “Tan jarohatlarining og‘irlik darajasini aniqlash qoidalari” to‘g‘risidagi 153-sonli buyrug‘iga 2-ilova. 2012-yil 1-iyun.
5. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligining “Sud-tibbiy ekspertiza tekshiruvlarini o‘tkazish standartlarini tasdiqlash” to‘g‘risidagi 82-sonli buyrug‘i. 2015-yil 4-aprel.
6. Iskandarov A.I., Qo‘ldoshev D.R. Sud tibbiyoti. //Tibbiyot oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: “MERIYUS” nashryoti, 2009.
7. G‘iyosov Z.A. Sud tibbiyoti. //Tibbiyot oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: “Global Books” nashryoti, 2018.
8. Судебная медицина: национальное руководство /под ред. Ю.И.Пиголкина. – М.: ГЕОТАР-Медиа, 2018.

ANNOTATSIYA

SUD-IQTISODIY EKSPERTIZALARNI O'TKAZISHDA YUZAGA KELADIGAN DOLZARB MUAMMOLAR

*XALMUXAMEDOVA
Sevara Kamildjanovna,
X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi
bosh eksperti*

Maqolada iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazish jarayonida tadqiqot usullarini qo'llashda yuzaga keladigan muammolar muhokama qilinadi. Iqtisodiy ekspertizaning ekspert tadqiqotlarining alohida turi sifatida o'ziga xos xususiyatlari tavsiflanadi. Iqtisodiy ekspertizaning mohiyatidan kelib chiqib, mavjud usullar va yondashuvlarning ekspert tomonidan qo'llanilishida yagona tadqiqot mexanizmini belgilash murakkabligi misollarda tushuntirilgan. Ekspert tajribasidan olingan ma'lumotlar asosida ekspertiza o'tkazishda yuzaga keladigan dolzarb masalalarning muallif tomonidan qilingan tavsifi keltirilgan. Iqtisodiy ekspertizaning zamonaviy uslubiy apparatida noaniqlik paydo bo'lishining sabablari, uning zaif tomonlari va tadqiqot jarayonidagi muammolar aniqlangan. Zamonaviy iqtisodiy ekspertiza oldida turgan muammolarni sifatli hal qilishni ta'minlash va uslubiy baza muammolarini bartaraf etish maqsadida uslubiyotni qo'llashning umumlashtirilgan algoritmi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ekspert-iqtisodchi, ekspertiza, iqtisodiy ekspertiza, tadqiqot usullari; me'yoriy hujjatlar bazasi.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены проблемы, возникающие при производстве экономической экспертизы касательно разработки методик проведения исследований. Описана специфика экономической экспертизы как отдельный вид экспертных исследований. Рассмотрена на примерах сложность описания алгоритма действий применения экспертом имеющихся методов и подходов, исходя из сущности экспертизы. Представлено авторское описание актуальных вопросов, возникающих при производстве экспертизы на основе данных, полученных из экспертного опыта. Определены причины возникновения неопределенности в современном методологическом аппарате экономической экспертизы, ее слабые места, проблемы в организации и проведении. Предложен обобщенный алгоритм использования методологической базы в попытке обеспечения качественного решения задач, стоящих перед современной экономической эксперти-

зой, и устранения проблем методологической базы.

Ключевые слова: эксперты-экономисты, экспертиза, экономическая экспертиза, методы исследования, нормативно-правовая база.

ANNOTATION

This article examines the issues arising in economic expertise related to the development of research methodologies. It describes the specifics of economic expertise as a distinct form of expert analysis and discusses the complexities in outlining the procedural algorithms for applying existing methods and approaches based on the nature of expertise. The study presents original insights into current challenges encountered during economic expertise based on expert experience data. It identifies reasons for uncertainties in the modern methodological framework of economic expertise, highlighting its weaknesses and organizational issues. The article proposes a generalized algorithm for utilizing the methodological framework to ensure high-quality solutions to contemporary economic expertise tasks and to address methodological issues effectively.

Key words: economic experts, expertise, economic expertise, research methods, regulatory framework.

Ma'lumki, sud-iqtisodiy ekspertiza odil sudlovni ta'minlashda, ayblanuvchining aybini isbotlovchi dalil sifatida qo'llashda yoki ayblanuvchi himoyasini amalga oshirishda keng miqyosda qo'llaniladigan vositalardan biridir. Bu uchinchi shaxs – ekspert yordamida iqtisodiy hayotdagi biron-bir hodisa yoki jarayonga nisbatan uning mavjudligi faktini tasdiqlash yoki inkor etish imkonini beradi. Bugungi kunda sud iqtisodiy ekspertizasi imkoniyatlaridan davlat xavfsizligi, iqtisodiy jinoyatlarni tergov qilish, ma'muriy sohadagi ishlarni ko'rish, fuqarolar o'rtasidagi nizolarni hal etish, iqtisodiy masalalarga oydinlik kiritish lozim bo'lganda maxsus bilimlarga ehtiyoj tug'ilganda faol foydalanilmoqda.

Iqtisodiy ekspertizaning har bir turi tadqiqot maqsadi, obyekti hamda predmeti bo'yicha farqlanadi. Shundan kelib chiqib, tadqiqot o'tkazish uslubiyoti ham har xil. Sud-iqtisodiy ekspertizaning turidan qat'i nazar, ekspert tomonidan tanlangan tadqiqot usuli uning asosini tashkil etadi. Bu esa sud iqtisodchi eksperti muayyan ekspertiza obyektlarini o'zida aks ettirgan ma'lumotlardan hamda tadqiqot predmeti va maqsadidan kelib chiqqan holda ekspertlik tadqiqotining usulini tanlashda mustaqilligini belgilaydi. Biroq ekspertizani amalga oshirishning samarali usullarini aniqlashda iqtisodiy sohalarning keng miqyosdaligi, xo'jalik subyektlari faoliyat jabhalarining farqlanishi ekspertga tadqiqot usulini tanlashda katta qiyinchiliklar tug'diradi. Tadqiqot obyektining rasmiylashtirilishi yoki sodir etilgan moliyaviy xo'jalik operatsiyasi belgilangan talablarga muvofiqligini aniqlash uchun bu sohani tartibga soluvchi qonun hujjatlariga murojaat qilish lozim. Biroq ular ekspertning tadqiqotiga xos bo'lgan uslubiy muammolarni to'liq hal qila olmaydi, chunki ular mohiyatiga ko'ra faqat ma'lum iqtisodiy faoliyat amalga oshirilishi tartibini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, tadqiqot o'tkazish miqyosi va zamonaviy iqtisodiy bilimlar jabhasi bugungi sharoitda ko'p qirrali. Shu sababli, iqtisodiy ekspertiza o'tkazish tartibi bo'yicha uslubiy

qo'llanmalarining yetishmasligi tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Sud-iqtisodiy ekspertizasi boshqa turdagi ekspertizalar singari ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlashga qaratilgan hamda sud eksperti tomonidan iqtisodiy sohadagi maxsus bilimlar asosida sud-ekspert tekshirishlarini o'tkazish va xulosa berishdan iborat bo'lgan protsessual harakat¹ bo'lsa-da, bu ekspertiza turining o'ziga xos xususiyatlari bor. Agar sud-iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazishda bu turga mansub bo'lgan turli tadqiqotlar uchun umumiy bo'lgan yo'nalishni belgilash to'g'risida so'z yuritadigan bo'lsak, bu hujjatlarda tafovutlar yoki muvofiqliklarni qidirish, aniqlash, tahlil qilish, ularni yoritish va ekspert xulosasi shakllantirishdan iborat. Bunda savollarni hal etish doirasida umum belgilangan iqtisodiy-matematik hisob-kitoblarni o'tkazish, moliyaviy jihatdan tahlil qilish va ayrim holatlarda hisob-kitob jadvallari bilan asoslash amalga oshiriladi.

Sud-iqtisodiy ekspertizalarning zamonaviy obyekti va predmeti ko'p qirrali bo'lib, bu tadqiqot uslubiyotini belgilashning ko'plab variantlarini keltirib chiqaradi. Sud-iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazishning umumiy tadqiqot usullari asosan hujjatli tekshiruv, solishtirish va qarama-qarshi tekshiruv usullaridir. Bu usullar hujjatlarni tekshirish, ya'ni tadqiqot obyektlarini tahlil qilish usullari bo'lib, umumiy tadqiqot uslubiyotini aks ettirmaydi. Iqtisodiy ekspertizalar bo'yicha tadqiqot jarayonining optimal, hamma tadqiqotlar uchun birdek qo'llash mumkin bo'lgan yagona algoritmini yaratish imkoni mavjud emas. Chunki bu soha juda keng jabhani qamrab olganligi, qonun hujjatlari miqyosi kattaligi, tadqiqot obyektlarining har xil soha uchun farqliligi, yagona mexanizmga bo'ysunuvchi tizimli yondashuvni ishlab chiqish imkonini bermaydi.

Demak, masalaning nozik tarafi shundaki, na ilmiy institut xodimlari, na bugungi amaliyotchilarning tadqiqotchilari iqtisodiy ekspertiza o'tkazish metodologiyasini yaratish uchun universal vositalarni taklif qila oladi. Bu ekspertiza obyektlari, predmetlari va maqsadlaridan kelib chiqib, har bir tadqiqot spetsifik alohida qo'llanilishi talab etiladigan variantlarning xilmaxilligi kabi sabablar bilan bog'liq hamda bu bizga

¹ O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 1-iyundagi "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi qonuni.

bunday metodologiyaning optimal variantini birlashtirish va taklif qilish imkonini bermaydi. Amaliyotchilar va nazariyotchilar o'rtasida bunday metodologiyani ishlab chiqish zarurligi haqidagi masala tobora ko'proq ko'tarilmoqda.

Misol tariqasida eng oddiy masala – kechiktirilgan qarzlarga nisbatan bank foizlarini hisoblash masalasini ko'rsak. Sud-tergov organlari yoki boshqa har qanday murojaatchi tomonidan qo'yilgan bu turdagi savollarni hal etishda, asosan savol shartiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy stavkalari qo'llanilishi so'raladi.

Tadqiqot maqsadiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy stavkalarini qo'llash quyidagi omillarga bog'liq:

► **Tadqiqot davri.** Asosiy stavkalar (avvalqayta moliyalash stavkalari) O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan turli davrlarda turli foizlarda belgilangan bo'lib, bu o'zgaruvchan ko'rsatkichdir. U yillik miqdorda belgilangan bo'lsa-da, gohida bir yildan ortiq, gohida bir yildan kam muddatga belgilanadi. Oxirgi yillarda bu ko'rsatkich 2017-yilgacha 9 foizgacha tushgan, 2022-yilgacha 17 foizgacha ko'tarilgan, hozirgi kunda 14 foizni tashkil etadi². Ekspert yechimiga qo'yilgan masalada ko'rsatilgan davrga nisbatan bu foizlarni qo'llash uchun, avvalambor, masalada ko'rsatilgan umumiy davr miqyosidan stavkalar amal qilgan davrni tabaqalash lozim bo'ladi. Bu davrlar har xil ekspertizalarda har xil muddatlarni ko'rsatadi. Bu esa "shablon" tarzidagi hisoblash jadvallarini ishlab chiqish imkoni mavjud emasligini va har bir ekspertiza tadqiqoti alohida yondashuvni talab etishini ko'rsatadi;

► **Stavkalar.** Davr uchun belgilangan stavkalar yillik belgilangan bo'lsa-da, davrda kunlar soni turli xil bo'lganligi sababli, kunlik stavkalar ham aynan tadqiqot davriga nisbatan hisoblanishi lozimligi, yagona ko'rsatkichni qo'llash imkonini bermaydi. Bu esa har bir ekspertiza bo'yicha, unda ko'rsatilgan davrdan kelib chiqib, u davrdagi kunlar uchun belgilangan kunlik stavkalarining individual hisoblanishini talab etadi;

► **Valyuta.** Savolda ko'rsatilgan qarz miqdori har doim ham milliy valyuta – so'mda

² O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan asosiy stavkalar. <https://cbu.uz/oz/monetary-policy/refinancing-rate/levels/>

bo'lavermaydi. Asosiy stavkalar esa so'mga nisbatan belgilangan. Shunga ko'ra, ekspert yechimiga qo'yilgan savolda ko'rsatilgan davr boshiga chet el valyutasida belgilangan qiymat ko'rsatkichlarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan valyutaning so'mga nisbatan kursi bo'yicha foizlar summasining so'mda aniqlanishi lozim bo'ladi.

Qayd etilgan misol iqtisodchi-ekspertlarning oddiy toifaga kiruvchi ekspertlik tadqiqotlarini o'tkazishda tanlanadigan tadqiqot uslublarini ifodalab, bundan tadqiqot algoritmining muayyan tabaqalarini bir tizimga solish va bir tartib bo'yicha barcha shu tisdagi tadqiqotlarga qo'llash imkoni mavjud emasligini ko'rsatadi.

Sud iqtisodiy ekspertlik tadqiqotlari bugungi kunda faqat moliya-kredit ekspertizasi bo'yicha, banklar tomonidan berilgan kreditlar yuzasidan hisoblangan foizlarning to'g'riligi masalasi yuzasidan o'tkaziladigan tadqiqotlar doirasida, nafaqat har bir bank, balki har bir shartnoma talablari, bankning kredit hisoblash mexanizmi turliligi, mijozlarning to'lov grafigiga rioya qilinishi darajasi har xilligi, foizlarni hisoblash usullari va miqdorlari bir-biridan farq qilishi bilan ma'lum. Shunday ekan, bu turdagi ekspertizalar bir belgilangan umumiy tartib doirasida bajariladigan laborator tadqiqotlar yoki maxsus ishlab chiqilgan programmalar emas, balki tajribali, keng fikrlaydigan, qonun hujjatlari mohiyatini va maqsadini tushunadigan, o'z ustida ishlaydigan va doimiy ish tajribasini oshirib boradigan ekspertlar tomonidan individual yondashuv asosida, har bir tadqiqot ilmiy izlanish talab etadigan faoliyat darajasida bajariladigan jarayon hisoblanadi. Bundan tashqari, ekspertlar o'z tajribalarida shunday holatlar bilan to'qnash keladiki, unda ekspert yechimiga qo'yilgan masalani hal etish uchun, bir qarashda, bir davrda amalda bo'lgan har xil normalarni belgilovchidek ko'rinuvchi qonun hujjatlari talablarini ularning amal qilish doirasini, jumladan, tadbirkorlik subyektlarining faoliyatiga doirligi nuqtayi nazaridan qo'llash mexanizmini bilish talab etiladi.

Xususan, ayrim ijtimoiy himoya yoki davlat ko'magiga muhtoj bo'lgan sohalar mavjudki, ularning faoliyatini tartibga solish hamda bunday dasturlar ijrosini amalga oshirish doirasida

bajarilgan ishlardan olingan daromadga soliq solish yoki ushbu tadbirlarni amalga oshirishda olingan va realizatsiya qilingan tovarlarga soliq solish mexanizmini belgilovchi qonun normalarini umumiy bo'lgan qonunchilik talablaridan ajrata bilish, ularni xoslash borasida bilim va ko'nikmalar, tajriba talab etiladi. Iqtisodiy qonunlar talablari bilan ko'zda tutilgan mazmun mohiyatni tahlil qilish va tadqiqot obyektiga nisbatan ularning qo'llanilishini belgilash, ekspertlardan ustoz-shogird tizimida o'rganishni hamda maxsus tayyorgarlikdan o'tishni talab etishi bilan birgalikda, olingan bilim va ko'nikmalar, iqtisodiy sohani tartibga soluvchi bir-biridan farqli bo'lgan normalar qo'llanilishini anglash imkonini beradigan darajada amaliyot tajribasiga ega bo'lish talabini qo'yadi.

Bu esa ekspert – iqtisodchilarning dastlabki tayyorgarlikdan o'tganligi, protsessual qonunchilik normalariga muvofiq ekspertizani o'tkazish tartibi, ekspertning mavqeyi, ekspert xulosasini rasmiylashtirish tartibi, tadqiqotlarni o'tkazishning umumiy qabul qilingan qoida va tartiblarini bilishi bilan cheklanmasdan, ekspertning o'z ustida doimiy ishlashi, malakasini oshirishi hamda jamiyatda sodir etilayotgan jinoyatchilik, huquqbuzarlik oqibatida yuzaga kelayotgan iqtisodiy masalalarning qonunchilikdagi mavjud yechimlari yuzasidan izlanishlarni to'xtovsiz olib borishni taqozo etadi.

Hozirgi kunda sud-tergov organlari tomonidan kompleks ekspertizalar o'tkazishga bo'lgan talab juda kengaygan bo'lib, bu ish holatlariga oydinlik kiritish uchun iqtisodchi ekspertlar bilan birgalikda energetika, muhandislik, soliqqa tortish tizimi va boshqa bir qator iqtisodning tor ixtisosliklariga tegishli bo'lgan sohalar bo'yicha mutaxassislarni jalb etgan holda tadqiqot o'tkazish talabini qo'yadi. Kompleks ekspertizalarni o'tkazishni tashkil etish Markaz ekspertlari zimmasiga yuklatilishi, sud-tergov organlarida Markaz miqyosida turli sohadagi ekspertlar tomonidan beriladigan xulosalarning yagona belgilangan protsessual talablarga javob beradigan darajada ilmiy asoslangan bo'lishini ta'minlashiga bo'lgan ishonchi deb baholash mumkin. Bu ham, o'z navbatida, iqtisodchi-ekspertlarning javobgarlik darajasini oshiradi va har bir tadqiqot turi uchun xos yondashuvni belgilash talabini qo'yadi.

Ekspert-iqtisodchilar kompleks tadqiqotlarni o'tkazish davrida boshqa mutaxassisliklar bo'yicha jalb etilgan mutasaddi tashkilotlar xodimlariga boshqa soha vakillari bilan hamkorlikda ishlash davrida tekshiruv materiallarini rasmiylashtirish, tekshiruv davrida aniqlangan holatlarni asoslantirish, ularni birlamchi hujjatlar bilan tasdiqlash, aniqlangan huquqbuzarliklar yoki belgilangan tartiblarning buzilishi faktlarini amaldagi tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlar talablariga havolalar keltirgan holda asoslantirish tartibini o'rgatish yo'li bilan ularning huquqiy savodxonliklarini oshirishga xizmat qilmoqda. Bunda masalaning ikkinchi tomoni ham bor, bunday tadqiqotlar ekspert-iqtisodchining vakolatiga kirmaydigan soha, iqtisodiy faoliyati tadqiqoti o'tkazilayotgan xo'jalik subyektining faoliyatiga oid masalani "ichkaridan ko'rishga", jinoyat predmetiga taalluqli bo'lgan sodir etilgan holatlar bilan yaqindan tanishishga, boshqa mutaxassislar bilan fikr almashishga imkon yaratmoqda. Iqtisodchi-ekspertlarni chet el tajribasi bilan almashinish amaliyoti ham, avvalambor, Markazning imkoniyatlari va ekspertlarning salohiyatini dunyo miqyosida ko'rsatishga olib kelsa, boshqa tarafdin, milliy kadrlar tomonidan o'z bilim va ko'nikmalarini oshirish, tafakkur doirasini kengaytirish, zamonaviy tadqiqot usullari bilan tanishish, qo'llaniladigan usullar doirasini kengaytirish va boshqa ko'pgina xayrli maqsadlarga xizmat qiladi.

Yuqorida o'quvchining e'tiboriga havola qilingan masalaning yechimi kadrlarga bo'lgan talabning ayrim jabhalarini belgilash bilan bog'liq bo'lsa, quyida muallif tomonidan turli iqtisodiy ekspertiza tadqiqotlari uchun optimallashtirilgan va umumiyashtirilgan tadqiqot yondashuvini belgilash taklif etiladi.

Demak, bugungi kunda ekspertlik amaliyotida iqtisodiyotning sohalari bo'yicha qo'llaniladigan bilimlar doirasidan kelib chiqib, iqtisodiy ekspertizalar turlari quyidagi tartibda ajratilganligi ma'lum:

- sud-buxgalteriya ekspertizasi;
- sud-moliya-kredit ekspertizasi;
- mehnat iqtisodiyoti sud ekspertizasi;
- sud-rejali-iqtisodiyot ekspertizasi;
- sud-iqtisodiy-statistik ekspertizasi;

- tashqi savdo faoliyatining sud-iqtisodiy ekspertizasi;

- sud-soliq ekspertizasi³.

Sud-iqtisodiy ekspertizalari uchun umumiy bo'lgan tadqiqot uslublari keyingi usullarni o'z ichiga oladi:

- hujjatli tekshirish. Bunda hujjatni tuzilish shakli bo'yicha tekshirish, me'yoriy tekshiruv va arifmetik tekshiruv qamrab olinadi;

- taqqoslash;

- qarama-qarshi tekshirish⁴.

Iqtisodiy ekspertizaning umumiy usullarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular tekshirilayotgan jinoyatning xususiyatlaridan yoki qo'yilgan savollardan, o'rganilayotgan davrdan qat'i nazar qo'llaniladi. Bu usullar ekspert ixtiyoriga taqdim etilgan obyektlar, ya'ni hujjatlarni tadqiq qilish hamda unda aks ettirilgan ma'lumotlarni o'rganish maqsadida qo'llaniladi. Hujjatlarni tekshirishning bu usullari buxgalteriya hujjatlarini o'rganish, ularda aks ettirilgan ma'lumotlarni aniqlash, ularni tuzish tartibi normativ-huquqiy baza bilan belgilangan talablarga muvofiqligini tekshirish imkonini beradi.

Ekspert tomonidan qo'llaniladigan tadqiqot usuli tadqiqot predmetini o'rganishda ekspert tomonidan foydalaniladigan usullar va yondashuvlar majmuyini tashkil etib, iqtisodiy ekspertizalarni o'tkazishda yuqorida keltirilgan hujjatlarni tekshirish usullaridan boshqa hisob-kitob va tahlillarni talab etuvchi yondashuvlar qo'llanilishi talab etiladi.

Shuning uchun barcha iqtisodiy ekspertiza turlari uchun umumiy qo'llash imkoni bo'lgan uslubiyot algoritmi to'g'risida so'z yuritsak, ekspertlik amaliyoti va iqtisodiy tahlil nazariyasidan kelib chiqib, qo'llaniladigan hisob-kitob va tahlilni talab etuvchi yondashuvlarni quyidagi toifalarga ajratish taklif etiladi:

◆ **Iqtisodiy tahlil** – iqtisodiy ekspertizada xo'jalik yurituvchi operatsiyalarda nizoli vaziyatlarga olib keladigan sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash uchun qo'llaniladigan ilmiy uslublar tizimi va sud hamda huquqni

³ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 22.11.2021-yildagi "Sud ekspertiza sohasini tartibga soluvchi ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 706-son qarori.

⁴ Sud buxgalteriya ekspertizasi. Uslubiy tavsiyalar. X.Sulaymonova nomidagi RSEM, 2018.

muhofaza qiluvchi organlar tomonidan tekshirish obyekti aylangan jarayonlardir. Bu yondashuv ekspert yechimiga qo'yilgan masala doirasida tadqiqot predmetini aks ettiruvchi tadqiqot obyektlarida moliyaviy-xo'jalik operatsiyasining tahlilini belgilaydi. Masalan, jamiyatning sof aktivlari qiymatini aniqlash masalasini hal etishda tadqiqot obyekti – jamiyatning moliyaviy hisobotlari: **Balans**; Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot. Bu hujjatlarni tadqiq etishda sof aktivlarni aniqlash tartibini belgilovchi normativ huquqiy hujjatlar talablarini o'rgangan holda ekspert jamiyatning hisobotlarida aks ettirilgan moliyaviy ko'rsatkichlarni iqtisodiy jihatdan tahlil qilish yo'li bilan tadqiqot o'tkazishi talab etiladi.

◆ **Iqtisodiy hisob-kitoblar** – ekspertiza yordamida dastlabki iqtisodiy ma'lumotlarda bevosita mavjud bo'lmagan o'rganilayotgan xo'jalik operatsiyalari va jarayonlarining sifat va miqdoriy xususiyatlarini aniqlash lozim bo'lganda amalga oshiriladi. Bu yondashuvdan ekspert yechimiga qiymat ko'rsatkichlarini aniqlash bilan bog'liq savollar qo'yilganda hamda savolga javob berish uchun umum belgilangan matematik formulalar qo'llanilishi talab etilganda

foydalaniladi. Jumladan, foiz summasini aniqlash, tarif va stavkalarni qo'llash, o'rtacha ish haqini hisoblash yoki ta'sisichiga ajratilishi lozim bo'lgan dividend hamda ulushlarning belgilangan davrga qiymatini aniqlashga oid hisob-kitoblarni amalga oshirish.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, iqtisodiy ekspertizani o'tkazish jarayonida sud-ekspertlik faoliyatining asosiy prinsiplariga rioya etish, ya'ni sud-ekspert tekshirishlarining xolisligi, har tomonlamaligi va to'liqligini ta'minlash uchun maqolada ko'rsatilgan ekspertlar malakasiga oid bo'lgan bir qancha talablarni inobatga olish bilan bir qatorda, ekspertlarning asosiy quroli bo'lmish mavjud ishlab chiqilgan usullardan foydalangan holda taklif etilayotgan yondashuvlarning qo'llanilishi jarayoni ekspertlar tomonidan o'z xulosalarining tadqiqot qismida batafsil bayon etilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, ekspert xulosasining ilmiy asoslantirilganlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, qayd etish lozimki, ekspertlar tadqiqot obyekti aks ettirilgan faktik ma'lumotlar hamda tadqiqot predmetidan kelib chiqib, tadqiqot uslubiyotini o'zlari mustaqil ravishda tanlashlari lozim.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Sud ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonuni. 2010-yil 1-iyundagi O‘RQ-249-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.01.2019-y. PQ-4125-son “Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 22.11.2021-y. 706-son “Sud ekspertiza sohasini tartibga soluvchi ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bedgilangan asosiy stavkalar. <https://cbu.uz/oz/monetary-policy/refinancing-rate/levels/>
5. Sud buxgalteriya ekspertizasi. Uslubiy tavsiyalar. X.Sulaymonova nomidagi RSEM, 2018.
6. Ганченко Д.Н., Белова Е.В. Экономическая экспертиза: возможности и проблемы реализации. Экономика, предпринимательство и право (РИНЦ, ВАК). - Том 13, № 12 (Декабрь 2023). – <https://1economic.ru/lib/120244>.
7. М.Э.Червяков, А.Е.Левочкин. Методологические аспекты проведения судебно-экономической экспертизы. Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. – 2019. – № 2. – <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-aspekty-provedeniya-sudebno-ekonomicheskoy-ekspertizy>.
8. А. Савицкий. Актуальные проблемы судебной экономической экспертизы. Публикации экспертов. – <https://www.expertsud.ru/content/view/235/36/>.

**SUD-
SIYOSATSHUNOSLIK-
LINGVISTIK
EKSPERTIZASI
USLUBIYOTLARINI
TAKOMILLASHTIRISH
MASALALARI**

G'OFURJONOV

*Axadjon Xamidjon o'g'li,
X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza
markazining
Sud-ekspertlik ilmiy-tadqiqot
instituti bosh ilmiy xodimi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi tushunchasi, xususan, sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi uslubi-yotlarini takomillashtirish masalalari batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: sud ekspertizasi, sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi, uslubiy tavsiya, Jinoyat kodeksi, jamiyatda beqarorlikni vujudga keltirish, ommaviy tartibsizliklar, g'ayrikonstitut-siyaviy harakatlarni tashkil etishga urinish, diniy ekstremizm, separatizm, fundamentalizm.

АННОТАЦИЯ

В статье подробно освещено понятие судебно-политико-лингвистической экспертизы, в частности вопросы совершенствования методологии судебно-политико-лингвистической экспертизы.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебно-политико-лингвистическая экспертиза, методическая рекомендация, Уголовный кодекс, создание нестабильности в обществе, массовые беспорядки, попытки организовать антиконституционные действия, религиозный экстремизм, сепаратизм, фундаментализм.

ANNOTATION

This article provides a detailed description of the concept of forensic-political-linguistic expertise, in particular, the issues of improving the methodology of forensic-political-linguistic expertise.

Key words: forensic examination, forensic-political-linguistic examination, methodological recommendation, Criminal Code, creating instability in society, mass unrest, attempts to organize unconstitutional movements, religious extremism, separatism, fundamentalism

Bugungi kunda mamlakatimizda qonunchilik va huquq sohasini yanada takomillashtirishga muhim vazifa sifatida qaralar ekan, zamonaviy sud ekspertizasi va kriminalistikaning rivoji, kriminalistik tekshiruv vositalari va uslublarning takomillashishi, tergov va sud amaliyotida ilmiy-texnikaviy imkoniyatlardan keng foydalanishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu munosabat bilan kriminalistikada davriy nashrlardagi ma'lumotlar, targ'ibot va axborot mazmunidagi, ommaviy tarqatishga mo'ljallangan bosma yoki qo'lyozma mahsulotlar, ilmiy-ommabop yoki ijtimoiy-siyosiy mazmundagi kitoblar yoki qo'llanmalar, qog'ozli yoki foto va video tashuvchilarda qayd qilingan yozuv va boshqa matnlar og'zaki va yozma matnlar orqali ularning muallifi tomonidan aytilgan fikrlarni aniqlashga va mazmun-mohiyatini tahlil qilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Bu turdagi ekspertizalar xorijiy ekspertiza muassasalarida fuqaro va jismoniy shaxslarning mualliflik va turdosh huquqlarini, obro'-e'tiborini, ishchanlik obro'sini himoya qilish haqidagi fuqarolik da'volarni ko'rib chiqishda qo'llaniladi. Jinoyat va tergov ishlarida muallifni aniqlash ekspertizasi ayblanuvchi tergov jarayonida iqrar bo'lgan aybini sud majlisida tan olmay turgan vaqtda, jinoyatning obyektiv tomoni bo'lmish xabar muallifi bilan ijrochisi har xil shaxs bo'lsa va bunda muallif noma'lum bo'lib (anonim, taxallus bilan yoki boshqa shaxs nomi bilan chiqqan bo'lsa), uni aniqlash kerak bo'lganda o'tkaziladi.

Ushbu uslubiy tavsiyalar terrorizm, ekstremizmga, etnik va milliy adovatga, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumiga tajovuz qilinishiga, jamiyat xavfsizligiga tahdid soluvchi mazmunga ega materiallarni tarqatishga qarshi harakatlar bilan bog'liq ishlarga doir materiallarga siyosatshunoslik-lingvistik yondashuvdan iborat. Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertiza turli mutaxassisliklar (siyosatshunoslar va lingvistlar) dan iborat ekspertlarning o'zaro bir-birlarining xulosalariga tayanib hamkorlikda ishlashlarini taqozo etadi.

Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi – bu natijasi tegishli savollarni hal qilishda maxsus bilimlarni qo'llash talab etiladigan ekspert xulosasi berilishi bilan yakunlanadigan, protsessual jihatdan tartibga solingan, og'zaki va (yoki) yozma nutqning ekspertizaga oid siyosatshunoslik-lingvistik tadqiqotdir. Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi tadqiqotlari murakkab turdagi ekspertizalar sirasiga kiradi.

Sud-siyosatshunoslik lingvistik ekspertizasi sining **predmeti** bu – aniq bir ish bo'yicha isbotlanishi lozim bo'lgan holat va sharoitlarni, siyosatshunoslik-lingvistika sohasi bo'yicha maxsus bilimlarni qo'llagan holda aniqlashdir.

Sud-siyosatshunoslik lingvistik ekspertizasi sining **obyekti** bu – ixtiyoriy-moddiy axborot tashuvchida qayd etilgan til va nutq birligi, og'zaki, yozma, elektron matnlar hisoblanadi.

Shuningdek:

- Milliy, irqiy, diniy adovatni qo'zg'ashga, konstitutsiyaviy tuzumni o'zgartirishga, ommaviy tartibsizliklarga, zo'ravonlikka chorlovchi g'ayrihuquqiy mazmundagi materiallar tarqatilishi bilan bog'liq ishlarda;

- Saylov yoki referendumni tashkil qilish, o'tkazish haqidagi qonunbuzarliklarga aloqador ishlarda;

- Bahsli ijtimoiy-siyosiy yoki reklama materiallarining ommaviy ong va fe'l-atvorga ta'sir darajasi va oqibatlarini aniqlashda;

- urushni targ'ib qilish bilan bog'liq ishlarda;

- terrorizmni amalga oshirishga doir ishlarda;

- Prezidentga tajovuz qilish bilan bog'liq ishlarda;

- Konstitutsiyaviy tuzumga tajovuz qilishga oid ishlarda;

- jamiyat xavfsizligiga va ijtimoiy tartib-intizomga tahdid soluvchi mazmunga ega materiallarni tarqatish bilan bog'liq ishlarda va h.k;

- so'zlar, so'z birikmalari, barqaror frazeologik birikmalar, fikr-mulohazalar, idiomalarning ma'nosi va kelib chiqishini talqin qilish;

- til yoki nutq (og'zaki yoki yozma) birligining asosiy hamda qo'shimcha (kognitiv) ma'nosini (ahamiyati) sharhlash yoki izohlash;

- hujjat matnidagi holatlarni zamonaviy mantiqiy fikrlashga asoslanib (diskursiv) idrok

qilishning(tushunish) qanday variantlari mumkin bo'lishini talqin qilish;

– tovar belgilari, so'zlar, mavjud ifodalar, belgilar, shiorlar, aqida, reklama matni, tijorat va firma nomlarini(nomlanishi), ularning boshqa belgilar bilan aynanligi yoki aralashib ketishi darajasigacha o'xshashligini aniqlash maqsadida tadqiqotlar o'tkazish;

– matnni(matn lavhasi), uning ma'no-mazmuni, yo'nalishi, takliflarining modalligi, nutq birliklarining ta'sirchanligi(ekspressivlik) va hissiyligi (emotsivligi), ularning formal-grammatik xarakteristikalarini va semantikasi(so'z yoki ibora ma'nosi), ishlatilgan stilistik vositalar va usullarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadida tadqiqotlar o'tkazish.

Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi – nutqshunoslik ekspertizalarining boshqa turlari bilan uzviy bog'langan. Ushbu turdagi ekspertiza quyidagi tur ekspertizalar bilan kompleks tarzda o'tkazilishi mumkin:

– kompyuter-texnik ekspertiza(masalan, Internetdagi sayt kontenti, domen nomlari, kompyuter slengi elektron pochtaidagi ma'lumotlar va h.k. tadqiqotlar o'tkazilganda);

– fonoskopiya ekspertiza(masalan, tadqiqot obyekti fonogrammada yozilgan og'zaki nutq bo'lganda);

– muallifshunoslik ekspertizasi(yozma yoki og'zaki anonim yoki psevdonoim matn muallifini aniqlash talab qilinganda, shuningdek, plagiatni, yangi hosil qilingan so'zlar – neologizmlarning etimologiyasini, logoepistemi, tovar belgilari va boshqa firma nomlarining mualliflik aslligini(originalligi) aniqlashda va h.k.).

Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi tadqiqotlarini o'tkazishga quyidagi holatlarda ehtiyoj tug'iladi:

sudda jinoyat ishlarini ko'rib chiqishda va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning so'zlar, gaplar ishtirokidagi qilmishlar: tuhmat, haqorat, dushmanlik va nafratni qo'zg'atuvchi vositalarda sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish, shuningdek, shaxsning qadr-qimmatini biror millatga, diniy yoki boshqa ijtimoiy guruhga mansubligi belgilari bo'yicha kamsitish, tovar belgisini qonunga xilof ravishda ishlatish, qasddan yolg'on reklama qilish, mualliflik, ixtirochilik va patentga bo'lgan huquqini poymol qilish, pornografik materiallarni

qonunga xilof ravishda tarqatish va h.k. turdagi jinoyatlarni tergov qilish faoliyatida va h.k.;

– fuqarolik ishlarini sudda ko'rib chiqishda fuqarolarning sha'ni, qadr-qimmatini, shuningdek, fuqarolarning ishchanlik obro'sini (reputatsiya) himoya qilish bo'yicha da'volar, mualliflik huquqini himoya qilish bo'yicha da'volar;

– sudda yuridik shaxslarning da'volarini ko'rib chiqishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentini omma oldida haqoratlash yoki unga tuhmat qilish, shuningdek, matbuot yoki boshqa ommaviy axborot vositalaridan foydalangan holda uni haqoratlash yoki unga tuhmat qilish holatlari, ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan materiallarda milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni targ'ib qiluvchi ma'lumotlar mavjudligi, materiallarda O'zbekiston Respublikasining amaldagi davlat tuzumini Konstitutsiyaga xilof tarzda o'zgartirishga, hokimiyatni bosib olishga yoxud qonuniy ravishda saylab qo'yilgan yoki tayinlangan hokimiyat vakillarini hokimiyatdan chetlatishga yoxud O'zbekiston Respublikasi hududiy yaxlitligini Konstitutsiyaga xilof tarzda buzishga ochiqdan ochiq da'vat qiladigan chaqiriqlar yoki ma'lumotlar mavjud bo'lganda, ommaviy axborot vositalarida keng omma e'tiboriga havola qilingan, OAV to'g'risidagi amaldagi qonunchilik normalari buzilishiga sabab bo'lgan, ekstremistik yoki terrorchilikka oid yoki boshqa noqonuniy materiallarni tarqatish bilan aloqador ekanligiga shubha tug'ilgan ma'lumot va axborotlarni noqonuniy deb topish bo'yicha ishlarda;

– ma'muriy huquqbuzarliklar bo'yicha ishlarda – aholi orasida vahima chiqarishga qaratilgan, fuqarolar tinch-totuvligini buzish, tuhmatona, vaziyatni beqarorlashtiruvchi uydirmalar tarqatish hamda jamiyatda qaror topgan xulq-atvor qoidalariga va jamoat xavfsizligiga qarshi qaratilgan chaqiriqlar yoki ma'lumotlar mavjud bo'lgan ishlarda.

Bugungi kunda sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertiza sud ekspertizasida yangi soha hisoblanadi. Bu tarmoq xavfsizlik sohasi dolzarb muammoga aylangan ayrim mamlakatlarda jadal rivojlanmoqda. Ba'zi bir guruhlar orasida jamiyatda beqarorlikni vujudga keltirish, ommaviy tartibsizliklar, g'ayrikonstitutsiyaviy harakatlarni tashkil etishga urinish faktlari

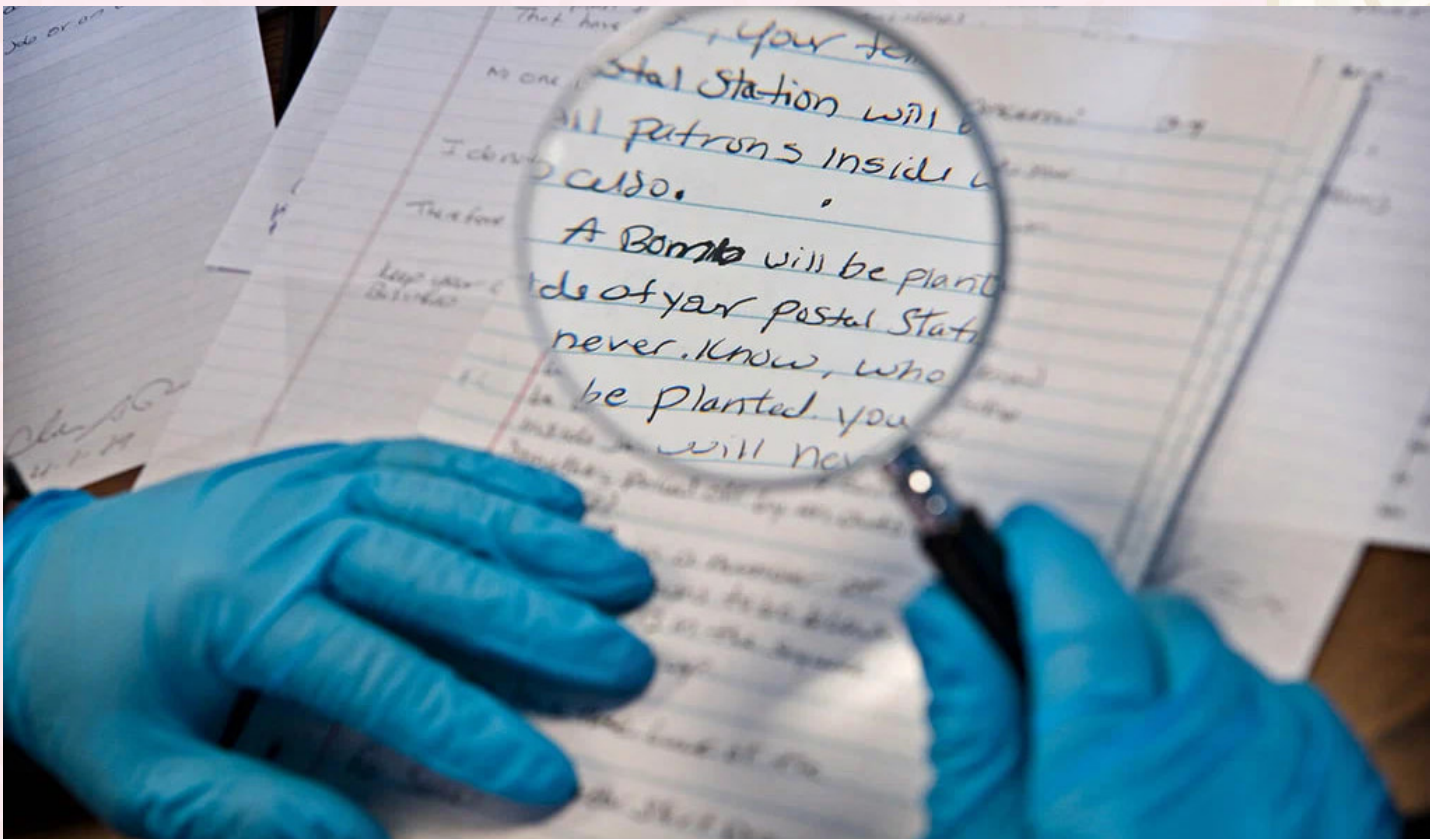
aniqlanishi ekspertiza o'tkazishga asosiy sabab bo'lib xizmat qiladi. Bunday g'ayriqonuniy harakatlar O'zbekiston qonunlarida taqiqlangan. Jumladan, JKning: terrorizm(155-modda); urushni targ'ib qilish(150-modda); O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga tajovuz qilish (158-modda); milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni uyg'otish(156-modda); O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumiga tajovuz(159-modda); saylov yoki referendumni tashkil qilish, o'tkazish haqidagi qonunchilikni buzish(146-modda); jamiyat xavfsizligiga va ijtimoiy tartib-intizomga tahdid soluvchi mazmunga ega materiallarni tarqatish(244/1-moddasi); diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki taqiqlangan boshqa tashkilotlarni tashkil etish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etish(244/2-modda)ga qarshi qaratilgan normalari bunga misol bo'la oladi. Shu kabi moddalar(184, 184/2, 184/3, 218) Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda ham o'z aksini topgan.

Sud-siyosatshunoslik-lingvistik vazifa ish materiallarining birlamchi ma'lumotlari sifatida ekspertizaga taqdim etilgan potensial isbotlovchi axborotni o'zgartirishga, jinoiy yoki ma'muriy ishda to'g'ri qarorga kelishda foydalaniladigan

dolzarb isbotlovchi axborotga aylantirishga qaratiladi.

Mazkur uslubiy tavsiya hozirgi kunda o'ta dolzarb va o'z ahamiyatini kundan kunga mustahkamlab borayotgan ekspertiza turi bo'yicha yozilgan uslubiyot hisoblanadi. Uslubiy tavsiyaning avvalgi birinchi nashri ishlab chiqilgan 2015- va 2016-yillarda qonunchilikda Prezidentni internetda haqoratlash yuzasidan javobgarlik mavjud bo'lmagan. So'nggi yillarda qonunchilik takomillashtirilishi munosabati bilan Jinoyat kodeksining 158-moddasi 3-qismiga asosan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentini internetda haqoratlash yoki unga tuhmat qilish tushunchasi kiritildi.

Xususan, mazkur moddaga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Prezidentini omma oldida haqoratlash yoki unga tuhmat qilish, shuningdek, matbuot yoki boshqa ommaviy axborot vositalaridan, **telekommunikatsiya tarmoqlaridan yoki Internet butunjahon axborot tarmog'idan foydalangan holda uni haqoratlash yoki unga tuhmat qilish** – (158-modda uchinchi qismining dispozitsiyasi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 30-martdagi O'RQ-679-sonli Qonuni tahririda – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi,

30.03.2021-y., 03/21/679/0256-son) uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki ikki yildan besh yilgacha ozodlikni cheklash yoxud besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (158-modda uchinchi qismining sanksiyasi O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 29-martdagi O'RQ-421-sonli Qonuni tahririda – O'R QHT, 2017-y., 13-son, 194-modda.)

Bu qisman yangilik hisoblanadi. Biroq e'tiborga olish kerakki, prezidentni haqoratlaganlik yo unga tuhmat qilganlik uchun javobgarlik avval ham bor edi. Faqat bunda huquqbuzarlik yo omma oldida, yoki OAVdan foydalangan holda amalga oshirilgan bo'lishi lozim edi. Yangilik shundaki, endi javobgarlik internetdagi haqorat va tuhmat uchun ham belgilandi. Jazolar esa o'sha-o'sha, o'zgaragan.

Bunga qadar amalda bo'lgan tartibga ko'ra, internetda prezidentga nisbatan tuhmat yoki haqoratli izoh qoldirgan shaxs MJTKning 40-41-moddalari yoki JKning 139 va 140-moddalariga muvofiq (bu moddalar mos ravishda "Tuhmat" va "Haqorat qilish" deya nomlanadi) javobgarlikka tortilishi mumkin edi, ammo buning uchun prezident yoki uning vakilining arizasi talab etilardi.

Kodeksdagi o'zgarishdan so'ng shaxsning internetdagi biror blog, ijtimoiy tarmoqdagi shaxsiy sahifa yoki biror-bir xabar ostidagi izohda

ham prezidentga haqorat yoki tuhmatni ifoda etadigan ma'lumotni aks ettirishi (matn, surat, audio, video kabi shakllarda) to'g'ridan to'g'ri jinoiy javobgarlikka tortishga sabab bo'ladi.

Shunga asosan mazkur uslubiy tavsiyaga ushbu normalarni aks ettiruvchi, shuningdek, uslubiy tavsiyaning sud-lingvistik ekspertiza qismiga har bir so'zni ekspertiza obyektif sifatida e'tirof qilish haqidagi tushunchalar, sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertiza metodlarini kiritilgan holda qayta ishlab chiqildi.

Ushbu uslubiy tavsiya Kirish, Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi tushunchasi, Sud-siyosatshunoslik lingvistik ekspertizasi tadqiqotlari bo'yicha qo'yiladigan savollar, Sud-lingvistik ekspertizasi qo'llash shakllari, Sud-siyosatshunoslik-lingvistikaga oid ekspertlik vazifalarini hal etish uslubiyati, Ijtimoiy-siyosiy xavfsizlikka qarshi jinoyatlarning kriminologik xususiyatlari, Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi tayinlash asoslari, Xulosa tuzish, Glossariy, Xulosa, Adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Mazkur uslubiy tavsiya nafaqat X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud-ekspertiza markazining ushbu yo'nalishdagi ekspertlari uchun, balki butun Respublikamizdagi Sud-siyosatshunoslik-lingvist ekspertlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi.
3. Sud-siyosatshunoslik-lingvistik ekspertizasi. Ekspertlar uchun uslubiy tavsiya. To'ldirilgan qayta ishlangan 2-nashr. – Toshkent, 2023.

RAQAMLI DALILLARNI TEKSHIRISHDA SUD EKSPERTIZASINING AHAMIYATI: XALQARO TAJRIBA VA O'ZBEKISTON AMALIYOTI

VALIJONOV

*Shavkatjon Muzaffarjon o'g'li
O'zbekiston Respublikasi Adliya
vazirligi Yuridik ta'lim va
sud-ekspertiza boshqarmasi
mas'ul xodimi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada raqamli dalillarni tekshirishda sud ekspertizasining ahamiyati, xalqaro tajriba va O'zbekiston amaliyoti tahlil qilingan. Raqamli dalillarning o'ziga xos xususiyatlari, ularni to'plash, saqlash va tekshirish jarayonidagi muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli dalillar, sud-ekspertiza, kiberjinoyatlar, elektron dalillar, sud ekspertizasi metodologiyasi.

АННОТАЦИЯ

Аннотация: В статье проанализированы значимость судебной экспертизы в проверке цифровых доказательств, международный опыт и практика Узбекистана. Рассмотрены специфические характеристики цифровых доказательств, проблемы их сбора, хранения и исследования, а также пути их решения.

Ключевые слова: цифровые доказательства, судебная экспертиза, киберпреступления, электронные доказательства, методология судебной экспертизы.

ANNOTATION

This article analyzes the importance of forensic expertise in verifying digital evidence, international experience, and Uzbek practice. The specific characteristics of digital evidence, challenges in collecting, storing, and examining them, and their solutions are discussed.

Keywords: digital evidence, forensic expertise, cybercrimes, electronic evidence, forensic methodology.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamlashtirish jarayonlari natijasida jinoyat ishlari bo'yicha dalillarning yangi turi – raqamli dalillar paydo bo'ldi. Raqamli dalillarning o'ziga xos xususiyatlari va murakkabligi ularni tekshirishda maxsus bilim va ko'nikmalarni talab etadi. Bu esa sud ekspertizasining rolini yanada oshirmoqda.

Raqamli dalillar an'anaviy dalillardan bir qator xususiyatlari bilan farq qiladi:

Nomoddiylik – raqamli ma'lumotlar fizik obyekt sifatida mavjud emas;

O'zgaruvchanlik – ma'lumotlar oson o'zgartirilishi yoki yo'q qilinishi mumkin;

Ko'chirilish imkoniyati – asl nusxadan farq qilmaydigan nusxalar yaratish mumkin;

Katta hajm – raqamli ma'lumotlar hajmi juda katta bo'lishi mumkin[1].

Raqamli dalillarning o'ziga xos xususiyatlari tufayli ular bilan ishlashda, xususan, ekspertiza tadqiqotlarini amalga oshirishda ahamiyat berilishi lozim bo'lgan jihatlar mavjud. Shunga ko'ra, xorijiy davlatlarda bunday turdagi dalillarni ekspertizadan o'tkazish yuzasidan mavjud talablarni ko'rib chiqamiz.

Amerika Qo'shma Shtatlari. AQSHda raqamli dalillarni tekshirish bo'yicha ilg'or tajriba shakllangan. Federal qidiruv byurosi (FBI) va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlarda bu sohada ishlaydigan maxsus bo'linmalar tashkil etilgan.

“Raqamli dalillarni tekshirish bo'yicha qo'llanma” raqamli dalillar bilan bog'liq ekspertiza tadqiqotlarini amalga oshirishda asosiy hujjat hisoblanadi.

Qo'llanma quyidagi fundamental tamoyillarni belgilaydi:

I. Raqamli dalillarning daxlsizligi:

Har qanday tergov harakatlari raqamli dalillarning asl nusxasiga ta'sir qilmasligi kerak;

Dalillar bilan ishlashning barcha bosqichlarida ularning yaxlitligi ta'minlanishi lozim;

Dalillarning “hash” qiymatlari hisoblab chiqilishi va qayd etilishi shart.

II. Malakaviy talablar:

Raqamli dalillar bilan ishlash huquqiga ega shaxslar tegishli malakaga ega bo'lishi;

Mutaxassislar muntazam ravishda malaka oshirishi;

Maxsus sertifikatsiyadan o'tish talab etiladi.

III. Raqamli dalillarni to'plash va saqlash tartibi:

1. Dastlabki tayyorgarlik bosqichi:

voqea joyini xavfsizlashtirish;
elektr ta'minotini barqarorlashtirish;
zaruriy jihozlarni tayyorlash.

2. Dalillarni to'plash bosqichi:
qurilmalarning holati qayd etilishi;
xotira qurilmalarining nusxasi olinishi;
tarmoq trafigi yozib olinishi.

3. Saqlash bosqichi:

dalillarni tegishli sharoitlarda saqlash;
kirish huquqlarini chegaralash;
zaxira nusxalar yaratish.

Raqamli dalillar bilan ishlashda yuqorida qayd etilgan talablarga amal qilinishi dalillardan kelgusida ham foydalanish, shuningdek, raqamli dalillarni tekshirish yuzasidan o'tkazilgan ekspertiza xulosalari bo'yicha qayta va qo'shimcha ekspertizalar o'tkazish imkonini beradi.

Yevropa Ittifoqi. Yevropa Ittifoqi davlatlarida 2016-yilda qabul qilingan “Elektron dalillar to'g'risida”gi direktiva raqamli dalillar bilan ishlashda asosiy tartib-qoidalar belgilangan muhim ahamiyatga ega hujjatlardan biri hisoblandi. Hujjat raqamli dalillarni to'plash, saqlash va tekshirish tartibini belgilaydi.

Mazkur hujjat elektron dalillarni to'plash va tahlil qilish jarayonini standartlashtirish, kiberjinoyatlar bilan kurashish samaradorligini oshirish, a'zo davlatlar o'rtasida elektron dalillar almashinuvini tartibga solish hamda fuqarolik va jinoyat ishlarida elektron dalillarning hujjat sifatidagi ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Direktivada elektron dalillarni to'plashning quyidagi asosiy tamoyillari ko'rsatib o'tilgan:

- ma'lumotlarning daxlsizligini ta'minlash;
- dalillarning ishonchliligi va to'g'riligini tekshirish;

• dalillarni o'zgartirmasdan saqlash;

• metama'lumotlarni tahlil qilish[2].

Direktivaga asosan elektron dalillarni yig'ishning dastlabki bosqichida elektron dalillarning manbalarini aniqlash, dalillarning ishonchliligi va maqbulligi kriteriyalarini baholash, zarur texnik vositalarni tayyorlashdan iborat.

Shuningdek, dalillarni to‘plash bosqichida qurilmalarning holati va sozlamalarini qayd etish, disk tasvirlarini olish, tarmoq trafigini yozib olish va ma’lumotlarni arxivlash va shifrlash nazarda tutiladi.

Janubiy Koreya. Janubiy Koreya raqamli ekspertiza sohasida sezilarli yutuqlarga erishgan davlatlardan biri hisoblanadi. Korean National Police Agency (KNPA) tarkibida Digital Forensic Center faoliyat yuritadi. Markaz zamonaviy laboratoriya uskunalarini bilan jihozlangan bo‘lib, maxsus dasturiy ta’minotlar ishlab chiqish hamda xodimlarni muntazam malaka oshirishga alohida e’tibor qaratadi.

Koreyada ishlab chiqilgan “Digital Evidence Collection and Management System” (DECAMS) tizimi raqamli dalillarni to‘plash va saqlashning innovatsion yechimi hisoblanadi[3].

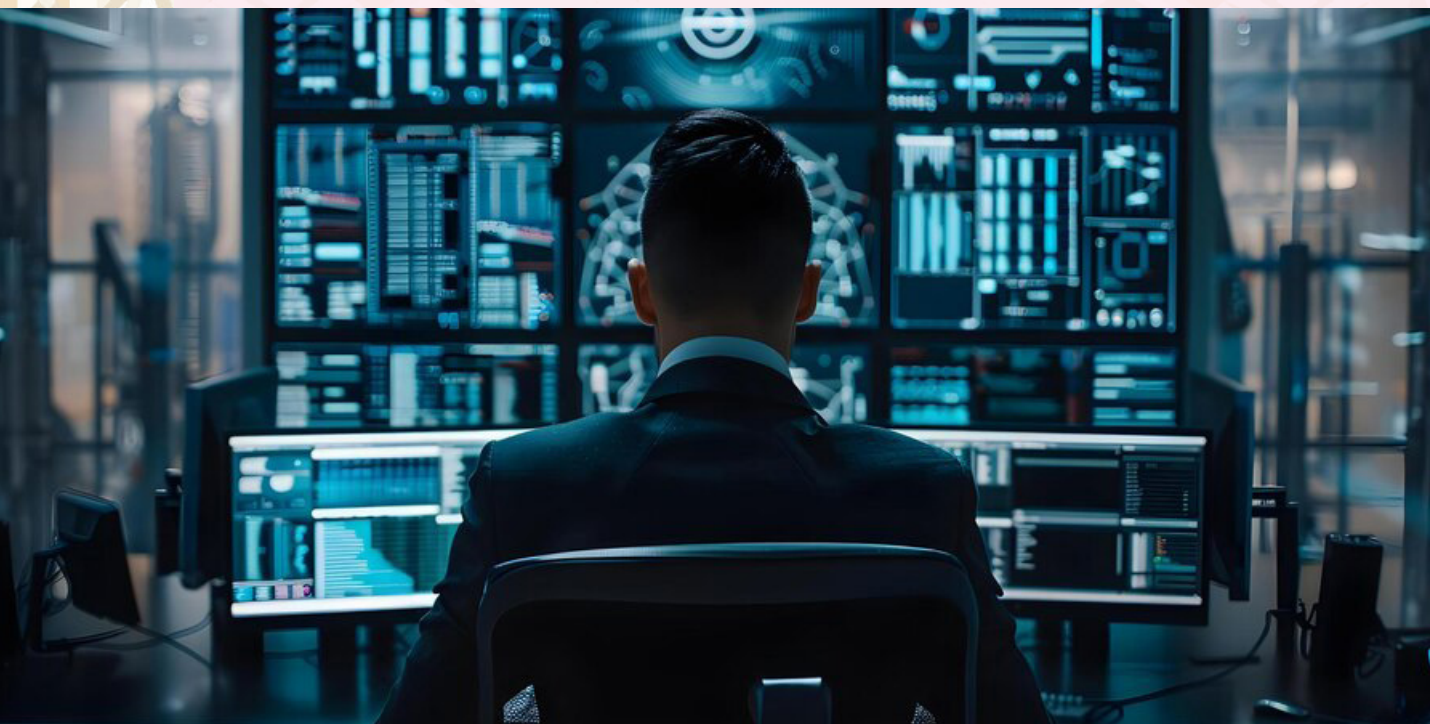
Tizim raqamli dalillar bilan ishlashda bir necha manbadan ma’lumotlarni parallel to‘plash, dalillarning dastlabki verifikatsiyasi va meta-ma’lumotlarni avtomatik tahlil qilish mexanizmlaridan foydalanadi.

Shuningdek, tizimning ko‘p darajali shifrlash protokollari, blokchain texnologiyasiga asoslangan o‘zgarish sertifikatini hamda rezerv nusxalar tizimi ma’lumotlarni saqlash va himoya strate-

giyalari uning xavfsizligini kafolatlashga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 21-noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga raqamli dalillar bilan ishlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qonuni bilan O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga, Fuqarolik protsessual kodeksiga, Iqtisodiy protsessual kodeksiga, O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksiga va O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeksiga raqamli dalillar tushunchasini, raqamli dalillarni to‘plash, taqdim etish, mustahkamlash, ko‘zdan kechirish, tekshirish va baholash, ularni saqlash, qaytarish hamda yo‘q qilish tartibini belgilovchi o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritildi[4].

Ish uchun ahamiyatga ega bo‘lgan holatlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar mavjud bo‘lgan elektron ma’lumotlar, shu jumladan, elektron tarzda-gi fayllar, audio-, videoyozuvlar, internet jahon axborot tarmog‘ida saqlanayotgan ma’lumotlar, shuningdek, boshqa elektron ma’lumotlar raqamli dalillar hisoblanishi qonunchilikda belgilab qo‘yildi.

Raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga, uning yaxlitligi va aynan o'xshashligi saqlansa, yo'l qo'yilmasligi, raqamli dalildan ko'chirma nusxa olishga yo'l qo'yilishi o'zidan mazkur ko'chirma nusxa olingan raqamli dalilning asli mavjudligi bilan ta'minlanishi belgilandi.

Shuningdek, guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi va boshqa shaxslar raqamli dalillarning ko'chirma nusxalarini qog'ozda chop etilgan shaklda taqdim etish huquqi berildi.

Mazkur o'zgarishlar fuqarolarning huquqlarini himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq raqamli dalillarning o'ziga xos xususiyatlari va murakkabligi ularni tekshirishda maxsus bilim va ko'nikmalarni talab etishini inobatga olgan holda, ular bilan ishlash aniq tartiblar belgilanishi zarurati mavjud.

Shunga ko'ra, Xalqaro standartlashtirish tashkiloti ISO/IECning 2012-yildagi "Information technology – Security techniques – Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence" 27037 standartida belgilangan talablarga raqamli dalillar bilan ishlashda amal qilinishi tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda belgilash maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. US Department of Justice (2000) Digital Evidence Guidelines.
2. European Union Agency for Network and Information Security (2016) Electronic Evidence Directive.
3. Kim, J., & Park, S. (2023) "Digital Forensics in South Korea: Current Status and Future Prospects", Digital Investigation Journal
4. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami

**MUSTAQIL DAVLATLAR
HAMDO'STLIGI(MDH)
ISHTIROKCHI
DAVLATLARIDAGI
NODAVLAT SUD-
EKSPERTIZA
TASHKILOTI INSTITUTI:
QIYOSIY-HUQUQIY
TAHLIL**

KUDRATOV

*Sanjar Marupovich,
X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza
markazining
Sud-ekspertlik ilmiy-tadqiqot
instituti bo'lim boshlig'i v.b.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi ishtirokchi davlatlarida nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti institutining mavjudligi hamda qonunchilikdagi o'rni ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: sud-ekspertiza faoliyati, nodavlat(xususiy) sud-ekspertiza instituti, nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается наличие института негосударственных судебно-экспертных организаций в государствах-участниках Содружества Независимых Государств, а также их роль в законодательстве.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность, негосударственный (частный) институт судебной экспертизы, негосударственные судебно-экспертные организации.

ANNOTATION

In this article considered the existence of the institute of non-governmental forensic expert organizations in the member states of the Commonwealth of Independent States, as well as their role in legislation.

Key words: forensic expert activity, non-governmental (private) institute of forensic expertise, non-governmental forensic expert organizations.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari institutini rivojlantirish Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi ishtirokchi davlatlarida sud-huquq islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. *Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belarus, Moldova, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkmaniston Respublikalarida* nodavlat sud-ekspertizasi institutining rivojlanish dinamikasi va bugungi holati o'rganilib, ushbu davlatlarda mazkur faoliyatni tashkil etishda ijobiy va salbiy tomonlar mavjudligi aniqlandi. Holbuki, aksariyat MDH ishtirokchi davlatlarida xususiy yoki nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlarini rivojlantirish, ularni joriy etish bo'yicha fikrlarni oldinga surishgan bo'lsa-da, ushbu institutning hozirgi holati tahlil qilinganda sud-ekspertiza faoliyatini tartibga soluvchi ayrim qonunchilik hujjatlarida xususiy yoki nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlarining huquqiy maqomini belgilovchi normalarning mavjud emasligi aniqlandi.

MDH ishtirokchi davlatlarida o'sib bora-yotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, bozor munosabatlarining rivojlanishi hamda mustaqil huquqiy davlatlarning rivojlanishi bilan bir qatorda bugungi kunda jinoiy, fuqarolik, ma'muriy va iqtisodiy huquqbuzarliklar bo'yicha malakali sud-ekspertiza tadqiqotlariga bo'lgan ehtiyoj sezilarli darajada o'sib bormoqda.

So'nggi o'n yil davomida surishtiruv tergov, prokuratura va sud organlari tomonidan sud-ekspertiza tayinlash to'g'risidagi qaror va ajrimlar nafaqat davlat sud-ekspertiza muassasalariga, balki nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlariga ham tayinlash bo'yicha tendensiya mavjud.

MDH ishtirokchi-davlatlarining nodavlat sud ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarining xronologik tartibidagi tahlili shuni ko'rsatdiki, ayrim davlatlarda nodavlat sud ekspertiza tashkilotlari tomonidan sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Rossiya Federatsiyasining "Davlat sud-ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi 2001-yil 31-maydagi 73-FZ-sonli Federal qonunida xususiy

yoki nodavlat sud-ekspertiza tashkilotining huquqiy maqomini belgilovchi norma mavjud emas.

Rossiya Federatsiyasining Jinoyat-protsessual kodeksining 57-moddasiga ko'ra, ekspert – bu maxsus bilimga ega bo'lgan va ushbu Kodeks bilan belgilangan tartibda sud ekspertizasini o'tkazish va xulosa berish uchun tayinlangan shaxs hisoblanadi.

Shuningdek, ushbu Kodeksning 195-modda 2-qismiga asosan, sud-ekspertizasi davlat sud-ekspertlari va maxsus bilimga ega bo'lgan shaxslar orasidan *boshqa ekspertlar tomonidan amalga oshirilishi* belgilangan.

Shunday qilib, yuqoridagi normalarning tahliliga asosan davlat sud-ekspertiza muassasalarida ishlamaydigan, lekin maxsus bilimga ega bo'lgan shaxslarni nodavlat sud-ekspertlari qatoriga kiritishimiz mumkin.

Ukraina Respublikasida 1994-yilda qabul qilingan post-sovet hududidagi birinchi sud-ekspertlik faoliyatiga oid qonunining 7-moddasiga muvofiq, kriminalistik, sud-tibbiyot va sud-psixiatriya ekspertizalarini o'tkazish bo'yicha mutlaq huquq Adliya vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Mudofaa vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati va Davlat chegara xizmati huzuridagi ixtisoslashtirilgan davlat sud-ekspertiza muassasalariga berilgan.

Ukraina Respublikasida davlat sud-ekspertiza muassasalaridan tashqari litsenziya asosida sud-ekspertiza faoliyati bilan shug'ullanish amaliyoti mavjud edi, ammo 2004-yilda bu talab bekor qilinib, qonunga tegishli qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi.

Unga ko'ra, tegishli oliy ma'lumotga ega bo'lgan, ekspertdan bilim va malakasi kam bo'lmagan, Ukraina Respublikasi Adliya vazirligining ixtisoslashtirilgan davlat muassasalarida tegishli tayyorgarlik va attestatsiyadan o'tgan hamda ma'lum bir mutaxassislik bo'yicha sud-eksperti malakasini orttirgan davlat ixtisoslashtirilgan muassasalari xodimlari bo'lmagan sud-ekspertlari ham sud-ekspertizalarini o'tkazishga jalb qilinishi mumkin.

Hozirgi vaqtda sud-ekspertlik malaka guvohnomasini olish va attestatsiyadan o'tish uchun davlat sud-ekspertiza muassasalarida ekspert ish stajining mavjudligi, mavjud emasligiga qarab uchta maxsus o'quv dasturlaridan

biri bo'yicha o'qish yoki amaliyot o'tash kerak. Yakuniy malaka attestatsiyasini muvaffaqiyatli topshirgan shaxsga sud ekspertlik guvohnomasi berilib, davlat reyestriga ekspert sifatida kiritiladi hamda ularga ekspertlik amaliyoti bilan shug'ullanish huquqi taqdim etiladi.

Belarus Respublikasida sud-ekspertiza sohasining eng katta rivojlanish bosqichlaridan biri Belarus Respublikasi Prezidentining 2013-yil 22-apreldagi qaroriga muvofiq Belarus Respublikasi Davlat sud-ekspertizasi qo'mitasi tashkil etilganligi hisoblanadi.

Belarus Respublikasi Davlat sud-ekspertiza qo'mitasi Ichki ishlar organlarining ekspert muassasalari va bo'linmalari, sud-tibbiy ekspertizalari davlat xizmati, Adliya vazirligi va Mudofaa vazirligi negizida tashkil etilgan.

Bugungi kunda Davlat sud ekspertiza qo'mitasi va boshqa davlat sud-ekspertiza muassasalari bilan bir qatorda nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlariga o'xshash, maxsus ruxsatnomaga (litsenziyaga) ega bo'lgan sud ekspertlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar faoliyati yo'lga qo'yilgan.

Sud-ekspertlik faoliyati bilan shug'ulanuvchi yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar faoliyati Belarus Respublikasining 2019-yil 18-dekabrda 281-3-sonli "Sud-ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi qonuni hamda Belarus Respublikasining 2022-yil 14-oktabrda 213-3-sonli "Litsenziyalash to'g'risida"gi qonuni bilan tartibga solingan.

Belarus Respublikasining 2019-yil 18-dekabrda 281-3-sonli "Sud-ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi qonunining 16-bandiga asosan, sud eksperti malaka sertifikatiga ega bo'lgan, litsenziya asosida sud ekspertizalarini o'tkazish faoliyatini amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkor sud eksperti sifatida belgilangan.

Shuningdek, 2019-yil 18-dekabrda 281-3-sonli "Sud-ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi qonunning 50-bandiga asosan, Belarus Respublikasi davlat sud ekspertiza qo'mitasi tomonidan sud-ekspertiza tashkilotlari va yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda sud-eksperti malaka sertifikatiga ega bo'lgan sud ekspertlarining yagona reyestri yuritiladi.

Reyestrelektron shaklda yuritilib, Qo'mitaning rasmiy veb-saytida joylashtiriladi. Reyestr sud-ekspertizasi tashkilotlari va yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek, ular o'tkazadigan sud-ekspertiza turlari va tadqiqotlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Moldova Respublikasida maxsus bilimlardan foydalanishning ustuvor shakli va demokratik davlatning samarali vositasi sifatida qaraladigan sud-ekspertizasi institutining shakllanishi 2000-yillarga borib taqaladi. Bu davrda davlat qonun chiqaruvchilari va olimlari sud-ekspertiza faoliyatini huquqiy va uslubiy ta'minlashning dastlabki asoslarini qurishga kirishgan rivojlanish nuqtasi hisoblanadi.

2000-yildagi "Sud-ekspertlik faoliyati to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, attestatsiyadan o'tgan va sud-ekspertlarining davlat reyestriga kiritilgan xususiy ekspertlar sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirishlari mumkin edi. 2013-yil 30-aprel holatiga ko'ra, respublikada 19 nafar xususiy ekspert faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ularning aksariyati an'anaviy kriminalistik sud-ekspertiza turlari bo'yicha ekspertiza o'tkazish huquqiga ega bo'lgan. Bular jumlasiga barmoq izlari, trasologik, ballistika, hujjatlarning texnik ekspertizasi va xatshunoslik ekspertiza turlari bo'yicha tadqiqotlar o'tkazilgan. 2015-yil aprel oyi holatiga ko'ra xususiy ekspertlar soni 13 kishiga kamaygan.

2000-yildagi Qonunning 12-moddasiga asosan xususiy sud-ekspertlariga inson hayoti, sog'lig'i, erkinligi va shaxsning qadr-qimmatiga qarshi jinoyatlar bilan bog'liq jinoiy ishlar bo'yicha ekspertizalar o'tkazish taqiqlangan.

Bugungi kunda amaldagi Moldova Respublikasining 2016-yil 14-apreldagi "Sud-ekspertizasi va sud-eksperti maqomi to'g'risida"gi 68-son qonuni 2-bandiga asosan, *yakka tartibdagi byuro yoki birlashma shaklidagi byuro tashkilotlarini tashkil etish orqali sud-ekspertlik faoliyati bilan shug'ullanishi mumkinligi* belgilangan.

Qozog'iston Respublikasida sud-ekspertiza faoliyatining dolzarb yo'nalishlaridan biri sud-ekspertizasi sohasida davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish hisoblanadi.

Shu munosabat bilan "xususiy" sud-ekspertlarining ekspertizalari, ilmiy-tadqiqot

ishlari, ularning kasbiy tayyorgarligi va ekspert kadrlarining malakasini oshirishda ishtirokini kengaytirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

Qozog'iston Respublikasining birinchi 1997-yil 17-noyabrdagi "Sud-ekspertizasi to'g'risida"gi qonuni qabul qilingandan so'ng, "xususiy" sud-ekspertlari institutini shakllantirishning ilk bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu Qonunning 10-moddasiga asosan, sud-ekspertiza faoliyatini litsenziyalar asosida amalga oshiruvchi shaxslar – litsenziatlar, shuningdek, boshqa shaxslar tomonidan ushbu qonun talablariga muvofiq bir martalik tartibda sud-ekspertizasini o'tkazish imkoniyati nazarda tutilgan.

Keyinchalik 2010-yildagi Qozog'iston Respublikasining "Sud-ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi qonuniga asosan, sud-tibbiyot, sud-psixiatriya va narkologiya sud-ekspertizalarini o'tkazish uchun litsenziya faqat yuridik shaxslarga berilgan norma amaliyotga joriy etilgan, ammo uch yildan so'ng litsenziyalarni olish tartibini tartibga soluvchi 15-modda yangi tahrirda bayon qilindi: ya'ni litsenziyalash to'g'risidagi norma yuridik shaxslarga nisbatan chiqarib tashlandi.

Qirg'iziston Respublikasining 2013-yil 24-iyundagi 100-sonli "Sud ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi qonunining 13-bandiga asosan, sud-ekspertiza faoliyati davlat va nodavlat sud-ekspert tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlarida sud-ekspertiza faoliyati asosiy faoliyat bo'lgan tashkilotlar deb belgilangan. Sud-ekspertizasi tashkilotining xodimlari ushbu ish joyi asosiy bo'lgan va malaka darajasi belgilangan tartibda berilgan malaka sertifikatini bilan tasdiqlangan mutaxassislardan iborat bo'lishi kerak.

Shuningdek, sud-ekspertizasi faoliyatida ishtirok etish uchun nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari vakolatli davlat organlari yoki xalqaro standartlarga muvofiqligini aniqlash vakolatiga ega bo'lgan boshqa organlar (tashkilotlar) tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladigan sud-ekspertizasi sohasidagi sifat standartlariga muvofiqligi bo'yicha xalqaro akkreditatsiyadan o'tkaziladi.

Nodavlat sud-ekspert tashkilotlari faqat davlat sud-ekspertiza tashkilotlari tomonidan

o'tkaziladigan ekspertizalardan tashqari barcha turdagi sud-ekspertizalarini o'tkazadilar.

Nodavlat sud-ekspert tashkilotlari tomonidan giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va prekursorlar ekspertizalarini o'tkazish taqiqlangan.

Bundan tashqari, nodavlat sud-ekspert tashkilotlari davlat sud-ekspertiza muassasalari kabi ekspert amaliyotiga yagona ilmiy-uslubiy yondashuv, ekspertlarning kasbiy tayyorgarligi va ixtisoslashuvi asosida sud-ekspertizasini tashkil etish va ishlab chiqarish bo'yicha faoliyatni amalga oshiradilar.

Ekspertiza tadqiqotlarida ekspert sifatida davlat sud-eksperti, nodavlat sud-eksperti yoki zarur maxsus bilimga ega bo'lgan boshqa shaxs qatnashishi mumkin.

Turkmaniston Respublikasining 2014-yil 8-noyabrdagi 137-V-sonli "Sud-ekspertiza faoliyati to'g'risida"gi qonuni 1-moddasiga ko'ra, faqat jismoniy shaxs litsenziya asosida sud-ekspertiza faoliyati bilan shug'ullanishi mumkinligi belgilangan.

Sud-ekspertiza tadqiqotlarini o'tkazish huquqi davlat sud-ekspertlari qatorida sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya asosida sud-ekspertizasi faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarga berilishi mumkin.

Sud-ekspertiza muassasalari xodimlari bo'lgan sud ekspertlari, shuningdek, sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya asosida sud-ekspertiza faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar ularning kasbiy tayyorgarligi darajasini aniqlash maqsadida sud-ekspertizasi muassasalarining attestatsiya komissiyalari tomonidan har besh yilda bir marta o'kaziladigan attestatsiyadan o'tadilar.

Shuningdek, sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya berish, berishni rad etish tartibi va shartlari qonunchilik bilan belgilangan. Jumladan:

1. Sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya jismoniy shaxslarga muddatsiz beriladi va Turkmaniston hududida amal qiladi.

2. Sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya berish Turkmaniston Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

3. Sud-ekspertiza faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya berish, berishni rad etish tartibi va shartlari Turkmanistonning litsenziyalash to'g'risidagi qonun hujjatlarida belgilanadi.

4. Sud-ekspertiza faoliyatini litsenziyalash bo'yicha faoliyat qoidalari va komissiyalar tarkibi Turkmanistonning litsenziyalash to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

Shunday qilib, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi ishtirokchi davlatlari doirasida ularning qonunchiligida nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatining huquqiy jihatlari ko'rib chiqildi.

Aksariyat MDH davlatlarida nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlarining faoliyati, ularning

huquqiy maqomi, huquq va majburiyatlari, sertifikatlash yoki litsenziyalash tartibi hamda ularga qo'yiladigan malaka talablariga oid aniq normalar yoki normativ-huquqiy hujjatlar to'liq tartibga solinmaganligini ko'rishimiz mumkin.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi ishtirokchi davlatlarida xususiy yoki nodavlat sud-ekspertiza institutining rivojlanishi har xil yo'llar bilan amalga oshirilayotganligi sababli buning natijasida nodavlat sud-ekspertlarning faoliyatini huquqiy tartibga solishda, tashkiliy shakllarida, shuningdek, ularning faoliyatini nazorat qilish mexanizmlarida sezilarli farqlar mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Аминев, Ф.Г. О деятельности государственных и негосударственных судебно-экспертных учреждений / Ф.Г.Аминев // Актуальные проблемы судебно-экспертной деятельности в уголовном, гражданском, арбитражном процессах и делах об административных правонарушениях : материалы междунар. науч.-практ. конф., 29 нояб. 2012 г.

2. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ. – <http://surl.li/euvpxu>.

3. Реестр аттестованных судебных экспертов Республики Украина. – <http://surl.li/uhrry>.

4. Закон Республики Беларусь от 18 декабря 2019 г., № 281-З “О судебно-экспертной деятельности”. – <http://surl.li/ulgla>.

5. Закон Республики Молдова от 14 апреля 2016 года № 68 “О судебной экспертизе и статусе судебного эксперта”.

6. Таркинский А.И., Юсупкадиева С.Н. Негосударственный судебный эксперт – правовое положение и порядок привлечения // Российская юстиция. – № 9. – 2013. – С. 44.

7. Закон КР от 24 июня 2013 года № 100 “О судебно-экспертной деятельности”. – <http://surl.li/uqkrc>.

8. Государственный реестр судебных экспертов Кыргызской Республики. – <https://clck.ru/3BPGju>.

9. Закон Туркменистана от 8 ноября 2014 года №137-V “О судебно-экспертной деятельности”. – <http://surl.li/uqwtv>.

NODAVLAT SUD-EKSPERTIZA TASHKILOTLARI FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

JURAYEV

*Farrux Xusanovich,
Adliya vazirligi Yuridik ta'lim va
sud-ekspertiza boshqarmasi bosh
maslahatchisi*

ANNOTATSIYA

Maqolada nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, xorijiy davlatlarning tajribalarida ushbu yo'nalishda ko'plab nazariyalar va yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Xorijiy davlatlarning qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatiga oid qoidalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ekspert, sertifikat, nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari, ekspertiza turlari.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены особенности организации деятельности негосударственных судебно-экспертных организаций, а также многочисленные теории и подходы в этом направлении в практике зарубежных государств. Анализируются положения иностранных государств о деятельности негосударственных судебно-экспертных организаций, предусмотренные законодательными актами.

Ключевые слова: эксперт, сертификат, негосударственные судебно-экспертные организации, виды экспертиз.

ANNOTATION

The article examines the specifics of the organization of the activities of non-governmental forensic organizations, as well as many theories and approaches in this direction in the experiments of foreign countries. The rules of foreign states regarding the activities of non-governmental forensic organizations provided for in the legislative acts are analyzed.

Key words: expert, certificate, non-governmental forensic organizations, types of expertise.

Shuni alohida qayd etish lozimki, sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, odil sudlovni qaror toptirish orqali fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoyasini ta'minlash, odil sudlovga erishish darajasini oshirishda sud-ekspertlik faoliyatining ahamiyati muhim o'rin tutadi.

Shu bois, bugungi kunda jismoniy va yuridik shaxslarning sud ekspertiza imkoniyatlaridan foydalanishi uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda.

Jumladan, **yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining** 29-moddasida huquqbuzarliklardan jabrlanganlarning huquqlari qonun bilan muhofaza qilinishi, **davlat jabrlanganlarga himoyalanihni va odil sudlovdan foydalanishni ta'minlashi**, ularga yetkazilgan zararning o'rni qoplanishi uchun shart-sharoitlar yaratishi belgilangan.

Qachonki, sud-tergov jarayonida surushtiruvchi, tergovchi, sudya qo'lidagi **ish yuzasidan maxsus bilimga ega mutaxassisning fikri** talab qilinganda **sud ekspertiga** murojaat qiladi. U bergan xulosa tergov va sud organlariga ish yuzasidan **dalillarga baho berishda hal qiluvchi** o'ringa ega bo'ladi.

Shunday ekan, **sud ekspertlari ularning eng yaqin yordamchilari** deyish mumkin.

Bugungi kunda, mamlakatimizda davlat sud ekspertiza muassasalari bilan bir qatorda nodavlat sud ekspertiza tashkilotlari ham o'z faoliyatini olib bormoqda. Ushbu tashkilotlarning faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan.

Zamonaviy sud tizimida ekspertiza muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, davlat sud ekspertiza muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan an'anaviy ekspertizalar bilan bir qatorda, nodavlat sud ekspertizasi ham tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Bu soha ko'plab rivojlangan mamlakatlarda faol rivojlanmoqda va O'zbekiston uchun ham istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi PQ-4125-son qarori bilan Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari tomonidan o'tkazilishiga ruxsat berilgan sud ekspertizalari turlarining ro'yxati tasdiqlangan bo'lib, nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari tomonidan bugungi kunda **44 ta turdagi ekspertiza turlari** bo'yicha ekspertiza tadqiqotlari amalga oshirilishi mumkin.

Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-martdagi 180-son "Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tashkil etish bo'yicha nizomni tasdiqlash haqida"gi qaroriga, hamda "Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tashkil etish tartibi to'g'risida"gi nizomga ko'ra, nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti fuqarolik, iqtisodiy, jinoyat va ma'muriy sud ishlari bo'yicha sud ekspertizasini o'tkazishga ixtisoslashtirilgan, shtatida sud eksperti sertifikatiga ega mutaxassislar bo'lgan tashkilot hisoblanadi.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti yuridik shaxs shaklida tashkil etiladi. Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti rahbari sifatida faqat sud eksperti faoliyat olib borishi mumkin. Sud eksperti faqat bitta nodavlat sud-ekspertiza tashkilotining muassisi (ishtirokchisi) bo'lishi mumkin.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti sud ekspertizasini o'tkazishda davlat sud-ekspertiza muassasalari kabi funksiyalarni amalga oshiradi, ular bilan teng huquqqa ega bo'ladi, majburiyatlarni bajaradi va javobgar hisoblanadi. Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti faqat sud ekspertizasini amalga oshirish faoliyati bilan shug'ullanishga haqli. Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotining firma nomida uning nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti ekanligi ko'rsatilishi shart.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti yuridik va jismoniy shaxslarning murojaatlari asosida ruxsat etilgan sud ekspertizasi turlari bo'yicha shartnomaga muvofiq tadqiqotlar o'tkazishi mumkin. Tadqiqot natijalari bo'yicha mutaxassis fikri beriladi.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti o'zining mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish huquqi asosidagi binoga, tegishli sud ekspertizasini xavfsiz amalga oshirishga imkon beradigan va standartlar talablariga mos bo'lgan moddiy-texnik bazasiga ega bo'lishi lozim. Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti tomonidan sud-ekspertlik faoliyatini turar joyda amalga oshirish taqiqlanadi.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotida sud ekspertizasi shartnomaga muvofiq pullik asosda amalga oshiriladi. Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti amalga oshiriladigan sud ekspertizasi narxlarini mustaqil belgilaydi.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti tomonidan sud ekspertizalari o'tkazilganligi uchun to'lov sud ekspertizasini tayinlagan organ (shaxs) tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Ekspertizani o'tkazish bo'yicha shartnomaga ko'ra to'lov amalga oshirilmaganligi tekshirish obyektlari va ish materiallarini ekspertiza o'tkazmasdan qaytarish uchun asos hisoblanadi.

Sud ekspertizasini tayinlagan organ nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti tomonidan o'tkazilgan sud ekspertizasi xulosasiga qo'shilmagan taqdirda qayta sud ekspertizasi faqat davlat sud-ekspertiza muassasasi tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat sud-ekspertiza muassasalari tomonidan amalga oshirilgan sud ekspertizasi xulosasi bo'yicha qo'shimcha va qayta sud ekspertizasi, shu jumladan, komissiyaviy va kompleks sud ekspertizalari nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti tomonidan o'tkazilishi mumkin.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti respublikaning barcha hududlaridan, shuningdek, xorijiy mamlakatlardan olingan buyurtmalar asosida sud ekspertizasini amalga oshirish huquqiga ega.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti sud ekspertizasini o'tkazishda tegishli davlat sud-ekspertiza muassasalarining ilmiy kengashlari tomonidan ma'qullangan ilmiy-metodik qo'llanmalarga, shuningdek, mustaqil tarzda ishlab chiqilgan va davlat sud-ekspertiza muassasalarida aprobatsiyadan o'tgan metodikalarga rioya qilishi lozim.

Sud eksperti lavozimdan bo'shatilganda, vafot etganda yoki belgilangan tartibda qasddan jinoyat sodir etishda aybdor deb topilganda yoxud qonun hujjatlariga muvofiq sud ekspertizasini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi boshqa holatlar yuzaga kelganda uning yurituvida bo'lgan sud-ekspertiza ishi nodavlat sud-ekspertiza rahbari tomonidan boshqa malakali sud ekspertiga topshirilishi mumkin. Bu to'g'risida sud ekspertizasini tayinlagan organga darhol xabar beriladi.

Sud-ekspertiza ishini boshqa malakali sud ekspertiga topshirish imkoniyati bo'lmaganda nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti rahbari uch kunlik muddatda tekshirish obyektlari va ish materiallarini sud ekspertizasini tayinlagan organga qaytaradi. Bunda, nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti amalga oshirilgan to'lovni shartnomaga muvofiq qaytaradi.

Nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti tomonidan ekspertizani tayinlagan organ (shaxs) bilan kelishmasdan boshqa shaxslarni ekspertiza o'tkazish uchun jalb qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Sud-ekspertizasi o'tkazish uchun tushgan ish bo'yicha tomonlarning birortasiga nisbatan affillangan shaxs bo'lgan nodavlat sud-ekspertiza tashkilotiga yoki nodavlat sud-ekspertiza tashkilotining sud ekspertiga bu ish bo'yicha sud ekspertizasini o'tkazish taqiqlanadi.

Ish bo'yicha ishtirok etayotgan tomonlarning affillangan shaxsi deb quyidagilar tan olinadi:

– nodavlat sud-ekspertiza tashkilotining mulkdori, muassasi, kuzatuv kengashi, ijro organi a'zosi, kreditori, sug'urtalovchisi;

– ustav jamg'armasi (ustav kapitali)da nodavlat sud-ekspertiza tashkilotning yoki nodavlat sud-ekspertiza tashkiloti sud ekspertining ulushi bo'lgan yuridik shaxs;

– mazkur moddada ko'rsatilgan shaxslar bilan yaqin qarindosh bo'lgan shaxslar.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining 2024-yil 10-yanvardagi 1-mh-son buyrug'i bilan Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari sud ekspertlari tomonidan o'tkaziladigan sud ekspertizalarining murakkablik darajasini aniqlash tartibi va sud ekspertizalarini amalga oshirish muddatlari (ro'yxat raqami 3488, 2024-yil 10-yanvar) tasdiqlangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining 2023-yil 7-martdagi 3-mh-son buyrug'i bilan Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari sud ekspertlarining kasb etikasi qoidalari (ro'yxat raqami 3422, 2023-yil 7-mart) tasdiqlangan bo'lib, unga ko'ra, sud eksperti quyidagilarga majbur:

– xizmat vazifalarini vijdonan va yuqori professional darajada bajarish;

– mehnat intizomi, kasb etikasi va ish yuritish qoidalariga qat'iy rioya qilish, ish vaqtidan oqilona va samarali foydalanish;

– sud ekspertizasini o'tkazish uchun zarur uskuna va materiallardan faqat xizmat maqsadlarida foydalanishni ta'minlash;

– xizmat mavqeyidan davlat organlari va tashkilotlari, ularning mansabdor shaxslari, shuningdek jismoniy va yuridik shaxslarning faoliyatiga noqonuniy ta'sir ko'rsatish uchun foydalanmaslik;

– o'z faoliyatida korrupsiyaviy holatlar vujudga kelishining oldini olish.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining 2022-yil 9-dekabrda 28-mh-son buyrug'i bilan Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari tomonidan o'tkaziladigan har bir sud-ekspertiza turlari bo'yicha ularni moddiy-texnika bazasi bilan jihozlashga qo'yiladigan minimal talablar (ro'yxat raqami 3402, 2022-yil 12-dekabr) tasdiqlangan.

Shu bilan birga, xorijiy davlatlarning tajribasida nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlariga ruxsat berilgan ekspertiza turlarini ko'radigan bo'lsak, jumladan, **Ukrainada** bugungi kunda nodavlat ekspertiza faqat Ukraina Adliya vazirligining talablariga muvofiq akkreditatsiyadan o'tgan ekspertlarni jalb qilgan mustaqil ekspert tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Ukrainada nodavlat ekspertiza markazlari aholiga **barcha turdagi ekspertizalar bo'yicha xizmatlar** ko'rsatmoqda, bundan kriminalistik ekspertizasi,

sud-tibbiyot va sud-psixiatriya ekspertizalari mustasno.

AQSHda nodavlat sud ekspertizasi faoliyati federal va shtat qonunlari bilan tartibga solinadi. Federal darajada "Federal Rules of Evidence" (Federal dalillar to'g'risidagi qoidalar) ekspertlarning sud jarayonidagi ishtiroki va ularning xulosalarini taqdim etish tartibini belgilaydi.

AQSHda nodavlat ekspertlar keng ko'lamli masalalar bo'yicha ekspertiza o'tkazishlari mumkin. Bular jumlasiga, kriminalistik ekspertizalar, tibbiy ekspertizalar, moliyaviy-iqtisodiy ekspertizalar, texnik ekspertizalar va psixologik va psixiatrik ekspertizalar kiradi.

AQSHda ekspertlarning akkreditatsiyasi ko'pincha professional assotsiatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, "American Board of Forensic Odontology" sud stomatologiyasi sohasidagi ekspertlarni sertifikatlaydi.

Rossiya Federatsiyasida nodavlat sud ekspertizasi faoliyati "Davlat sud-ekspert faoliyati to'g'risida"gi Federal qonun bilan tartibga solinadi. Bu qonun davlat va nodavlat sud ekspertiza tashkilotlari faoliyatining asosiy tamoyillarini belgilaydi. Rossiyada nodavlat ekspertlar quyidagi yo'nalishlarda ekspertiza o'tkazishlari mumkin:

- Kriminalistik ekspertizalar;
- Iqtisodiy ekspertizalar;
- Tovar ekspertizasi;
- Qurilish-texnik ekspertiza;
- Avtotexnik ekspertiza.

Nodavlat ekspertlar faoliyat yuritish uchun litsenziya olishi shart. Litsenziyalash Rossiya Federatsiyasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Rossiya Federatsiyasida nodavlat ekspertiza deyarli barcha sohalarda olib boriladi. Mustaqil sud ekspertizalarining asosiy turlari sifatida kriminalistik ekspertizalar, nutq ekspertizalari, kimyoviy ekspertizalar, tibbiy va psixofiziologik ekspertizalar, muhandislik-texnik ekspertizalar, avtotexnikaviy ekspertizalar, texnologik ekspertizalar, iqtisodiy ekspertizalar, biologik va ekologik ekspertizalar, huquqiy va yuridik ekspertizalar va boshqalarni amalga oshirishi mumkin.

Jumladan, tibbiy ekspertiza turlari turli huquqiy shakldagi davlat va nodavlat muassasalar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Tibbiy ekspertizaning quyidagi turlari mavjud:

- vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlikni tekshirish;
- sud-tibbiyot va sud-psixiatriya;
- tibbiy-ijtimoiy;

harbiy tibbiyot;

kasbga yaroqliligini va kasallikning kasbga bog'liqligini tekshirish;

tibbiy yordam sifatini tekshirish.

Belarus Respublikasi Davlat sud ekspertizasi qo'mitasining 2014-yil 15-maydagi Sud eksperti malaka sertifikatini berish, unga o'zgartirishlar kiritish, amal qilish muddatini uzaytirish va ko'rsatilgan sertifikatning amal qilishini tugatish tartibi to'g'risidagi 8-sonli qarori bilan tasdiqlangan **Sud ekspertizalarning turlari ro'yxatida** ko'rsatilgan ekspertiza turlari yakka tartibdagi tadbirkor sifatida sud ekspertiza faoliyatini olib borayotgan nodavlat sud ekspertlariga beriladigan sertifikatda ko'rsatilishi qayd etilgan.

Moldovaning "Sud ekspertizasi va sud eksperti maqomi haqida"gi Qonunning 67-moddasiga ko'ra, sud ekspertizasi byurosida faoliyat yurituvchi sud ekspertlari ruxsat berish shartlarini hisobga olgan holda, banknotlar va qimmatli qog'ozlardan tashqari, o'z mutaxassisligi bo'yicha turli yo'nalishlar bo'yicha sud ekspertizasi o'tkazishga haqlidir.

Qirg'iz Respublikasi "Sud-ekspertlik faoliyati to'g'risida"gi Qonunning 13-moddasiga asosan, nodavlat sud ekspertiza tashkilotlari sud ekspertizalarining barcha turlarini o'tkazadilar, faqat davlat sud-ekspertiza tashkilotlari tomonidan o'tkaziladigan ekspertizalar bundan mustasno.

Shuningdek, ushbu moddada nodavlat sud ekspertizasi tashkilotlariga amalga oshirishga ruxsat berilgan ekspertizalarning turlari ko'rsatilgan bo'lib, jumladan ballistik ekspertiza, odam izlarini tekshirish, yong'in-texnik ekspertiza, shifokorlarning kasbiy faoliyatidagi huquqbuzarliklarni tekshirish shularga kiritilgan.

Germaniyada nodavlat sud ekspertizasi faoliyati federal yer (Land) qonunlari bilan tartibga solinadi. Har bir federal yer o'zining sud ekspertlari ro'yxatini yuritadi va ularni sertifikatlash tartibini belgilaydi.

Germaniyada nodavlat ekspertlar quyidagi sohalarda faoliyat yuritadilar:

- Texnik ekspertizalar;
- Iqtisodiy ekspertizalar;
- Tibbiy ekspertizalar;
- San'at asarlari ekspertizasi;
- Ekologik ekspertizalar.

Germaniyada ekspertlar odatda professional palatalarga a'zo bo'lishlari va muntazam ravishda malaka oshirishlari talab etiladi.

Nodavlat sud ekspertizasi o'tkazish tartibi. AQSHda nodavlat ekspertlar sud jarayonida "expert witness" (ekspert guvoh) sifatida ishtirok etadilar. Ularning xulosalari sudga taqdim etiladi va ular sud majlisida so'roq qilinishlari mumkin. Ekspertning xulosasi "Daubert standarti" asosida baholanadi, ya'ni uning ilmiy asoslanganligi va ishonchliligi tekshiriladi.

Ekspertiza o'tkazish tartibi bosqichlari:

Ekspertni tanlash (odatda advokat yoki prokuror tomonidan);

Ekspertga materiallarni taqdim etish;

Ekspertiza o'tkazish;

Yozma xulosa tayyorlash;

Sudda og'zaki ko'rsatma berish.

Rossiyada nodavlat sud ekspertizasi quyidagi tartibda o'tkaziladi:

Sudya, tergovchi yoki advokat tomonidan ekspertiza tayinlash to'g'risida qaror qabul qilish;

Nodavlat ekspertiza tashkilotini tanlash;

Ekspertiza o'tkazish uchun materiallarni taqdim etish;

Ekspertiza o'tkazish;

Ekspert xulosasini tayyorlash va taqdim etish.

Rossiyada ekspert xulosasi protsessual hujjat hisoblanadi va uning shakli qonun bilan belgilangan.

Germaniyada nodavlat ekspertlar sud tomonidan tayinlanadi. Ekspert tanlash jarayoni quyidagicha:

Sud ekspertlar ro'yxatidan mutaxassisni tanlaydi;

Ekspertga ekspertiza tayinlaydi;

Ekspert xulosani tayyorlaydi;

Xulosa sudga taqdim etiladi;

Zarur hollarda ekspert sud majlisida so'roq qilinadi.

Germaniyada ekspert xulosa berish jarayonida mustaqil va xolislik tamoyillariga qat'iy rioya qilishi talab etiladi.

O'zbekistonda nodavlat sud ekspertizasi faoliyatini rivojlantirish bo'yicha takliflar:

– Nodavlat ekspertlarning huquqiy maqomini aniq belgilash;

– Muntazam attestatsiya o'tkazish tartibini joriy etish;

– Xalqaro hamkorlikni kuchaytirish;

– Xorijiy ekspertiza tashkilotlari bilan tajriba almashish;

– Xorijda malaka oshirish imkoniyatlarini yaratish;

– Nodavlat ekspertiza turlarini kengaytirish;

– Sifat nazorati tizimini yaratish;

– Ekspert xulosalarining sifatini baholash mezonlarini ishlab chiqish;

– Mustaqil auditorlik tekshiruvlarini joriy etish.

Nodavlat sud ekspertizasi faoliyati rivojlangan mamlakatlarda sud tizimining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Bu soha sud jarayonlarining samaradorligini oshirish, yangi ilmiy-texnik yutuqlarni tezkor joriy etish va ekspertizalar sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston uchun nodavlat sud ekspertizasi faoliyatini rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi. Buning uchun qonunchilik bazasini takomillashtirish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish va kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish zarur.

Nodavlat sud ekspertizasi faoliyatini rivojlantirish O'zbekistonda sud tizimi samaradorligini oshirish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda nizolarni adolatli hal etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Sud ekspertizasi to'g'risida"gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi PQ-4125-son "Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 24-martdagi 180-son "Nodavlat sud-ekspertiza tashkilotlari faoliyatini tashkil etish bo'yicha nizomlarni tasdiqlash haqida"gi qarori.
5. <https://pravo.by>.
6. <https://online.zakon.kz>.
7. <https://continent-online.com/>.
8. www.lex.uz.
9. <https://lege.md>.
10. <https://ua-expert.com>.
11. <https://sudexpa.ru>.

YER SOHASIDAGI MA'MURIY NIZOLARNI SUDDA KO'RISH BILAN BOG'LIQ AYRIM MUAMMOLAR VA ULARNI HAL QILISH YO'LLARI

MADRIMOV
Xushnud Kuvandikovich,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yer sohasidagi ma'muriy nizolarni sudda ko'rish bilan bog'liq ayrim muammolar va ularni hal qilish yo'llari tahlil qilingan. Xususan, yer ajratish haqidagi qarorni faqat sud tartibida bekor qilish bo'yicha taklif tayyorlangan. Shuningdek, Mulk huquqlarini himoya qilish xalqaro indeksida O'zbekistonning o'rnini yaxshilash bo'yicha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yer sohasidagi ma'muriy nizo, yer ajratish haqidagi qaror, ma'muriy sud, iqtisodiy sud, Xalqaro mulk huquqlari indeksi.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются некоторые проблемы, связанные с судебным рассмотрением административных споров в сфере земли и пути их решения. В частности, подготовлено предложение по отмене решения о выделении земли только в судебном порядке. Также разработаны рекомендации по укреплению сотрудничества с международными организациями для улучшения позиций Узбекистана в Международном индексе защиты прав собственности.

Ключевые слова: административный спор в сфере земли, решение о выделении земли, административный суд, экономический суд, Международный индекс защиты прав собственности.

ANNOTATION

This article analyzes some problems associated with judicial review of administrative disputes in the field of land and ways to solve them. In particular, it is proposed to reverse the decision on land allocation exceptionally through judicial procedure. Also, it is recommended to strengthen cooperation with international organizations to improve Uzbekistan's position in the International Property Rights Index.

Key words: administrative dispute in the field of land, land allocation decision, administrative court, economic court, International Property Rights Index.

Eng avvalo, tadbirkorlar ishtirokidagi yerga oid ma'muriy nizolar tushunchasi va turlariga to'xtalib o'tish kerak. Bu o'rinda ma'muriy nizo deganda iqtisodiy sud yoki ma'muriy sudda ko'rilishidan qat'i nazar, ma'muriy organ o'z vazifalarini amalga oshirishi natijasida tadbirkorlar ishtirokida ommaviy munosabatlar sohasida yuzaga keladigan yerga oid barcha vertikal nizolar asos qilib olingan.

Sud amaliyotini o'rganish tadbirkorlar ishtirokidagi yerga oid ma'muriy nizolarning quyidagi turlari mavjudligini ko'rsatdi:

- ◆ ma'muriy organning yer uchastkasini olib qo'yish haqidagi qarorini bekor qilish va uning oqibatida yetkazilgan zararni qoplashga doir nizolar;

- ◆ yer uchastkasini jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yish oqibatida yetkazilgan zararni undirib olishga oid nizolar;

- ◆ yerdan ajratilganidan boshqa maqsadda yoki qonunchilikni buzib foydalanilganida uni olib qo'yish bilan bog'liq nizolar;

- ◆ yerga bo'lgan huquqlarni tugatishga doir nizolar;

- ◆ yerni ijaraga berish shartnomasini amalga oshirishga oid nizolar.

Umuman, sud statistikasi¹ tahlili tadbirkorlar ishtirokidagi yerga oid ma'muriy nizolar bo'yicha ayrim fikrlarni bildirish imkonini beradi. Jumladan, so'nggi yillarda birinchi instansiya ma'muriy va iqtisodiy sudlarda ko'rilgan yer bilan bog'liq ishlar soni ortib bormoqda. Ayni vaqtda, ishlar sonini yillar kesimida alohida tahlil qilganda, ayrim o'ziga xos tendensiyalarni ko'rish mumkin.

Xususan, ma'muriy sudlarda ko'rilgan ishlar 2020-yildan 2022-yilga qadar 2 barobardan ortiq ko'paygan(2020-yilda 1937 ta, 2022-yilda 3 965 ta) hamda bu davrda o'sish tendensiyasida barqarorlik davom etgan, ya'ni oradagi 2021-yilda ham 3 798 ta ish ko'rilgan. 2023-yil yakuni bo'yicha esa bunday nizolar 3 159 tani tashkil etib, 2022-yilga nisbatan 20 foiz kamaygan. Statistika¹dagi ushbu holat 2021-yil

1-avgustdan hokimlarning yerga oid huquqi bekor qilingani natijasida noqonuniy qarorlar kamayganligi va buning samarasi ma'muriy sud²dagi da'volar sonida 2023-yilga kelib aks etayotganligi bilan izohlanadi. 2022-yilda ishlar sonining ko'pligicha qolgani esa hokimlarning huquqi bekor qilingunga qadar chiqargan qarorlari bilan bog'liq bo'lgan.

Iqtisodiy sudlarda ko'rilgan yerga oid ishlar soni ham 2020-yildan 2022-yilga qadar 1,5 barobarga yaqin ko'paygan(2020-yilda 1 047 ta, 2022-yilda 1 580 ta). Lekin bu davrda o'sish tendensiyasida beqarorlik kuzatilgan, ya'ni 2021-yilda ishlar soni(735 ta) 2020-yilga nisbatan 30 foiz kamaygan bo'lsa, 2022-yilga kelib oldingi yilga nisbatan yana 2 baravardan ortiq ko'paygan. 2023-yildagi nizolar soni(2 085 ta) esa 2022-yildagidan 32 foiz ortgan. Statistika¹dagi so'nggi yillardagi o'sish hokimlarning yerga oid huquqi bekor qilinganidan keyin, ular iqtisodiy sudga murojaat qilishga majbur bo'layotganligi bilan izohlanadi.

Yana bir tahlil – yerga oid ma'muriy nizolarni qanoatlantirish darajasi ma'muriy sudga nisbatan iqtisodiy sud²da yuqori bo'lib kelmoqda. Xususan, 2020–2023-yillarda da'voni qanoatlantirish iqtisodiy sud²da o'rtacha 58 foizni tashkil etgan bo'lsa, ma'muriy sudlarda bu 42 foiz bo'lgan.

Mazkur davrda arizani qanoatlantirish tendensiyasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ma'muriy sudlarda ham, iqtisodiy sudlarda ham bunday nizolarni qanoatlantirish darajasi yildan yilga pasayib bormoqda.

Iqtisodiy sudlardagi da'voni qanoatlantirishning pasayishi qat'iy xarakterga ega emas, ya'ni 2020-yildagi 63 foizdan 2021-yilda 54 foizgacha tushgan bo'lsa, 2022-2023-yillarga kelib yana 58 foizgacha ko'tarilgan.

Ma'muriy sudlarda esa arizani qanoatlantirish darajasi barqaror ravishda pasayib bormoqda, ya'ni 2020-yildagi 47 foizdan 2021-yilda 45 foizga, 2022-2023-yillarda esa 38 foizgacha tushgan.

Bu ko'rsatkichlar ko'p sabablar bilan bog'liq hisoblanadi. Xususan, ushbu maqola predmetiga oid sabablardan biri shundaki, hozir iqtisodiy sudlarda xususiy shaxslar bilan birga davlat organlari ham da'vogar bo'ladi, ma'muriy sudlarda esa faqat xususiy shaxslar da'vogar bo'lishi belgilangan.

Ya’ni, davlat organi va xususiy shaxs imkoniyatlarining teng emasligi ham arizani qanoatlantirish darajasi turli xil bo‘lishiga olib kelgan.

Qonunchilik va huquqni qo‘llash amaliyotini o‘rganish natijalari sohada qator muammolar mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Jumladan, tadbirkorning yerga bo‘lgan huquqini ma’muriy organlar tomonidan ushbu huquq uchun asos hisoblangan hujjatlarni bekor qilish orqali tugatish tartibiga barham berish lozim.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotiga bozor prinsiplari jadal kirib kelayotgani natijasida, tadbirkorlarning yer va mulk huquqlarini himoya qilish masalasining dolzarbligi ortib bormoqda. Bu - tabiiy holat bo‘lib, bozor munosabatlariga to‘liq o‘tilayotgan sharoitda davlat organlari va tadbirkorlar o‘rtasida yer va mulkka doir nizolar ham ko‘payib boradi.

Xususan, “2020–2023-yillarda ma’muriy sudlar tomonidan 6 852 ta hokim qarorlari haqiqiy emas deb topilgan. Yillar kesimida tahlil qiladigan bo‘lsak, bunday qarorlar 2020-yilda 1 597 ta, 2021-yilda 2 184 ta, 2022-yilda 1 700 ta va 2023-yilda 1 371 tani tashkil etgan”².

Ushbu hokim qarorlari asosan yerga oid qarorlardan iborat. Xususan, Oliy sudning 2022-yil 26-sentabrdagi brifingdagi ma’lumotiga ko‘ra, “keyingi 2,5 yilda yer ajratishga oid 2 541 ta hokim qarori bekor qilingan bo‘lib, oqibatda 2 526 ta yer uchastkasiga huquq sud qarorisiz tugatilgan”³.

Sud qarorisiz yer huquqini tugatishdagi ushbu holatlar asosan mahalliy hokimliklar tomonidan o‘z hujjatini va quyi hokimliklar qarorini bekor qilishdan iborat. Bunga prokuror protesti asosida hokimliklar tomonidan qarorni bekor qilish holatlari ham kiradi.

Bunday ahvol O‘zbekistondagi yer va mulk huquqini himoya qilishga qaratilgan islohotlarning mazmun-mohiyatiga to‘g‘ri kelmaydi. Zero, Prezident Sh.M.Mirziyoyev 2022-yilgi Murojaatnomada “O‘zbekistonda mulk va investitsiyaning himoyachisi qaysidir hokim yoki vazir emas, faqat Konstitutsiya, qonun va sud bo‘ladi”, deb qat’iy ta’kidlagan⁴.

² stat.sud.uz/file/2024/31.01/sayt%20iqtisod%202023%20yillik.pdf.

³ t.me/aoka_uz.

⁴ president.uz/uz/lists/view/5774.

Yer huquqini sudsiz bekor qilish mumkin emasligining kiritilishi – O‘zbekistonda ma’muriy yustitsiyaning sovet davridan buyon keng tarqalgan suddan tashqari modeliga emas, balki 2016-yildan boshlab rivojlanayotgan sud modeliga ustunlik berish borasidagi pozitsiyaning namoyon bo‘lishi va mantiqiy davomi, deb aytish mumkin.

“Ma’muriy tartib-taomillar to‘g‘risida”gi qonun 59-moddasida ham ma’muriy organ o‘z hujjatini bekor qilishga aniq talablar belgilangan bo‘lib, hujjatni sud tomonidan bekor qilishga ustuvorlik berilgan. Unga ko‘ra, manfaatdor shaxsning ishonchi himoya qilinishi lozim bo‘lgan hollarda ma’muriy hujjatni bekor qilish sud tartibida ko‘rib chiqilishi shart.

Chunki tadbirkorlar ma’muriy hujjatning qonuniy kuchiga ishonib, shu asosda olingan mol-mulkdan foydalanadi, o‘z mulkini tasarruf etish uchun bitim tuzadi yoki ma’muriy hujjatdan boshqacha tarzda foydalanadi.

Shu holatlar inobatga olinib, 2022-yil 24-avgustdagi 198-sonli Prezident Farmoniga asosan, 2022-yil 1-sentabrdan yerga oid huquqni ma’muriy organlar tomonidan asos hujjatni sudsiz bekor qilish orqali tugatish mumkin emasligi belgilandi.

Lekin sud amaliyoti tadbirkorlarga tegishli yerlarni qonun talabini buzib hokimlik zaxirasiga qaytarish holatlari davom etayotganligini ko‘rsatmoqda. Masalan, “Sariosiyo tumani hokimining 2022-yil 27-maydagi qarori bilan yerga bo‘lgan huquq sudsiz tartibda tugatilganidan norozi bo‘lib “Samir Sahovat Xurshid” fermer xo‘jaligi tomonidan yozilgan arizani birinchi va apellyatsiya sudlari qanoatlantirishni rad etgan. Hokimning yerga oid vakolatlari tugatilganligi sababli, Oliy sud kassatsiya instansiyasining 2023-yil 13-dekabrda qarori bilan oldingi sud qarorlari bekor qilinib, 2022-yil 27-maydagi hokim qarori haqiqiy emas deb topilgan”⁵.

Shuning uchun, O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi, Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeksi, “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi qonun va boshqa qonunlarga yer ajratish haqidagi qarorni hokimning o‘zi tomonidan bekor qilish yo‘li bilan yerni olib qo‘yish amaliyotiga chek qo‘yishga qaratilgan o‘zgartirish kiritish taklif etiladi.

⁵ public.sud.uz/report/ADMINISTRATIVE_NEW, 5-1901-2201/592-sonli qaror.

Yana bir masala – ortiqcha ma'muriy nizolarning oldini olish uchun tadbirkorlik subyekti bo'lgan yuridik shaxslar tugatilganda, ularning yerga bo'lgan huquqini kafolatlash choralari kuchaytirish lozim. Yer kodeksi 36-moddasiga ko'ra, "yuridik shaxs tugatilganda, butun yer uchastkasiga yoki bir qismiga egalik qilish huquqi ham, doimiy va muddatli foydalanish huquqi ham, ijaraga olish huquqi ham bekor qilinadi"⁶.

Bunday yondashuv yerga nisbatan xususiy mulk huquqi rad qilingan sovet huquqi pozitsiyasiga, yanada aniqroq aytganda, bu pozitsiyaning o'zi ham kelib chiqadigan va xususiy mulk tan olinmagan rejali iqtisodiyot mazmuniga asoslangan.

Bozor munosabatlari jadal kirib kelayotgan hozirgi kunda mazkur talab tadbirkorlarning iqtisodiy erkinligini cheklab qo'yadi va umuman jamiyatning iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu masalaning huquqiy tomoniga e'tibor qaratisa, yuridik shaxs tugatilgan barcha holatlarda ham uning mulkiy huquqlari, ayniqsa yerga nisbatan mulk huquqi to'liq yo'q bo'lib ketmasligi kerak.

Bunda fermerga tekin ijaraga berilgan qishloq xo'jaligi yerlari bo'yicha Yer kodeksi 36-moddasidagi yuqoridagi yondashuvni qo'llash mumkin. Chunki bu yerlar tijorat muomalasiga

⁶ Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, lex.uz/docs/152653.

kiritilmasdan, aynan fermer xo'jaligi uchun maqsadli ajratilgan va unga fermerning mulk huquqi yo'q.

Biroq tadbirkorlar auksion orqali sotib olgan yerlar bo'yicha, yuridik shaxs tugatilgan bo'lsa ham, mulk huquqiga daxl qilinmasligi kerak. Chunki yuridik shaxs tugatilishi unga tegishli mulkning egasiz bo'lib qolishi va mulk to'g'ridan to'g'ri davlat zaxirasiga olinishini anglatmaydi.

Shu sababli, Yer kodeksi 36-moddasiga o'zgartirish kiritib, tugatilgan yuridik shaxsning qishloq xo'jaligiga kirmaydigan yeriga nisbatan huquqi uning muassis va ishtirokchilariga o'tishini belgilash taklif etiladi.

Yerga oid ma'muriy nizolar tahlili natijasida yana shunday xulosaga kelindiki, sudda tadbirkorlarning yerga va undagi bino-inshootga nisbatan huquqiga oid nizolarning ko'pligi O'zbekistonning xalqaro reytinglardagi o'rnini yaxshilash choralari ko'rishni taqozo etadi.

Bunda shunga e'tibor qaratish lozimki, albatta sudlar nizolarni qonun doirasida hal qiladi, xatolar esa yuqori instansiyalarda tuzatiladi. Lekin eng muhim masala – suddagi nizolarning kelib chiqish sabablari va shart-sharoitlari nimalardan iborat, ular kelgusida takrorlanmasligi uchun qanday choralarni ko'rish kerak, degan savollarga javob topish zarur.

Shuning uchun, sud amaliyoti o'rganilganda, tadbirkorlarning yerga oid huquqini himoya qilishga doir ma'muriy nizolarni keltirib chiqarayotgan qator muammolar aniqlandi.

Misol uchun, tadbirkorning yeri va undagi ko‘chmas mulkiga bo‘lgan huquqi uchun asos hisoblangan hokim qarori va boshqa ma‘muriy hujjatlar juda o‘zgaruvchan bo‘lib, bu – mulk huquqi daxlsizligini xavf ostiga qo‘yadi.

Shuningdek, tadbirkorga ma‘muriy organ aybi bilan yetkazilgan zararni undirish bo‘yicha nizo ko‘p bo‘lib, ular ijrosini ta‘minlash qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda, ayrim hollarda esa yangi nizolarga sabab bo‘lmoqda.

Bundan tashqari, yerlar va binolar, ularning haqiqiy egasi bo‘lgan tadbirkorlar haqida aniq ma‘lumotlar reyestri bo‘lmaganligi ushbu yerlar va binolarni iqtisodiy oborotga to‘liq olib kirishga to‘siq bo‘lmoqda.

Oqibatda, yer va undagi mol-mulklarning kapitalga aylanish darajasi pastligicha qolib, jamiyatning umumiy boyligi ham ko‘paymasdan qolmoqda.

Bunday salbiy holatlar ta‘sirida nafaqat mahalliy tadbirkorlarning mulk huquqi to‘liq

kafolatlanmagan, balki xorijiy investorlar kapitalini kiritishi va ko‘paytirib borishida ham muammolar kelib chiqishi mumkin.

Chunki ko‘p investorlar muayyan davlatga investitsiya kiritishdan oldin uning Mulk huquqlarini himoya qilish xalqaro indeksidagi o‘rniga alohida e‘tibor qaratadi. Mazkur indeks Mulk huquqlari alyansi tomonidan yuritiladi va unda O‘zbekistonning o‘rni hozir kunga qadar baholanmagan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-iyundagi 6003-sonli Farmoni bilan “ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-huquqiy reytinglar bo‘yicha Adliya va Moliya vazirliklari mas‘ul etib belgilangan”⁷. Shu sababli, Mulk huquqlarini himoya qilish xalqaro indeksida O‘zbekistonning o‘rnini yaxshilash bo‘yicha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirish lozim.

⁷ Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, lex.uz/docs/4838762.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi. <https://lex.uz/docs/-152653>
3. Ma‘muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeks. <https://lex.uz/docs/-3527353>
4. “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonun. <https://lex.uz/ru/docs/-112170>

NODAVLAT SEKTORLAR FAOLIYATIDA INSON HUQUQLARI BORASIDAGI ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

KENJAYEV

*Jasur Omon o'g'li,
O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka
oshirish instituti katta o'qituvchisi,
podpolkovnik*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda jamiyatdagi turli qatlam va guruhlar, qolaversa, keng jamoatchilikning qonuniy manfaatlarini o'zida ifoda etuvchi nodavlat-notijorat tashkilotlarining demokratik va legitim faoliyati, o'z a'zolarining ijtimoiy-siyosiy faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish borasidagi sa'y-harakatlari asoslangan.

Kalit so'zlar: nodavlat sektor, jamoat birlashmalari, fuqarolik jamiyati institutlari, inson manfaatlari, inson huquqlari, ijtimoiy-siyosiy faollik, siyosiy jarayonlar, legitim asos.

АННОТАЦИЯ

In this article, the democratic and legitimate activities of non-governmental non-profit organizations, which express the legal interests of the various layers and groups in society, as well as the general public in regulating social relations, the socio-political activity and initiative of their members, and their role in managing state and community affairs. efforts to develop participation are based.

Ключевые слова: негосударственный сектор, общественные объединения, институты гражданского общества, интересы человека, права человека, общественно-политическая деятельность, политические процессы, легитимная основа.

ANNOTATION

In this article, the democratic and legitimate activities of non-governmental non-profit organizations, which express the legal interests of the various layers and groups in society, as well as the general public in regulating social relations, the socio-political activity and initiative of their members, and their role in managing state and community affairs. efforts to develop participation are based.

Key words: non-state sector, public associations, civil society institutions, human interests, human rights, socio-political activity, political processes, legitimate basis.

Mamlakatda inson huquqlarini himoya qilish, uning manfaatlarini ta'minlashda hayotimizning barcha soha va jabhalarini demokratlashtirish va liberallashtirishga qaratilgan katta ahamiyatga ega bo'lgan ko'pgina qonun va qonunchilik normalari qabul qilinishi va nodavlat subyektlarining inson huquqlarini himoya qilish borasida amalda samarali faoliyat yuritishini belgilab beradi.

Endi NNTlar qonunlarning faqat subyekti emas, balki qonun qabul qilinish jarayonida, uning ijodkorligida faol ishtirok etishi inson huquqlarini himoya qilish mexanizmlarining legitimlashib borishini ham ko'rsatadi.

Nodavlat-notijorat tashkilotlari doimiy ravishda qonun ijodkorligi jarayonida ishtirok etishi ham muhim hisoblanadi. Bu jarayondagi ishtiroki o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, erkin fuqarolik jamiyatining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Bunday tashkilotlar qonun ijodkorligi yo'nalishidagi faoliyati orqali ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda jamiyatdagi turli qatlam va guruhlar, qolaversa, keng jamoatchilikning qonuniy manfaatlarini ifodalaydi.

Agar o'tgan asr tarixiga nazar tashlasak, yagona Kommunistik partiya va uning g'oyalari hukmronlik qilgan sobiq Ittifoq davrida "jamoat birlashmalari" deb nomlangan nodavlat-notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining rivojlanishiga yo'l qo'yilmagan. Kam sonli bunday tashkilotlar nomigagina tashkil etilib, davlat nazoratida faoliyat yuritib kelgan. Chunki bu institutlarning rivojlanishi davlat va jamiyat boshqaruvida fuqarolar ishtirokini kengaytirish, davlat organlarining bir qator vakolatlari o'z-o'zidan nodavlat-notijorat tashkilotlariga o'tishini taqozo etadi. Bu esa partiya byurokratlarining faqat ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga asoslangan Kommunistik mafkurasiga mutlaqo zid edi[1]. Sobiq Ittifoq davrida tashkil etilgan barcha nodavlat-notijorat tashkilotlari kommunistik partiya "buyurtma" siga ko'ra tashkil etilgan. Bu esa, o'z navbatida, Konstitutsiyada belgilab berilgan uyushmalarga birlashish huquqining boshqa bir nodavlat-

notijorat tashkiloti tomonidan cheklanishi deb baholashga asos bo'ladi.

Istiqoldan keyingi davrda NNTlarning davlat va jamiyat manfaatlarini uyg'unlashtirish, fuqarolar haq-huquqlarini himoya qilish borasida qonun ijodkorligida ishtiroki o'z ahamiyatini topa boshladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 1991-yilning 15-fevralida qabul qilingan "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonunida bu o'z isbotini topdi. Qonunning 3-moddasida "Jamoat birlashmalarini tuzishdan ko'zda tutilgan maqsad" o'z tasdig'ini topgan bo'lib, jumladan, unda jamoat birlashmalari fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar hamda erkinliklarni ro'yobga chiqarish va himoya qilish; fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish; kasb-kor va havaskorlik qiziqishlarini qondirish; ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorlikni rivojlantirish; aholining sihat-salomatligini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish; madaniy-ma'rifiy, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport ishlarini amalga oshirish; tabiatni, madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish; vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasi; respublikalararo va xalqaro aloqalarni kengaytirish, xalqlar o'rtasida tinchlik va do'stlikni mustahkamlash; qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish maqsadida tuzilishi[2] e'tirof etiladi. Bu o'z-o'zidan fuqarolarning nodavlat-notijorat tashkilotlariga, jamoat birlashmalariga erkin uyushish huquqini bildirishi bilan bir qatorda, mazkur tashkilotlarning erkin faoliyat olib borishi ham o'z qonuniy tasdig'ini topgan.

Keyingi davrlarda inson huquq va erkinliklarini tan olish, fuqarolarni o'zaro birbiriga hurmat ruhida tarbiyalashga daxldor bo'lgan huquqning axloqiy mohiyatiga, jamiyat huquqiy turmushini ochib beruvchi yetakchi prinsiplar alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Bizning qarashimizcha ham, o'tgan yillarda jamiyatda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, uning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish asnosida fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning zaruriy talablarini bajarishda davlat boshqaruv organlari bilan bir qatorda NNTlarga ham muhim talablar qo'yiladi.

Agarda 1991-yil 1-yanvar holatiga respublikamizdagi NNT soni 95 tani tashkil qilgan bo'lsa, statistik ma'lumotlarga qaraganda, bugungi kunda mamlakatimizda 10 mingga

yaqin nodavlat-notijorat tashkilotlari faoliyat olib bormoqda. 2023-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, adliya organlarida ro'yxatdan o'tgan nodavlat-notijorat tashkilotlar va ularning alohida bo'linmalari soni 8 922 tani tashkil qilib, shundan 600 tasi Adliya vazirligi hamda 8 560 tasi hududiy adliya organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan[3].

Bir so'z bilan aytganda, bugun soni jihatdan o'sib borayotgan nodavlat sektor o'zi uchun asosiy vazifa qilib fuqarolarni faollik va mas'uliyatga undash, ular sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, vatanga muhabbat hissini uyg'otish, ijtimoiy ko'mak kompetentligini yuzaga chiqarishga qaratilishi ularning sihat jihatdan ham mazmun-mohiyatini kengayib, tarmoqlashib borishiga zamin yaratadi.

Bizning fikrimizcha, inson huquqlari tizimidagi fundamental huquqlar to'la amal qilishida bugungi kunda boshqaruv organlari, inson huquqlarini himoya qiluvchi milliy institutlar bilan bir qatorda, nodavlat-notijorat tashkilotlarning ham o'ziga xos hissasini unutmash lozim. Zotan, ular inson qadr-qimmatini hurmat qilish, erkinlik, tenglik, adolat va demokratiya mezonlari amalda bo'lishini o'z faoliyatida yorqin namoyon qilish xususiyatiga ega bo'ladi.

Oxirgi yigirma yil ichida rivojlanishda ishlayotgan nodavlat-notijorat tashkilotlari mahalliy, milliy va xalqaro miqyosda o'z profillarini oshirdi. Ularning har biri o'ziga xos tarzda ma'lum mikro, makro va mezo darajasida ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanish zaruratidan kelib chiqib o'z a'zolari manfaatlari va huquqiy erkinliklarini ta'minlashga harakat qilib kelishadi.

Xorijlik soha vakili Anna-Karin Lindblom qarashlaricha, asosiy e'tibor uchta omilga qaratiladi, ular nodavlat-notijorat tashkilotlarining xalqaro huquqiy roli bilan bog'liq. Bu omillar: birinchidan, davlatlar va hukumatlarni tan olish qoidalari amalda demokratik boshqaruvni talab etmaydi, ya'ni dunyo aholisining katta qismi xalqaro maydonda vakillik qilmaydi; ikkinchidan, globallashtirish umumlashtirish mumkin bo'lgan ko'p sonli omillarga ega bo'lgan davlat hokimiyatining tarqalishi; uchinchidan, globallashtirish jamiyatda o'ziga xoslik va sodiqlik shakllanayotganligi, xususan, NNTlarning soni va siyosiy ta'sirining ortib borayotganidan dalolat beradi[4].

Nodavlat-notijorat tashkilotlari odatda demokratiyani shakllantirish, inson huquqlari

bo'yicha madaniyatni muhofaza qilish kabi masalalarda faollashgan bo'ladi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, notijorat tashkilotlarning ijtimoiy va huquqiy faoliyatga yo'naltirilgan jihatlari MDH mamlakatlari orasida ham eng ko'p uchraydi. Misol uchun, Ukrainada nodavlat-notijorat tashkilotlari to'g'risidagi qonunchilik o'ziga xos xususiyatlarga ega. Qozog'istonda yoki Rossiyada bunday tashkilotlarning faoliyati "Notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinsa, Ukrainada notijorat tashkilotlari faoliyatining turidan kelib chiqib, alohida-alohida qonunlar bilan tartibga solinadi. Masalan, "Professional uyushmalar, ular huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi(1999-yil 15-sentabr), "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi(2012-yil 22-mart) Ukraina Respublikasining qonunlari shular jumlasidandir[5].

Rossiya Federatsiyasida notijorat tashkilotlar faoliyati asosan 1996-yil 12-yanvarda qabul qilingan "Notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunga muvofiq, notijorat tashkilotlarning 12 ta tashkiliy-huquqiy shakli belgilangan. Jamoat va diniy tashkilotlar(birlashmalar), fondlar, assotsiatsiyalar, xususiy muassasalar, uyushmalar, avtonom notijorat tashkilotlari shular jumlasidan[6].

MDH mamlakatlari orasida Qozog'iston Respublikasini fuqarolik jamiyati institutlari keng rivojlangan davlatlar qatoriga kiritish mumkin.

Qozog'istonlik siyosatshunos va huquqshunos olimlar fuqarolik jamiyati institutlarini zamonaviy demokratik boshqaruvning eng asosiy belgilaridan biri deb e'tirof etishadi. Xususan, 2001-yil 16-yanvarda qabul qilingan "Notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi Qozog'iston Respublikasi qonunining 6-moddasida notijorat tashkilotlarning muassasalar, jamoat birlashmalari, fondlar, diniy uyushmalar, notijorat aksionerlik jamiyatlari, iste'molchilik kooperativlari, assotsiatsiya(ittifoq) shaklidagi yuridik shaxslarning uyushmalari, notijorat tashkilotning boshqa tashkiliy-huquqiy shakllari ko'rsatib o'tilgan [7].

Bugungi kunda dunyoda notijorat tashkilotlarining ko'plab turlari: xalqaro nodavlat tashkilotlari, nodavlat-notijorat tashkilotlari, notijorat tashkilotlar kabi turlari amal qiladi.

BMTning Rivojlanish dasturi ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 40 000 atrofidagi nodavlat tashkilotlari va yuz minglab jamoat tashkilotlari faoliyat olib boradi [8]. Va ular yil sayin kengayib,

ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tarmoqlashib bormoqda.

Inson huquqlari bo'yicha asosiy nodavlat-notijorat tashkilotlari hanuzgacha fuqarolik va siyosiy huquqlarga ko'proq e'tibor qaratishsa-da, ular iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarga ham e'tibor berishadi.

Misol uchun, Kanada va Avstraliya kabi yirik davlatlar xalqaro va mahalliy NNTlarning doimiy bosimi ostida o'zlarining tub aholisiga asosiy huquqlar beruvchi qonunlarni qabul qilishga qaror qilishdi. Bu masala bir marta va butunlay hal bo'ldi, degani emas, balki u o'zining prinsipial xususiyatini biroz yo'qotdi. Inson huquqlari va insonparvarlik qonunchiligining o'tmishdagi buzilishlarini bartaraf etishning ba'zilar yangi uslublar bo'yicha katta yutuqlarga erishdi[9].

Lotin Amerikasi va Karib havzasi mamlakatlarida ham nodavlat-notijorat tashkilotlari qashshoqlik, savodsizlik va ijtimoiy marginallashtirish bilan kurashishga e'tibor qaratgan. Ularning o'sishi bilan 1960-yillardan boshlab ijtimoiy masalalarga aralashish, bu mintaqadagi NNTlar fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga katta qiziqish bildirayotgan bo'lib, bu mamlakatlarda NNTlar soni yil sayin oshmoqda.

Misol uchun, Meksikada, so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, 10 000 ga yaqin tashkilot mavjud bo'lib, ularning aksariyati juda uzoq vaqt davomida, turli xil gumanitar sohalarda ishtirok etgan va rivojlantirish ishlarini mudom olib borishgan[10].

Bizning nazarimizda, inson huquqlari sohasidagi nodavlat tashkilotlar faoliyatining to'liq amal qilishi va erkin ish yuritishi deyarli istisnosiz davlat hokimiyati organlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan joylarda ham amal qiladi.

Asta-sekin biz BMTni o'ziga xos shaxs va o'ziga xos inson huquqlari siyosatiga ega mustaqil tashkilot sifatida ko'ra boshladik. Bu ma'lum darajada albatta to'g'ri, lekin standartlarni belgilash va monitoring mexanizmlarini yaratish sohasida qarorlar maslahat organlari tomonidan qabul qilinadi va bu yerda hukumat vakillari o'z ovozlari berishadi. Standartlarni belgilash va mexanizmlarni o'rnatishning ushbu sohalarda muvaffaqiyatga erishish uchun NNT hukumatlar bilan hamkorlik qilishi, ularni ishonitirishi va ular bilan ittifoq tuzishi kerak. Shu bilan birga, nodavlat-notijorat tashkilotlari kamida bir necha kishi tomonidan inson huquqlari buzilishini fosh

etishni o'zlarining burchi deb bilishadi. Shuning uchun NNT va Birlashgan Millatlar Tashkiloti o'rtasidagi munosabatlar o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, u o'zining tabiatiga ko'ra "noqulay hamkorlik" bo'lishi mumkin emas.

BMT doirasidagi ko'plab NNT xilma-xil bo'lib, ularning yagona umumiy jihati shundaki, ular nohukumatdir. Ulardan ba'zilar butun dunyo bo'ylab, boshqalari esa bir mintaqa yoki bir mamlakatga qaratilgan; ularning ba'zilar inson huquqlariga oid barcha masalalarni qamrab oladi, boshqalari esa, masalan, inson huquqlari bilan bog'liq aniq bir muammo bilan shug'ullanadi; ba'zilar o'zlarini siyosiy deb da'vo qiladilar, chunki ular qayerda va qanday siyosiy tizimda sodir bo'lishidan qat'i nazar, inson huquqlari buzilishini fosh qiladilar. Ammo ularning deyarli barchasi inson huquqlari buzilishi haqidagi ma'lumotlarni to'playdi, qayta ishlaydi va nashr etadi [11].

Sharq nuqtayi nazaridan ko'rib chiqqanda, tarixiy va madaniy sabablarga ko'ra o'rganish muhim ekanligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Sharqdagi notijorat faoliyatning namunasi sifatida Yaponiyani misol qilib olsak, bu mamlakatda nodavlat-notijorat tashkilotlari/fuqarolar/notijorat sektori ilgari "kam rivojlangan" mamlakat sifatida qaralgan. Nodavlat faoliyat bo'yicha so'nggi 10 yil ichida vaziyat o'zgardi.

Bundan tashqari, so'nggi 10 yil ichida Yaponiya iqtisodiy jihatdan yuksaldi, kuch va asosiy donor bo'lib, yaponlarga nisbatan umid va talablarning oshishiga olib kelgan nodavlat-notijorat tashkilotlari yuzaga chiqa boshladi[12].

Hozirgi davrda Yaponiyada fuqarolik jamiyati institutlariga quyidagi vazifalar muhim maqsad etib belgilangan: jamiyatda ijtimoiy sarmoyalarni shakllantirish va ko'paytirish; aholiga nisbatan qo'llanilayotgan ijtimoiy xizmatlarni kengaytirishni qo'llab-quvvatlash; jamiyatdagi turli maqsadli faoliyat bilan shug'ullanayotgan muayyan guruhlarni qo'llab-quvvatlash va mehnat uyushmalari faoliyatini kengaytirish; hududiy assotsiatsiyalar faoliyatini kuchaytirish va ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga erishish; mamlakatda mavjud siyosiy tizim va partiyalar faoliyatini takomillashtirish; davlat va bozor munosabatlaridan mustaqil bo'lgan iste'molchilar jamiyatini rivojlantirishga erishish; atrof-muhitni muhofaza qilish, aholi salomatligini yaxshilash va mavjud demografik muammolarni oqilona hal etish; global moliyaviy-iqtisodiy

inqiroz va ekologik muammolarni tadqiq etuvchi muassasalar faoliyatini takomillashtirish[13].

Yana bir yirik Sharq mamlakati Xitoy misolida ko'rib chiqqanda, siyosatshunos Y.Kepingning ta'kidlashicha, Xitoyda fuqarolik jamiyati mavjud, chunki Xitoy fuqarolik jamiyati tashkilotlarida G'arb tashkilotlariga o'xshash bo'lgan xususiyatlarni ham kuzatish mumkin: nodavlatlik, notijoratlik, nisbatan mustaqillik va ko'ngillilik[14]. Yirik nohukumat tashkilotlarining faoliyatida davlatning kuchli ta'sir etishi Xitoy fuqarolik jamiyatining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Zotan, Xitoyda 180 000 dan ortiq tashkilot o'zini nodavlat-notijorat tashkiloti deb biladi, bunday birlashmalarga uyushmalar, fondlar va savdo-sanoat palatalari kiradi. Davlatga ko'ra Kengashning NNTlar to'g'risidagi Nizomida nodavlat-notijorat tashkilotlarining uchta asosiy shakli mavjud, bular: Ijtimoiy tashkilotlar(SO) (shehui tuanti) kabi notijorat tashkilotlari(NPO), Jamg'armalar (jijinhui) va Fuqarolik nodavlat institutlari(CNIS) (minban fei qiye) danwei (Amerika Qo'shma Shtatlari Xalqaro Grantmaking, 2008)[15].

Umuman xalqaro keng masshtabda olib qaraganda, jamoat manfaatini qo'llab-quvvatlash masalalarini hal qilish uchun mahalliy, milliy yoki xalqaro darajada tashkil etilgan notijorat, ixtiyoriy fuqarolar guruhi muhim hisoblanadi. Ular ma'lum vazifalarga yo'naltirilgan va umumiy manfaatlarga ega bo'lgan odamlardan tashkil topgan NNTlar turli xizmatlar va gumanitar funksiyalarni bajaradi, fuqarolarning tashvishlarini hukumatlarga yetkazadi, siyosat va dasturlarning amalga oshirilishini nazorat qiladi va jamiyat darajasida fuqarolik jamiyati manfaatdor tomonlari ishtirokini rag'batlantiradi.

Bizning nazarimizda, nodavlat-notijorat tashkilotlar o'z faoliyatni erkin amalga oshirish uchun milliy va xalqaro darajadagi manfaatdorlik ko'lamini ham hisobga olishi va kerakli vaziyatlarda o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy mexanizmlardan samarali foydalana olishi kerak. Shunday holda inson huquqlarini ta'minlash masalasi ham yo'l-yo'lakay o'z mazmun-mohiyatini topib boraveradi.

Inson huquqlari bo'yicha xalqaro konvensiyalarning O'zbekiston Respublikasida bajarilishi bo'yicha bugungi kunga qadar jami 119 ta xalqaro va milliy nodavlat-notijorat tashkilotlari tomonidan muqobil ma'ruzalar BMTning tegish-

li qo'mitalariga topshirilgan. Shundan 19 tasi O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat olib boruvchi NNT hisoblanadi [16]. Bu jihatlar ham, bizning jamiyatda NNTlar faoliyatini tartibga solish va rivojlantirish xalqaro darajada o'rganilishi va qabul qilinishiga imkoniyatlar yaratadi.

Xalqaro standartlarda inson huquqlarini rag'batlantirish va himoya qilish ishida parlamentlar, mahalliy hokimiyat organlari, fuqarolik jamiyati institutlarining muhim roli qayd etib o'tilgan.

Nodavlat-notijorat tashkilotlari va jamoat birlashmalarining davlat muassasalaridan asosiy farqlovchi xususiyatlari ham ular fuqarolarning ixtiyoriy tuzilgan uyushmasi sifatida fuqarolar manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yadi. Eng muhim jihat shundaki, jamiyatimizda nodavlat-notijorat tashkilotlari inson sha'ni, manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlashuvda muhim o'rin tutadi.

Hatto, davlat boshqaruvini demokratlashtirish va doimiy takomillashtirish, fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish borasida yetarlicha tajribaga ega bo'lgan rivojlangan mamlakatlarda ham davlat boshqaruvi organlari faoliyati ochiqligini ta'minlash hamda unda nodavlat va notijorat tashkilotlari rolini oshirish masalalari dolzarb muammolardan biri sifatida kun tartibidan o'rin egallab kelmoqda[17]. Shu jihatdan olib qaraganda, nodavlat notijorat tashkilotlari, birinchidan, fuqarolarning ijtimoiy-ma'naviy va siyosiy qarashlarini rivojlantirish orqali NNTlarga aniq taklif va tasiyalarni kiritib borishga erishsa, ikkinchidan esa, o'z haq-huquqlari, qonuniy manfaatlari yo'lida doim tizimli faoliyat olib boruvchi integrator funksiyasini bajarishga erishiladi.

Inson huquqlarini himoya qiluvchi davlat va NNT bilan aholi o'rtasidagi munosabatni mustahkamlashda fuqarolar huquqiy ongi, huquqiy madaniyatini oshirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Demokratik institutlar xalqimizning mentalitetini, madaniyatining o'ziga xos jihatlarni aks ettirishi lozim. Siyosiy munosabatlar uchun ma'rifatga, ilmga, adolatga, qonunga itoatkorlikka, axloqiylik, ma'naviylikning ustunligiga intilish xosdir.

Ikkinchidan, mahalliy aholining biror-bir masala yuzasidan huquqni muhofaza qiluvchi organlarga murojaat etmasligi. Fuqaro ko'pincha mavjud vaziyatga ko'nikishga, murosaga kirishishga odatlangan.

Uchinchidan, bugungi o'tish davrida fuqaro-

lar tashabbusi bilan tuzilgan inson huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan NNT siyosiy hayotga, qonun ijodkorligi jarayoniga hamda uning ijrosiga ham ta'sir eta olishiga ishonchsizlik ustunlik qilmoqda. Demak, olib borilayotgan demokratik islohotlarning samaradorligi fuqaro, mansabdor shaxslarning huquqiy madaniyati oshib borishini taqozo etadi. Fuqaro ishonchsizligini, ijtimoiy munosabatlarga nisbatan beparvoligini yengish muhim ahamiyatga egadir.

Bizningcha, jamiyatda qonunning hamma uchun barobarligi, ustuvorligi davlat va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan ta'minlangan taqdirdagina aholida yangicha tafakkur tarzi, huquqni yangicha idrok etish qaror topib, huquqiy madaniyat takomillashib boradi va bunda NNT roli ham ortadi.

Huquqiy madaniyatning taraqqiyoti shaxs huquqlari va erkinliklari ko'lamining kengayishi, himoyalanganlik darajasining o'sishidir. Huquqiy taraqqiyot markazida shaxs, uning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlar hamda madaniyatdagi oliy qadriyat bo'lgan shaxsning, barcha narsalarning mezoni bo'lgan insonning maqomini mustahkamlashga qaratilgan barcha huquqiy vositalar, mexanizmlar va institutlar turadi.

NNT jamiyat o'zini o'zi uyushtirish va tartibga solishining muhim omili bo'lib, ularning amal qilish mexanizmlari aniq ishlab chiqilgan taqdirdagina fuqarolik jamiyati fuqaroning haqiqiy erkinligini ta'minlab bera olishi, jamiyatda demokratiya real amal qilishi mumkin bo'ladi. Shu asosda NNT aholini huquqiy me'yorlarni ishlab chiqishda va amaliyotda qo'llashda keng ko'lamda ishtirok etishiga jalb eta oluvchi kuch bo'lib maydonga chiqib, davlat va fuqaroning o'zaro mas'ulligini ta'minlaydi[18]. Inson siyosiy va huquqiy jihatdan tafakkur tarziga ega bo'lishi yoki bu boradagi bilimlarini rivojlantirib borishi uning huquqiy madaniyatini rivojlantirib borishi va jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lib borishiga zamin yaratadi. Bunday jarayonlarni amalga oshirishda davlat tashkilotlari bilan bir qatorda, nodavlat sektorlarning ulushi oshib borishini mo'ljal qilish maqsadga muvofiq.

Shunisi aniqki, ko'plab jamiyat a'zolarining nodavlat-notijorat tashkilotlardagi ishtiroki davlat boshqaruv organlari tomonidan ishlab chiqiladigan hamda qabul qilinadigan qarorlar-

ning xalqchil va amaliy ahamiyati yuqori bo'lishiga, unga tegishli o'zgartirishlar kiritilishiga asos bo'ladi.

Bugun jamiyatda "Kuchli davlatdan – kuchli fuqarolik jamiyati sari" konsepsiyasi hayotga tatbiq etilayotgan ekan, uning mazmun-mohiyati jamiyatdagi keng ko'lamdagi fuqarolik jamiyati institutlari, xususan, nodavlat-notijorat tashkilotlarining jamiyat a'zolari huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini himoya qilish bo'yicha faoliyati va vakolatlarini kengaytirish, ularga keng ijtimoiy imkoniyatlar yaratib berish, jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda, davlat va jamiyat hayotini boshqarishda zaruriy ishtirokini yuzaga chiqarishning mexanizmlarini kengaytirib borish har qachongidan muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur jihatlar jamiyat a'zolarining davlat va boshqaruvga bo'lgan ishonchi ortishiga xizmat qilibgina qolmasdan, o'z huquqlari himoya qilinishi va ta'minlanishiga bo'lgan umidlarining amaliy ifodasiga aylanadi.

Vaholanki, nodavlat-notijorat tashkilotlari o'z o'rnida, davlat va jamiyat, unda yashovchi fuqarolar faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni, ularning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlash, nodavlat-notijorat tashkilotlarini qo'llab-quvvatlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishda tashabbuskor bo'lishi kerak.

Zero, "Nodavlat-notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni-ning 7-moddasida belgilangan bu tashkilotlarning huquqlari sifatida o'z a'zolari va qatnashchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini ifodalash hamda himoya qilish; ijtimoiy hayotning turli masalalariga doir tashabbuslar bilan chiqish, davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga takliflar kiritish; davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining qarorlarini ishlab chiqishda qonunchilikda nazarda tutilgan tartibda ishtirok etish" [19] nazarda tutilgan. Bugun jadal islohotlar davrida nodavlat-notijorat tashkilotlari hozirgi innovatsion va tezkor jarayonlarga moslashib, tashabbuskorlik borasida ham faolligi doimiy ravishda o'sib borishi jamiyat a'zolarining bu nodavlat sektorga bo'lgan munosabati va ishonchini orttiradi.

ADABIYOTLAR

1. Tolibov I.I. Nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy asoslarini takomillashtirish. Monografiya. -T.: 2023. "TOR IMAGE MEDIA". -B. 159-160.
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi qonuni. Manba: <https://lex.uz/docs/111825>. https://uza.uz/uz/posts/ozbekistonda-8-922-ta-nodavlat-notizhorat-tashkilotibor_443142.
3. Anna-Karin Lindblom. Non-Governmental Organisations in International Law. Cambridge University Press. 2005. -P. 6.
4. Tolibov I.I. Nodavlat notijorat tashkilotlarining huquqiy asoslarini takomillashtirish. Monografiya. -T.: 2023. "TOR IMAGE MEDIA" bosmaxonasi, -B. 51.
6. Федеральный закон "О некоммерческих организациях" от 12.01.1996 Н 7-ФЗ (последняя редакция). - https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8824/.
7. Закон Республики Казахстан от 16 января 2001 года №142-III О некоммерческих организациях. - <https://online.zakon.kz/lawyer>.
8. Ahrorqulov A.A. Notijorat tashkilotlarning fuqarolik-huquqiy maqomini takomillashtirish. Yurid.fan.bo'y.fals.dokt. (PhD) ...diss.avtoref. -T.: 2022. -B. 5.
9. Peter R. Baehr. Non-Governmental Human Rights Organizations in International Relations. First published, 2009. by PALGRAVE MACMILLAN. -P. 121.
10. Balbis, Jorge. (2001). NGOs, government and development in Latin America and the Caribbean. Management of Social Transformations (MOST). -R. 26.
11. The role of non-governmental organizations in the promotion and protection of human rights. [contributions P.H.Kooijmans ... et al.]. -Leiden: Stichting NJCM-Boekerij. -82 r.
12. Dang, Linh H., M.A., (2009), International Development Studies Non-Governmental Organizations (NGOs) and Development: An Illustration of Foreign NGOs in Vietnam. -P. 37.
13. Bozorov D. Jahon tajribasida fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati. Fuqarolik jamiyati. O'quv qo'llanma. -T.: "O'zMU" nashriyoti. 2016 . -B. 170.
14. Y. Keping. Civil society with Chinese characteristics: A brief overview /The role of civil society organizations in China and Germany// Papers presented at the German-Chinese workshop in Beijing, 2009. - R.7.
15. Dang, Linh H., M.A., (2009), International Development Studies Non-Governmental Organizations (NGOs) and Development: An Illustration of Foreign NGOs in Vietnam. -P. 34.
16. Narimanov B.A. O'zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy mexanizmini takomillashtirish. Yurid.fan.dokt. (DSc) ...diss.avtoref. -T.: 2023. -B. 26.
17. Rasulov B.B. O'zbekistonda davlat boshqaruvi organlari faoliyati ochiqligini ta'minlashda nodavlat-notijorat tashkilotlari ishtirokini rivojlantirish mexanizmlari. Siyos.fan.fals.dokt. (PhD) ...diss.avtoref. -T.: 2020. -B. 5.
18. Sagdullayeva D.Sh. Jamiyat demokratlashuvi sharoitida fuqarolar huquqiy madaniyatini takomillashtirishning ijtimoiy-falsafiy asoslar. Fals.fan.nom. ...diss. -T.: 2010. -B. 116-117.
19. O'zbekiston Respublikasi "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonuni. 14.04.1999-yildagi 763-I-son. Manba: <https://lex.uz/docs/11360>.

YEVROPA ITTIFOQI DOIRASIDA JINOYAT ISHLARI BO'YICHA XALQARO HAMKORLIKNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARI

UMARXANOVA

*Dildora Sharipxanovna,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Xalqaro huquq va qiyosiy
huquqshunoslik fakulteti dekani,
yuridik fanlar doktori, professor*

ANNOTATSIYA

Maqolada Yevropa Ittifoqi doirasida jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlikning zamonaviy mexanizmlari tahlil qilingan. Yevropa qamoqqa olish orderi, soddalashtirilgan ekstraditsiya jarayoni, o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish shakllari kabi mexanizmlarning huquqiy asoslari va amaliyotda qo'llanilishi o'rganilgan. Shuningdek, maqolada O'zbekiston Respublikasining jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik sohasidagi amaliyoti tahlil qilinib, bu boradagi Yevropa tajribasidan foydalanish imkoniyatlari bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Jinoyat ishlari, xalqaro hamkorlik, Yevropa Ittifoqi, Yevropa qamoqqa olish orderi, ekstraditsiya, o'zaro huquqiy yordam, soddalashtirilgan ekstraditsiya, Yevropa konvensiyalari.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются современные механизмы международного сотрудничества по уголовным делам в рамках Европейского Союза. Изучены правовые основы и практическое применение таких механизмов, как Европейский ордер на арест, упрощенный процесс экстрадиции, формы оказания взаимной правовой помощи. Также анализируется практика Республики Узбекистан в сфере международного сотрудничества по уголовным делам и даются предложения по использованию европейского опыта в этой области.

Ключевые слова: уголовные дела, международное сотрудничество, Европейский Союз, Европейский ордер на арест, экстрадиция, взаимная правовая помощь, упрощенная экстрадиция, европейские конвенции.

ANNOTATION

The article analyzes modern mechanisms of international cooperation in criminal matters within the European Union. The legal foundations and practical application of mechanisms such as the European Arrest Warrant, simplified extradition process, and forms of mutual legal assistance are examined. Additionally, the article analyzes the practice of the Republic of Uzbekistan in the field of international cooperation in criminal matters and provides suggestions on utilizing European experience in this area.

Key words: Criminal cases, international cooperation, European Union, European Arrest Warrant, extradition, mutual legal assistance, simplified extradition, European conventions.

¹ Ushbu maqola TDYUda amalga oshirilayotgan Yevropa Ittifoqining Erasmus+ dasturi tomonidan qo'llab-quvvatlangan "Yevropa Ittifoqi huquqi bo'yicha Jan Mone loyihasi (Jean Monnet Chair in EU Law #101048015- JMCEUL)" doirasida tayyorlandi.

Yevropa davlatlari o'rtasida amalda qo'llanilayotgan jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmi 1957-yilgi "Ekstraditsiya to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi, mazkur konvensiyaga I, II, III, IV qo'shimcha protokollari, 1959-yilgi "Jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro huquqiy yordam to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi va I, II qo'shimcha protokollari, 1972-yilgi "Jinoyat sud ish yurituvini topshirish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi hamda 1983-yilgi "Mahkumlarni topshirish to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi kabi fundamental xalqaro-huquqiy hujjatlarga asoslangan¹.

1957-yilgi "Ekstraditsiya to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi – bu turdagi shartnomalar ichidagi eng muvaffaqiyatlisidir, uning normalari boshqa muhim yuridik vosita – 1977-yilgi "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi Yevropa Konvensiyasining siyosiy xarakterdagi jinoyatlarda ayblanayotgan shaxslarni ushlab bermaslik sohasini qo'llashning qoidalarini tartibga soluvchi normalar bilan to'ldiriladi².

Shu bilan birga, amaldagi mexanizmning isloh qilinishida Yevropa Kengashining Tamperada (1999-yil 15-16-oktabr) sud qarorlarini o'zaro tan olish to'g'risidagi konsepsiyasining ahamiyati katta, aytib o'tilganidek, u "Ittifoq doirasida fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sud hamkorligining poydevori" bo'lishi lozim³. Sud qarorlarini tan olish a'zo davlatning organi tomonidan chiqarilgan hujjatning *ipso facto* Ittifoq doirasida tan olinishi va ijro etilishini anglatar edi. O'zaro tan olish Ittifoq ishtirokchilarining o'zaro hamkorligining fundamental prinsiplaridan hisoblanib, jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik to'g'risidagi odatdagi qarashlarni o'zgartirib yuborgan⁴.

Ma'lumki, bunday hamkorlik huquqiy yordam ko'rsatish, ekstraditsiya, mahkumlarni topshirish, jinoyat ish yurituvini topshirish va hamkorlikning shu kabi yo'nalishlari boshqa huquqiy prinsiplarga asoslangan. Davlatning jinoyat ishlari bo'yicha odatdagi hamkorligidan jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik sohasida o'zaro tan olish

konsepsiyasi bir ishtirokchi davlat hududida uning milliy qonunchiligiga asoslanib chiqarilgan qaror avtomatik ravishda boshqa ishtirokchilar tomonidan tan olinishi bilan farqlanadi. Bunday yondashuv birinchi navbatda milliy hududlarda sud qarorlarini ijro etish yuzasidan nazorat suveren davlat qo'lidan chiqib ketishiga olib kelmaydimi, degan savolni keltirib chiqaradi⁵. Ammo o'zaro tan olish prinsipi Ittifoq doirasida amaliyotda qo'llanilmagan yangi prinsip emas. O'zaro tan olish Yevropa Ittifoqi ichki bozori huquqining fundamental asosini tashkil etib, Yevropa Ittifoqi Sudi qarorlarida tan olinadi hamda Ittifoq ishtirokchi davlatlari qonunchiligini bixillashtirish jarayonida qo'llaniladi⁶. Bundan tashqari, o'zaro tan olish oldin ham Yevropa Ittifoqi doirasida fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha munosabatlarda qo'llanilgan⁷. Shuning uchun ushbu prinsip harakati asosida Yevropa Ittifoqi ishtirokchi davlatlari milliy sud tizimlariga ishonch, qonun ustuvorligini tan olish va jinoyat ish yurituvini jarayonida inson huquqlarini ta'minlash kabi jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlariga nisbatan kengaytirish masalasi nazarda tutiladi⁸.

Shunday qilib, jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik sohasida sud qarorlarini o'zaro tan olish prinsipining amaliy natijasi Yevropa Ittifoqi ishtirokchi davlatlarining vakolatli sud organlari tomonidan chiqarilgan sud qarorlarining erkin harakatiga olib kelgan.

Ammo ushbu konsepsiyani amaliyotga tatbiq qilish uchun jinoyat ishini ko'rib chiqishning

⁵ Peers S. Mutual Recognition and Criminal Law in the European Union: Has the Council Got it Wrong // Common Market Law Review. 2004. – P.5-36.

⁶ Hartnell H. EUstitia: Internationalizing Justice in the European Union // Northwestern Journal of International Law and Business. 2002. Vol. 23. - P. 65-138

⁷ Pontier J., Burg E. EU Principles on Jurisdiction and Recognition and Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters. Cambridge, T.M.C. Asser Press, 2004. – 278p.; Schmidt S. The Impact of Mutual Recognition — Inbuilt Limits Domestic responses to the Single Market // Journal of European Public Policy. 2002. Vol. 9. N 6. P. 935-953.

⁸ Thwaites N. Mutual Trust in Criminal Matters: the European Court of Justice gives a first interpretation of a provision of the Convention implementing the Schengen Agreement // German Law Journal. 2003. Vol. 4. N 3. – Pp. 253-262.

turli bosqichlarini o'zida qamrab olgan huquqiy choralar ko'rilishi talab qilingan. Shu bois 2001-yilning 12-fevralida Yevropa Ittifoqi tomonidan Jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlarini o'zaro tan olish prinsipini implementatsiya qilishning choralari to'g'risidagi Dastur qabul qilingan⁹. Mazkur Dastur implementatsiyaning ustuvor yo'nalishlari va aniq choralari aniqlab bergan bo'lib, ularning ichida Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi (European arrest warrant) alohida qayd etilgan. Bu esa, Yevropa qit'asida jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik amaliyoti tizimida qo'llanilayotgan jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik masalalarining o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan protsessual mexanizmi, 2002-yil 13-iyundagi "Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi va a'zo davlatlar o'rtasidagi shaxslarni topshirish jarayoni to'g'risida"gi Yevropa Kengashining Hadli qarori asosida tubdan o'zgarishiga erishildi¹⁰.

Ushbu qarorning qabul qilinishi xalqaro-huquqiy doiraga jinoyatchilikka qarshi kurashning yangi shakli, terminologik "topshirish" (surrender) tushunchasini olib kirdi¹¹. Qarorning 1-moddasiga ko'ra, qamoqqa olish uchun Yevropa orderi ishtirokchi davlat tomonidan qamoqqa olish va topshirish uchun boshqa ishtirokchi davlatga jinoyat ishi bo'yicha qidirilayotgan, jazo yoki ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq xavfsizlik choralari ijro etish uchun qo'lga olingan shaxsga nisbatan sud qarorini taqdim etish tushuniladi.

Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi Yevropa Ittifoqi davlatlari uchun 1957-yilgi "Ekstraditsiya to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi va boshqa bir qator "so'rov yuborish" prinsipiga asoslangan ikki tomonlama kelishuvlarning o'rnini egalladi. Unga muvofiq, ekstraditsiya qilish to'g'risidagi so'rov qidiruvdagi shaxsni ushlab berishni, ko'p hollarda, siyosiy sababga ko'ra rad qilish sohasida keng imkoniyatlardan foydalanuvchi ishtirokchi

⁹ Programme of measures to implement the principle of mutual recognition of decisions in criminal matters // Official Journal. C 012. 15/01/2001. P. 0010-0022. [Электрон ресурс]: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/>

¹⁰ Duffy H. The "War on Terror" and the Framework of International Law. Cambridge, 2005. – p.134.

¹¹ Lagodny O. "Extradition" Without A Granting Procedure: The Concept of "Surrender" // Handbook on the European Arrest Warrant. T.M.S. Asser Press, The Hague, 2005. - pp 39–45.

davlat vazirligiga jo'natilgan.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, "Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi" sud qarori ko'rinishida, ya'ni Yevropa Ittifoqi ishtirokchi davlati vakolatiga tegishli bo'lgan sud organining hujjati ko'rinishida taqdim etiladi, ekstraditsiya jarayonida esa, shaxsni ushlab berish to'g'risidagi yakuniy qaror ma'muriy instansiya tomonidan qabul qilinadi¹². Boshqa tomondan, "Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi"ni qo'llashda sud organlarining ustuvorligi qaror qabul qilishda siyosiy qarashlarning ta'sirini kamaytiradi.

Hadli qarorning 1-moddasi ta'rifi shuni ko'rsatadiki, orderning ijro etilishi ikki turdagi shaxslarni topshirishga qaratilgan aniq protsessual harakatlarni nazarda tutadi: 1) jinoiy qidiruv amalga oshirilayotgan ayblanuvchilar; 2) ozodlikdan mahrum qilish ko'rinishidagi yoki xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan jazoni ijro etish lozim bo'lgan sudlanuvchilar. Orderning o'ziga xos xususiyati uning faqat yuqorida qayd etilgan sud qarorlarini o'zaro ijro etish to'g'risidagi konsepsiyadan kelib chiqib Yevropa Ittifoqi ishtirokchi davlatlari o'rtasida qo'llanilishidadir. Qolgan barcha holatlarda jinoyat qidiruvi hamda jazoni ijro etish uchun qidirilayotgan shaxsning jismoniy ko'chirilishida ekstraditsiya jarayonidan foydalaniladi.

"Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi" mexanizmi uchun eng muhim moddiy-huquqiy muammolardan biri, order qo'llanilishi mumkin bo'lgan jinoyatlar ro'yxatini shakllantirish hisoblanadi. Qolaversa, aynan aytib o'tilgan ro'yxat qamoqqa olish uchun Yevropa orderini amalga kiritish to'g'risidagi Xadli qarorning asosini tashkil etadi.

2002-yil 13-iyunda qabul qilingan Xadli qarorning matniga Xalqaro jinoyat sudining 5-moddasida ko'rsatib o'tilgan jinoyatlarga nisbatan "ikki tomonlama sudlovlilik"ning joriy etilishi asosiy fundamental prinsip – yangi xalqaro sud muassasasining qo'shilishi, Sud ishtirokchi davlatlarining majburiyatlari, "Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi"ning konsepsiyalariga mosdir. Yevropa Ittifoqi a'zo davlatlari Xalqaro jinoyat sudining ham ishtirokchilari hisoblanadi, uning Statutiga

¹² Сафаров Н. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 41-42.

asosan esa, jinoyat ishi Xalqaro jinoyat sudida ko'rilishi lozim degan qarorga kelinsa, ayblanuvchilarni topshirishi lozim.

Ma'lumki, siyosiy xarakterdagi jinoyatlarni sodir etgan shaxsga nisbatan ushlab berish to'g'risidagi talabnomaning yuborilishi har qanday holatda rad etishga sabab bo'ladi. Bunday yondashuv ekstraditsiyani tartibga soluvchi qator xalqaro huquqiy hujjatlar, xususan, "Ekstraditsiya to'g'risidagi Yevropa konvensiyasi"ning 3-moddasida o'z aksini topgan. Ekstraditsiya amaliyoti shuni ko'rsatadiki, bu holatdan xalqaro xarakterdagi jinoyatlarni, xususan, terrorizm jinoyatini sodir etgan shaxslar foydalanadilar, qidiruvning siyosiy xarakteriga e'tibor qaratib, bunday shaxslar ushlab berishni rad etish va siyosiy boshpana olishga harakat qiladilar. Shu tufayli davlatlarning qonunchiligida "siyosiy jinoyatlar" tushunchasi, harakatning jinoiyligini aniqlashda farq qiladi. Bunday holatlar bir necha marotaba G'arbiy Yevropa mamlakatlarining yuridik amaliyotida kuzatilgan. 1993-yilda Ispaniya Belgiyaga ETA (Basklar va ozodlik mamlakati) Bask separatistik tashkiloti a'zolidagi ikki gumonlanayotgan shaxsni ushlab berishni so'rab murojaat qilgan. Belgiya jinoyat qonunchiligida qurollangan guruhga a'zolik kabi jinoyatning mavjud emasligi, qolaversa, ushbu holat Belgiyada "siyosiy jinoyatlar" sirasiga kirishi tufayli ushlab berish talabini rad etgan. Natijada Ispaniya Belgiya bilan huquqiy munosabatlarni to'xtatib qo'ygan va Yevropa Ittifoqi islohotlarini ishtirokchi davlatlar hududida terroristik guruh a'zolari himoya qilinishining oldini olish maqsadida ekstraditsiya va qochoqlarga joy berish to'g'risidagi qonunchiligini ko'rib chiqishi lozimligi belgilandi. Bundan tashqari, Ispaniya ko'pchilik ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnomalarda nazarda tutilgan "siyosiy jinoyatlarni istisno qilish" qoidasini bekor qilishni, shuningdek, ekstraditsiya harakatlarini nisbatan "ikki tomonlama sudlovlilik" qoidasini qayta ko'rib chiqish va xorijda jinoyat sodir etgan o'z fuqarolarini ushlab berishda hamkorlik qilish masalalarini ko'rib chiqishni so'ragan¹³.

¹³ O'Leary T. Protecting Fugitives Rights While Ensuring the Prosecution and Punishment of Criminals: An Examination of the New EU Extradition Treaty // Boston College International and Comparative Law Review. Vol. XXI. N 1. 1998. - P. 229-231.

Ittifoq mamlakatlarining xalqaro jinoyatlar, birinchi navbatda terrorizmga qarshi kurashi natijasida boshqa xalqaro shartnomalardan farqli ravishda "siyosiy jinoyatlarni istisno qilish" konsepsiyasining qo'llanilish doirasini kamaytirgan hamda ishtirokchi davlatlarning siyosiy motivlarda sodir etilgan (5-modda), siyosiy xarakterga ega bo'lgan yoki siyosiy jinoyat bilan bog'liq bo'lganligi tufayli ekstraditsiyani rad etishga haqli emasligini belgilovchi "Ekstraditsiya to'g'risida"gi 1996-yilgi Konvensiya ishlab chiqilishiga olib kelgan. Konvensiyadagi keyingi prinsipial yangilik 7-modda "Fuqarolarning ekstraditsiyasi" kiritilganligi bo'lib, unga ko'ra, shaxs so'ralayotgan davlatning fuqarosi bo'lganligi tufayli ekstraditsiya rad etilishi mumkin emas¹⁴.

O'z fuqarolari javobgarligini tartibga solish sohasida ham sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Ushlab berish so'ralayotgan davlat fuqaroligiga tegishli bo'lish faktining o'zi Hadli qaroriga ko'ra, fuqarolar ekstraditsiyasidan farqli ravishda Orderni ijro etishni rad etish uchun asos bo'la olmaydi, agar Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi ishtirokchi davlatning fuqarosiga nisbatan berilgan bo'lsa, so'ralayotgan davlat o'z qonunchiligiga ko'rajazoni ijro etish majburiyatini olsa, orderni ijro etishni rad etishi mumkin. Aks holda Yevropa orderiga ko'ra ishtirokchi davlatlarning fuqarolari topshirishlari lozim¹⁵. Shu bilan birga, ekstraditsion huquq va amaliyot uchun xos bo'lgan fuqarolarni ushlab bermaslik prinsipi bunday shaxslar uchun ma'lum kafolatlar bilan qo'llaniladi. Xususan, Xadli qarorining 5(3)-moddasiga ko'ra, jinoiy qidiruv to'g'risidagi order taqdim etilayotgan shaxs shu davlatning fuqarosi bo'lsa yoki unda doimiy istiqomat qiladigan bo'lsa, ish sudda ko'rilganidan so'ng sud hukmida ko'rsatilgan ozodlikdan mahrum qilish yoki xavfsizlik choralarini ko'rish bilan bog'liq jazoni order yuborilgan davlatda o'tash sharti bilan topshirilishi mumkin. Misol uchun, Belgiyaning tegishli sud organi o'z fuqarosini ushlab berish to'g'risida Germaniyadan order olsa, ozodlikdan mahrum qilish jazosi Belgiya hududida amalga oshirilishi sharti bilan fuqaro topshirilishi mumkin. Mazkur norma fuqarolarni ushlab bermaslik to'g'risidagi milliy qonunchilik normalariga zid kelmasligining oldini olish uchun

ishlab chiqilgan bo'lsa ham, Yevropa Ittifoqining ayrim davlatlari konstitutsion xarakterdagi muammolarini hali ham tartibga solishga harakat qilmoqdalar, oxirgi vaqtlarda G'arbiy Yevropada kuzatilayotgan normativ-huquqiy o'sish shundan dalolat bermoqda.

Shu bilan birga, orderni qo'llashga doir faoliyat va ekstraditsiya jarayonidagi o'zgarishlarga sifatli baho berish uchun Yevropa Ittifoqining turli ishtirokchi-davlatlarida uning qo'llanilishidagi qiyinchiliklarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Qo'mita ishtirokchi davlatlarning xatti-harakatlarida Xadli qarorining qoidalarini to'g'ridan to'g'ri buzishga olib keluvchi bir qator kamchiliklarni e'tirof etdi. Bir qator mamlakatlarda – Daniya, Avstriya, Shvetsiyada topshirish haqidagi qarorni sud emas, adliya vazirligi qabul qiladi. Bunda masala hukumat darajasidagi qaror asosida chiqariladi, bu esa qamoqqa olish uchun Yevropa orderi jarayonining asosiy prinsipiga ziddir. Yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarning asosiy qismi orderni bajarishni rad qilish to'g'risidagi qarorni asoslash jarayonida yuz bermoqda. Ushbu masalada ishtirokchi davlatlar o'z milliy qonunchiligiga rad qilish uchun ko'proq sabablarni ko'rsatish bo'yicha o'zgartirishlar kiritish kabi turli imkoniyatlarni topishga harakat qilmoqdalar. Ko'p hollarda Yevropa Ittifoqi davlatlari o'z fuqarolarini topshirishni rad qilish to'g'risidagi qarorini ularning huquqlari buzilishi mumkinligi xavfi mavjudligi bilan asoslab, ushlab berishdan qochadilar, bu esa qamoqqa olish uchun Yevropa orderi to'g'risidagi Xadli qarori qoidalariga ziddir. Ayniqsa, o'z fuqarolarini ushlab berishga qarshi davlatlar orasida Polsha va Avstriya alohida ajralib turadi¹⁶.

Bir qancha mamlakatlar, masalan Portugaliya va Sloveniya qamoqqa olish uchun Yevropa orderi bo'yicha o'z fuqarolarini topshirish imkoniyatini yaratish maqsadida o'zlarining konstitutsiyalariga tuzatishlar kiritishgan. Shunga qaramasdan, ushbu jarayon yetarlicha silliq va

¹⁶ Report from the Commission on the implementation since 2005 of the Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States. Brussels: 2007, SEC (2007) 979. – P. 2-4.

og'riqlarsiz amalga oshirildi. Gretsiya va Chexiya bu masalada o'zlarining e'tirozlarini bildirishga harakat qilgan, lekin alohida talabnoma kiritgan. Faqatgina Germaniya, Kipr va Polsha davlatlarining Yevropa Ittifoqining boshqa davlatlariga o'z fuqarolarini qamoqqa olish uchun Yevropa orderiga asosan topshirishlari masalasiga nisbatan e'tirozlari konstitutsiyaviy sudlari tomonidan uning qonuniyligini ko'rib chiqish bosqichiga yetib borgan. 2004-yilning sentabrida Ispaniya sudyasi kelib chiqishi suriyalik bo'lgan nemis fuqarosini terroristik tashkilotni qo'llab-quvvatlashda ayblab bir vaqtning o'zida Yevropa Ittifoqining bir necha mamlakatlariga qamoqqa olish uchun order chiqargan. Gumon qilinuvchi Germaniyada qo'lga olingan va Oliy mintaqaviy sud qaroriga ko'ra Ispaniyaga topshirilishi lozim bo'lgan. Biroq qo'lga olingan shaxs Germaniyaning Federal konstitutsiyaviy sudiga shikoyat qilgan va mazkur sud ekstraditsiya qilinuvchining huquqlari buzilayotganligi va qamoqqa olish uchun Yevropa orderi to'g'risidagi Xadli qarorini implementatsiya qiluvchi milliy qonun Asosiy qonunga zid deb topilgan. Shikoyat qanoatlantirildi va bir yil o'tib Germaniya o'z Konstitutsiyasiga zid kelmaydigan yangi qonun qabul qilishga majbur bo'lgan¹⁷.

Polshada qamoqqa olish uchun Yevropa orderi 2004-yilda hech qanday qiyinchiliklarsiz tegishli milliy qonun bilan kiritilgan, biroq Konstitutsiyaviy tribunal Niderlandiyaga topshirilishi lozim bo'lgan Polsha fuqarosining arizasini ko'rib chiqib, Konstitutsiya va jinoyat-protsessual kodeksiga o'z fuqarolarini ushlab berishga nisbatan milliy qonunchilikdagi ziddiyatni bartaraf qilish uchun tuzatish kiritgan¹⁸. Shu tariqa, order mamlakatda 2006-yildan boshlabgina qo'llanila boshlangan.

Shunday qilib, qamoqqa olish uchun Yevropa orderiga nisbatan ba'zi davlatlarning fuqarolarni topshirish jarayonida inson huquqlari buzilishini sabab qilib ko'rsatgan e'tirozlariga qaramasdan Oliy sud instansiyalarining qarorlari qamoqqa

¹⁷ Nadja Long. Implementation of the European Arrest Warrant and Joint Investigation Teams at EU and National Level. European Parliament's Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs. Brussels: 2009. – P. 7-42.

¹⁸ <http://www.trybunal.gov.pl/eng>.

olish uchun Yevropa orderi foydasiga chiqarilgan. Bu holda hattoki, milliy qonunchilikka tuzatishlar kiritilgan bo'lib, Polshada bu konstitutsiyaviy o'zgartirish asosida amalga oshirilgan. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, har ikkala holatda ham sud qarori qamoqqa olish uchun Yevropa orderiga nisbatan emas, balki uni qabul qiluvchi milliy qonunchilikka qarshi chiqarildi. Shu vaqtning o'zida ko'pgina mamlakatlarda order bo'yicha implementatsiyaviy qonunchilik sud muhokamasiga qadar yetib bormagan bo'lsa-da, Xadli qarorida inson huquqlari himoyasiga nisbatan qoidalarning yetarlicha jiddiy kamchiligidan o'z noroziligini bildirganlar.

Demak, Yevropa Ittifoqi doirasida davlatlarning jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmi orasida o'ziga xos xususiyatga ega shaxslarni topshirish – o'z fuqarolarini ekstraditsiya qilmaslik qoidasi qo'llanilmaydigan jarayon hisoblanar ekan. Shunday ekan, mazkur amaliyotni O'zbekiston Respublikasi uchun qo'llamaslik maqsadga muvofiqdir. Chunki mamlakatimiz fuqarolarini ushlab berish bu davlatimizning konstitutsion normasini buzishga, fuqarolarning davlatga nisbatan ishonchi yo'qolishiga, davlatning xavfsizligi va suverenitetiga tahdid qilishga olib kelishi bilan izohlanadi.

Yuqorida tahlil qilingan jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmlari qatorida jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish masalasi ham Yevropa Ittifoqi davlatlari o'rtasida o'ziga xos tartibga ega. Jumladan, Germaniya Federativ Respublikasida jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro huquqiy yordam va ekstraditsiya masalalari maxsus qonun bilan tartibga solinadi¹⁹.

Mazkur qonunga muvofiq, ekstraditsiya jarayoni, o'zaro huquqiy yordam berish doirasi va eng asosiysi Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar bilan jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmi batafsil belgilangan. Bundan tashqari, GFRning boshqa xorijiy davlatlar bilan shartnomasi mavjud bo'lmagan holatda alohida bir martalik shartnoma imzolash yoki o'zarolik prinsipi asosida amalga oshiriladi²⁰. O'zaro

¹⁹ German Act on International Cooperation in Criminal Matters. [Electronic resource]: <http://www.gesetze-im-internet.de/irg/>

²⁰ Arndt Sinn, Liane Wörner. The European Arrest Warrant and Its Implementation in Germany – Its

huquqiy yordam ko'rsatish masalasi davlatlararo imzolangan ko'p va ikki tomonlama shartnomalar hamda Germaniya milliy qonunchiligi asosida uch xil mexanizm mavjudligini ko'rish mumkin.

Unga ko'ra, sud va prokuratura xodimlarining maqomi bir xil. Lekin ularning funksional vazifalari har xil. Ikkalasi ham tashkiliy jihatdan ijro etuvchi hokimiyatga tegishlidir. Sud qaror chiqaradi, prokuror amalga oshiradi. Prokurorning nazorat qilish funksiyasi mavjud emas. Uning vazifasi faqat asosan tergov olib borish hisoblanadi. Bizga ma'lumki, Germaniya Federatsiyasi 16 ta federal yerlarga bo'linadi. Har birining alohida davlat boshqaruvi, sudi va parlamenti mavjud²¹.

Shunday ekan, Germaniya Konstitutsiyasining 32-moddasiga muvofiq, davlatlararo munosabatlarni Federal hukumat amalga oshiradi, bundan tashqari, zarurat mavjud bo'lsa, Hukumatning roziligi bilan federal yerlar uchun xalqaro shartnomalar imzolash uchun ruxsat beriladi²². O'zaro huquqiy yordam ko'rsatishni amalga oshirish masalasida ham Federatsiya hududida federal yerlar o'ziga taalluqli bo'lgan axborotlarni berishi hamda ijro etuvchi idoralarga vakolatlarini o'tkazishi nazarda tutiladi. Bularni amalga oshirishda tashqi siyosiy faoliyat olib borish hamda o'zaro yordam ko'rsatish prinsiplariga (o'zarolik, ikkiyoqlama jinoylik, ixtisoslashuv) tayanadi. Ijro etuvchi idoralar (prokuratura, sud, politsiya) esa bevosita so'ralayotgan harakatni milliy qonunchiligi asosida ijro etadi²³.

Bundan tashqari, **Finlandiyada jinoyat ishlari bilan bog'liq masalalar 1994-yilda qabul qilingan "Jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam ko'rsatish to'g'risida"gi qonun²⁴ bilan tartibga solinadi.** Ushbu

Constitutionality, Laws and Current Developments. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik (ZIS). No. 5/2007. – P. 204-220.

²¹ Dildora, Umarqanova. «INTERNATIONAL COOPERATION IN CRIMINAL MATTERS (BASED ON THE ANALYSIS OF GERMAN AND UZBEK LEGISLATION).» Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities 2.1.4 Legal sciences (2022).

²² Конституции государств Европейского Союза. – М.: НОРМА-ИФРА-М, 1999. – С.665.

²³ http://www.verwaltungsvorschriften-im-internet.de/bsvwvbund_01011977_420821R5902002.htm

²⁴ Finnish Act on International Legal Assistance in Criminal Matters 4/1994 English. [Electronic resource]:

qonunning 12-moddasiga binoan huquqiy yordam ko'rsatilishi Finlandiyaning manfaatlariga, mustaqilligiga yoki xavfsizligiga zarar keltirsa yoki ushbu talabnomaning bajarilishi uning erkinligiga, inson huquq va manfaatlariga qarshi bo'lsa yoxud Finlandiya jamiyati tartiblariga mos kelmasa, bunday holatda huquqiy yordam amalga oshirilmaydi. Mazkur qonunning 13-moddasida yana talabnoma bajarilmasligining 6 ta fakultativ asoslari nazarda tutilgan: huquqiy yordam to'g'risidagi talabnoma siyosiy yoki harbiy jinoyatlarga taalluqli bo'lsa, jazoni ijro etish muddati o'tib ketgan bo'lsa yoki amnistiya haqidagi akti mavjud bo'lsa va h.k. Agar ish sudda ko'rilayotgan yoki shaxs jazoni o'tayotgan yoki Finlandiya qonunlari bilan oqlangan bo'lsa ham talabnomaga rad javobi berilishi mumkin. Lekin mazkur qonunga ko'p marotaba o'zgartirish kiritilishi²⁵ oqibatida zamonaviy o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish shakllarini, jumladan, maxfiy ma'lumotlarni topshirish, ma'lumot olish yoki uni chegaralash uchun majburiy choralar ko'rish, ma'lumotlarning sir saqlanishi va bu borada Yevropa Ittifoqi davlatlari bilan munosabati, xorijiy davlat mansabdor shaxsining keltirgan zararini qoplash, o'zaro huquqiy yordam ko'rsatishdagi xarajatlar, jinoyat ishida ishtirok etuvchilar bilan videokonferensaloqa yoki telefon aloqa vositasi orqali so'roq qilish tartiblari hamda ishlash tili haqida aniq normalar tatbiq etilishi davlatlararo sohaga oid munosabatlarni yanada mustahkamladi²⁶.

Yuqorida barcha o'rganilgan, tahlil qilingan davlatlar tajribasi va turli xil fikrlarni umumiy lashtirgan holda Yevropa mamlakatlari ning tajribasidan quyidagilar haqida xulosa qilish mumkin:

Qamoqqa olish uchun Yevropa orderining ta'sis etilishi uning qo'llanilishidagi mavjud muammolarda Yevropa Ittifoqi davlatlarining hamkorligida bir-birining qonunchiligiga tayanishga majburlovchi muhim yangilik bo'ldi;

Yevropa orderi odil sudlovda hamkorlik sohasidagi milliy chegaralarni olib tashlash, "erkin harakat qilish"ni ta'minlash hamda

<http://www.finlex.fi/en/>

²⁵ <http://www.finlex.fi/fi/laki/smur/1994/19940004>

²⁶ Умарханова, Д. (2018). Организация следственной и оперативно-следственной групп как форма международного сотрудничества по уголовным делам. Review of law sciences, (2), 46-50.

sud qarorlarining umumiy maydonini yaratish maqsadida vujudga kelgan;

Sud qarorlarini o'zaro tan olish – huquqiy hamkorlikning tamal toshi hisoblanuvchi prinsip sifatida yoyilishi uchun ishtirokchi davlatlar gumon qilinuvchilarni topshirish jarayoni ustidan to'liq nazoratni amalga oshirish uchun alohida tizim yaratildi;

Yevropa orderining tarixiy tashkil qilinishi va qo'llanilishi Yevropa Ittifoqi davlatlarining ichki ishlar va odil sudlov sohasidagi hamkorligiga zid bo'lgan bir qator belgilarni aniqladi: yangi tahdidlarga qarshi turish uchun yanada integratsiyaviy jarayonlarni chuqurlashtirishga bo'lgan obyektiv ehtiyoj, bir tomondan hamda Yevropa Ittifoqi ishtirokchi davlatlarining o'zaro milliy suvereniteti bilan o'zaro to'qnashuvini xohlamasliklari. Ushbu ikkilanishlar kuchga kirgan Lissabon shartnomasi bilan qisman hal qilingan bo'lsa-da, lekin u mazkur ziddiyatni to'liq bartaraf qila olmaydi. Terrorizm va uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash davlatlar tomonidan amalga oshiriladi, bunda hamkorlikning milliy mexanizmi ustidan hamkorlik tarkibi kuchaytiriladi. Qamoqqa olish uchun Yevropa orderi Yevropa Ittifoqidagi politsiya va sud idoralari o'rtasidagi faoliyatlarni o'zaro ishonch asosida mustahkamlab boradi. Order og'ir jinoyatlarga, xususan, terrorizmga qarshi kurashish yo'li bilan "xavfsizlikning yuqori darajasi"ga erishishda eng muhim vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi;

Soddalashtirilgan ekstraditsiya jarayonining vujudga kelishida ham jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmining takomillashtirilganligini ko'rish mumkin. E'tiborli tomoni shundaki, "Ekstraditsiya to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasining III qo'shimcha protokolida belgilangan tartib asosida agar jinoyat sodir etgan shaxs ekstraditsiya qilinishiga rozilik bildirsagina bu jarayon amalga oshirilishi mumkinligi belgilangan. Bu esa, ekstraditsiya jarayonida vujudga keladigan protsessual muddatlarning qisqarishi va bu o'z navbatida jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlikni amalga oshiruvchi davlatlarning vakolatli organlari faoliyatining sezilarli darajada tezlashishiga olib kelishi, jinoyat ishi yuzasidan talab qilinadigan tegishli hujjatlar sonining qisqarishi oqibatida byurokratik jarayonlardan

voz kechilishi hamda davlatlararo hamkorlikdagi o'zaro ishonch orttirilishi (shaxsga qiynoq yoki o'lim jazosi qo'llanilmasligi, inson huquqlari buzilmasligi haqidagi kafolat bajarilsa) nazarda tutiladi. Bu kabi amaliyotning O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga kiritilishi ijobiy natija beradi.

Jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro huquqiy yordam ko'rsatish shakllari, jumladan, jinoyat ishiga oid bo'lgan ma'lumotlarni olish yoki ularning sir saqlanishi, jinoyat ishida ishtirok etuvchilar bilan videokonferensaloqa yoki telefon aloqa vositasi orqali so'roq qilish tartiblari "Jinoyat ishlari bo'yicha o'zaro huquqiy yordam to'g'risida"gi Yevropa konvensiyasi va uning qo'shimcha protokollarida belgilangan bo'lishiga qaramasdan, Yevropa mamlakatlari milliy qonunchiligiga tatbiq etilishi, uni qo'llash bo'yicha aniq huquqiy va amaliy mexanizm mavjud emasligini yoki hali ham amalga oshirilishi shakllanayotganini ko'rish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'zbekiston Respublikasi jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlik borasida Yevropa davlatlari bilan deyarli shartnomalari mavjud emasligiga qaramasdan o'zarolik prinsipi asosida hamkorlikni amalga oshiradi.

Lekin shartnomasiz shaklda xalqaro hamkorlikni amalga oshirish oqibatida davlatlar o'rtasida turli xil tushunmovchiliklarga, rad

etish uchun asoslarning ortishiga va natijada davlatlar o'rtasidagi munosabatlar salbiy tomonga o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Chunki o'zarolik prinsipi asosida amalga oshirilgan xalqaro hamkorlikda so'ralayotgan davlat qonunchiligi qo'llanilishi xalqaro odatga aylangan. Zero, mazkur Yevropa konvensiyalari mintaqaviy xarakterga ega bo'lsa ham, unga qo'shilish imkoniyati a'zo davlatlar barchasining roziligi mavjud bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi. Shuning uchun ham bu kabi muammolarning eng maqbul yechimi sifatida O'zbekiston Respublikasining jinoyat ishlari bo'yicha xalqaro hamkorlikni amalga oshiruvchi Yevropa konvensiyalariga qo'shilishini ko'rish mumkin. Natijada, mazkur shartnomalarga qo'shilish orqali soddalashtirilgan ekstraditsiya jarayonini qo'llash imkoni yaratiladi, davlatlar o'rtasida turli xil tushunmovchiliklar va rad etish uchun asoslar ortishining oldi olinadi, moliyaviy jinoyatlar yuzasidan hujjatlarni yetkazib berish, sud axboroti almashinuvi masalalarida hamkorlik qiladi, o'zaro huquqiy yordam borasida axborot almashinuvi va dalillarni yetkazishda protsessual muddatlar qisqaradi hamda muddatning o'tishi, talabnoma va uni tasdiqlovchi hujjatlar, ixtisoslashuv qoidasi, tranzit tashish, uchinchi davlatga qayta ekstraditsiya qilish hamda aloqa kanallari va vositalariga bog'liq bo'lgan masalalarga bog'liq qoidalar muvofiqlashadi.

ADABIYOTLAR

1. Alegre S., Leaf M. Mutual recognition in European Judicial Cooperation: A Step Too Far Too Soon? Case Study - the European Arrest Warrant // *European Law Journal*. 2004. Vol. 10. N 2. P. 200-217.
2. Hans G Nilsson. Merits of multilateral treaties on extradition and mutual legal assistance in criminal matters: theory and practice // *Asia and Far East Institute for the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (UNAFEI) ANNUAL REPORT FOR 1999 and RESOURCE MATERIAL SERIES No. 57*. Fuchu, Tokyo, Japan. September 2001. - Pr. 44-45.
3. Hartnell H. EUstitia: Internationalizing Justice in the European Union // *Northwestern Journal of International Law and Business*. 2002. Vol. 23. - P. 65-138
4. Peers S. Mutual Recognition and Criminal Law in the European Union: Has the Council Got it Wrong // *Common Market Law Review*. 2004. - R.5-36.
5. Pontier J., Burg E. EU Principles on Jurisdiction and Recognition and Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters. Cambridge, T.M.C. Asser Press, 2004. - 278r.; Schmidt S. The Impact of Mutual Recognition - Inbuilt Limits Domestic responses to the Single Market // *Journal of European Public Policy*. 2002. Vol. 9. N 6. P. 935-953.0

6. Thwaites N. Mutual Trust in Criminal Matters: the European Court of Justice gives a first interpretation of a provision of the Convention implementing the Schengen Agreement // German Law Journal. 2003. Vol. 4. N 3. - Pr. 253-262.

7. Programme of measures to implement the principle of mutual recognition of decisions in criminal matters // Official Journal. S 012. 15/01/2001. P. 0010-0022. [Elektron resurs]: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/>

8. Duffy H. The «War on Terror» and the Framework of International Law. Cambridge, 2005. - r.134.

9. Lagodny O. «Extradition» Without A Granting Procedure: The Concept of «Surrender» // Handbook on the European Arrest Warrant. T.M.S. Asser Press, The Hague, 2005. - pp 39-45.

Сафаров Н. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. - М.: Волтерс Клувер, 2005. - С. 41-42.

10. O'Leary T. Protecting Fugitives Rights While Ensuring the Prosecution and Punishment of Criminals: An Examination of the New EU Extradition Treaty // Boston College International and Comparative Law Review. Vol. XXI. N 1. 1998. - P. 229-231.

11. Van der Wilt H. The Political Offence Exception in Extradition Law: An Antidote to Prefixed Ideas About Political Integration in Europe // Maastricht Journal of European and Comparative Law. Vol. 4. N 1. 1997. - Pr. 25-58.

12. David McClean. International co-operation in civil and criminal matters. Third edition. Oxford University Press. 2012. - R.162.

13. Report from the Commission on the implementation since 2005 of the Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States. Brussels: 2007, SEC (2007) 979. - P. 2-4.

14. Nadja Long. Implementation of the European Arrest Warrant and Joint Investigation Teams at EU and National Level. European Parliament's Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs. Brussels: 2009. - P. 7-42.

15. Arndt Sinn, Liane Wörner. The European Arrest Warrant and Its Implementation in Germany - Its Constitutionality, Laws and Current Developments. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik (ZIS). No. 5/2007. - P. 204-220.

**JINOYAT ISHLARI
YURITUVIDA
PROTSESSUAL
CHIQIMLARNI
HISOBLASH, TO'LASH
VA UNDIRISH
JARAYONLARIDA
MAXSUS DASTURIY
TA'MINOTDAN
FOYDALANISHNING
AHAMIYATI VA
ZARURATI**

BOZOROV

Mirkomil Maxmudovich,

O'zbekiston Respublikasi

Adliya vazirligi

*Yuridik ta'lim va sud-ekspertiza
boshqarmasi boshlig'i o'rinbosari*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada muallif tomonidan jinoyat protsessining muhim institutlaridan biri bo'lgan protsessual chiqimlar, sohadagi mavjud muammolar, ularning yechimi hamda protsessual chiqimlarni hisoblash, to'lash va undirish jarayonlarida maxsus dasturiy ta'minotdan foydalanishning ahamiyati va zarurati to'g'risida so'z yuritilgan. Shuningdek, bir qancha taklif va tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Protsessual chiqimlar, protsessual chiqimlarning turlari, protsessual ahamiyati va ularni qo'llash, protsessual xarajatlarni undirish tartibi hamda protsessual chiqimlarni hisoblash, to'lash va undirish jarayonlarida maxsus dasturiy ta'minotdan foydalanish.

АННОТАЦИЯ

В статье автор рассматривает один из важных институтов уголовного процесса - процессуальные издержки, анализирует существующие проблемы в этой сфере и их решения, а также обсуждает значимость и необходимость использования специального программного обеспечения в процессах исчисления, оплаты и взыскания процессуальных издержек. Кроме того, разработан ряд предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: процессуальные издержки, виды процессуальных издержек, процессуальное значение и их применение, порядок взыскания процессуальных издержек, а также использование специального программного обеспечения в процессах исчисления, оплаты и взыскания процессуальных издержек.

ANNOTATION

This article discusses procedural costs, one of the crucial institutions in criminal proceedings. The author examines existing problems in this field, their solutions, and the importance and necessity of using specialized software for calculating, paying, and recovering procedural costs. Additionally, several proposals and recommendations have been developed.

Key words: Procedural costs, types of procedural costs, procedural significance and application, procedure for recovering procedural costs, and the use of specialized software in the processes of calculating, paying, and recovering procedural costs.

Mamlakatimizda barcha sohalarda bo'lganidek sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, odil sudlovni qaror toptirish orqali fuqarolarning huquq va erkinliklarining ishonchli himoyasini ta'minlashga, shuningdek, odil sudlovga erishish darajasini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ta'kidlash joizki, mamlakatimiz taraqqiyotining kafolati davlat va jamiyatning barcha tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlarni amalga oshirishda namoyon bo'ladi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda sud-huquq sohasini tubdan takomillashtirish borasida qator tizimli ishlar amalga oshirildi.

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyada inson huquq va erkinliklarini ta'minlash bilan bog'liq huquqiy normalar kiritildi, huquqbuzarlikdan jabrlanganlarning huquqlari qonun bilan muhofaza qilinishi, davlat **jabrlanganlarga himoyalani**shni va odil sudlovdan foydalanishni ta'minlashi, ularga yetkazilgan zararning o'rni qoplanishi uchun **shart-sharoitlar yaratishiga oid qoidalar** aniq belgilab qo'yildi.

Shuni ta'kidlash kerakki, muayyan jinoyat so'dir etilishi faktiga **davlatning reaksiyasi**, avvalo, **aybdor shaxsni jinoiy javobgarlikka tortishga qaratilgan faoliyatida** ifodalanadi.

Jinoyatchilikni aniqlashga doir xarajatlarning katta qismi **jinoyatni tergov qilish bilan bog'liq** xarajatlarga to'g'ri keladi.

Odil sudlovni **protsessual chiqimlarsiz** tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, mazkur institut jinoyat ishlarini yuritish jarayonining barcha bosqichlaridagi protsessual harakatlarni amalga oshirishni tashkiliy-moddiy jihatdan ta'minlash bilan birga, ishtirokchilarning mulkiy manfaatlarini himoyalashi bois jinoyat protsessining moliyaviy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Protsessual xarajatlarni jinoyat ishini yuritishga mas'ul organlar faoliyatini tashkil etishni moddiy-texnik jihatdan ta'minlab, uning samaradorligini baholashga imkon beradigan, shuningdek, ishga ko'maklashuvchi ishtirokchilarning **moddiy manfaatlarini mu-**

hofazalash va dalillarni saqlash, jo'natish, tadqiq etish bilan bog'liq protsessual harakatlarni amalga oshirishning **moddiy sharti** sifatida xizmat qiluvchi hamda shu maqsaddagi faoliyat davomida kelib chiqadigan jinoyat protsessining asosiy vazifalariga mos boshqa sarf-xarajatlar deb tavsiflashga asos bo'ladi.

Protsessual chiqimlar deganda jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslarning protsessual faoliyatini moddiy jihatdan ta'minlaydigan, protsessual harakatlarni amalga oshirishda ko'maklashuvchi shaxslarning moddiy manfaatlarini muhofaza qilish, dalillarni saqlash, jo'natish, tadqiq etish bilan bog'liq protsessual harakatlarni amalga oshirishning moddiy sharti sifatida xizmat qiluvchi hamda protsessual faoliyat davomida kelib chiqadigan jinoyat protsessining asosiy vazifalariga muvofiq bo'lgan boshqa sarf-xarajatlar tushuniladi.

Biroq bugungi kunda ushbu sohada **ishni ko'rishda protsessual chiqimlarga doir** hal etilishi lozim bo'lgan ayrim muammo va kamchiliklar mavjud bo'lib, bu o'z navbatida **inson huquqlari va manfaatlarini so'zsiz ta'minlash va ularning huquqlarini to'liq himoya qilinishida ayrim to'sqinliklarga** sabab bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 75-moddasida jabrlanuvchi yoki uning vakili, guvoh, ekspert, mutaxassis, tarjimon yoki xolis sifatida chaqirilgan shaxsning ish joyidagi o'rtacha oylik maoshi uning surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud huzuriga chaqirilishi munosabati bilan ketgan hamma vaqt uchun saqlanishi, ishlamaydigan shaxslarga ular kundalik mashg'ulotlari bilan shug'ullana olmaganliklari uchun haq to'lanishi, bundan tashqari ko'rsatilgan hamma shaxslar chaqirilishi munosabati bilan qilgan sarf-xarajatlarni undirish huquqiga egaligi belgilangan. Shuningdek, ushbu moddada ekspert, mutaxassis va tarjimon o'z majburiyatlarini bajarganliklari uchun haq olish huquqiga ega ekanligi, istisno tariqasida ushbu majburiyatlar xizmat topshirig'i tarzida bajarilgan hollarda bu qoida tatbiq etilmasligi, **sarf-xarajatlar qonunda belgilangan tartibda va miqdorda to'lanishi** qayd etilgan.

Jinoyat-protsessual kodeksining 318-moddasida muvofiq, **protsessual chiqimlar:**

1) Jabrlanuvchilar va ularning vakillari, guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar va

xolislarga ularning protsessual harakatlar o'tkaziladigan joyga kelib-ketish, turarjoyini ijaraga olish xarajatlarini qoplash uchun, shuningdek, sutkalik xarajat puli tariqasida beriladigan summadan.

2) Doimiy ish haqi olmaydigan jabrlanuvchilar va ularning vakillari, guvohlar hamda xolislarga ularni odatdagi mashg'ulotidan chalg'itganlik uchun to'lanadigan summadan.

3) **Ekspertlar, tarjimonlar, mutaxassislar-ga ular surishtiruv, dastlabki tergov yoki sudda o'z vazifalarini bajarganligi uchun to'lanadigan haqdan** (ana shu vazifalar xizmat topshirig'i tartibida bajarilgan hollar bundan mustasno).

4) Sudlanuvchi to'lovdan ozod qilingan taqdirda yuridik yordam ko'rsatganlik uchun himoyachiga to'lanadigan haqdan (ishni yuritayotgan surishtiruvchi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud gumon qilinuvchini, ayblanuvchini, sudlanuvchini yuridik yordam uchun to'lovdan batamom yoki qisman ozod etishga haqlidir. Bunday hollarda advokat mehnatiga haq to'lash xarajatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan tartibda davlat hisobidan bo'ladi);

5) Ashyoviy dalillarni saqlash va jo'natish bilan bog'liq xarajatlar summasidan;

6) Ekspertiza muassasalarida ekspertiza o'tkazish uchun sarflangan summadan;

7) Shaxslarni ushlab, majburiy keltirish va qidirish uchun qilingan xarajatlardan;

8) Surishtiruv, dastlabki tergov yoki sud majlisini videokonferensiya aloqadan foydalangan holda o'tkazish chog'ida qilingan xarajatlardan;

9) Jinoyat ishini yuritishda qilingan boshqa xarajatlardan;

10) Guvoh tariqasida, shuningdek, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari, ekspert, mutaxassis, tarjimon, xolis, jamoat ayblovchisi va jamoat himoyachisi tariqasida chaqiriladigan shaxsning tergovga qadar tekshiruv organiga, surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga yoki sudga chaqirilganligi bilan bog'liq butkul vaqt uchun ularning ish joyida saqlab qolinadigan o'rtacha ish haqidan iborat.

Jinoyat-protsessual qonunchilikda keltirib o'tilgan protsessual chiqimlarni qoplash nuqtayi nazaridan uch guruhga taqsimlasa bo'ladi:

1) **Mahkumlar hisobidan** undirilishi nazarda tutilgan xarajatlar.

2) **Davlat hisobidan** qoplanishi lozim bo'lgan xarajatlar.

3) **Protsess ishtirokchisi doimiy ishlaydigan** korxonalar, tashkilot va muassasalar hisobidan qoplanishi nazarda tutilgan xarajatlar.

Protsessual chiqimlar mazmun-mohiyati va turlaridan kelib chiqib, ularning **jinoyat-protsessual ahamiyatini** quyidagilarda ko'rish mumkin:

1) Jinoyat ishlarini yuritish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratib beradi.

2) Jinoyat-protsessi ishtirokchilarining moddiy manfaatlarini samarali muhofazalaydi.

3) Turli sohaga oid bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassislar hamda zarur ma'lumotga ega ishtirokchilarni ko'proq jalb etish vositasida jinoyat ishi sifatini oshiradi.

4) Jinoyat haqida berilgan ariza va xabarlar o'z tasdig'ini topmaganda ularni tekshirish bilan bog'liq xarajatlar undirib olinishi haqidagi ogohlantirish asossiz murojaatlarning kamayishiga xizmat qiladi.

5) Jinoyat ishlarini yuritishda davlat tomonidan sarflangan xarajatlar miqdorini aniqlash va ularni undirib olishga ko'maklashadi.

Umuman olganda, jinoyatga oid odil sudlovni protsessual chiqimlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, mazkur institut jinoyat ishini yuritishning barcha bosqichlaridagi protsessual harakatlarni amalga oshirishni moddiy ta'minlashi bilan birga, protsess ishtirokchilarining mulkiy manfaatlarini ham muhofaza qiladi.

Boshqacha aytganda, mazkur institut tom ma'noda **protsessning moliyaviy vositasi** bo'lib xizmat qiladi.

Biroq shunga qaramasdan, bugungi kunda **protsessual chiqimlar instituti** amalda **to'liq ishlamayapti** hamda ayrim mutaxassislarining ta'biri bilan aytganda jinoyat protsessida **formal xarakterdagi "o'lik institut"**lardan biriga aylanib qolgan.

Protsessual chiqimlar bo'yicha xorijiy davlatlar tajribasi quyidagilarni ko'rsatadi. Xususan, **Germaniyada** Protsessual chiqimlar **"Sud xarajatlari to'g'risida"**gi Qonun bilan tartibga solinadi. Mazkur qonunda:

Xarajatlar turlari va miqdorlari aniq belgilangan;

Sud qarori bilan yutqazgan tomon barcha xarajatlarni to'laydi;

Kam ta'minlangan fuqarolarga yuridik yordam ko'rsatish tizimi mavjud.

AQSHda har bir shtat o'z qonunchiligiga ega bo'lib, ko'p hollarda har bir tomon o'z xarajatlarini o'zi qoplaydi. Ayrim hollarda sud qarori bilan yutqazgan tomon g'olib tomonning xarajatlarini qoplashi mumkin hamda **pro bono xizmatlari** keng tarqalgan.

Fransiyada protsessual xarajatlar turlari qonunda aniq belgilangan va davlat tomonidan moliyalashtiriladigan yuridik yordam tizimi mavjud hamda sud qarori bilan xarajatlar taqsimlanadi.

Buyuk Britaniyada protsessual chiqimlar instituti "Yutqazgan to'laydi" tamoyili asosida ishlaydi hamda sud protsessual chiqimlarni taqsimlashda keng diskresion vakolatlariga ega.

Mazkur institutning mamlakatimizda to'liq ishlamasligining asosiy sabablari quyidagilar:

Birinchidan, Jinoyat-protsessual kodeksida protsessual chiqimlar turlari aniq va batafsil bayon etilmagan.

Xususan, Jinoyat-protsessual kodeksining **318-moddasida** protsessual chiqimlar turlari nazarda tutilgan bo'lib, ulardan biri **ekspertiza muassasalarida ekspertiza o'tkazish uchun sarflangan summasi** deb belgilangan.

Misol uchun, jinoyat ishlari doirasida kimyoviy moddalarni aniqlashga oid tayinlangan ekspertizalar bo'yicha **reagentlar, sarf materiallari, tibbiy ekspertizalar davomida kasallikni aniqlashga doir ko'rik**(reagent, rentgen, MSKT, KT va boshqa.) xarajatlari, sud psixiatriya ekspertizasida **30 kungacha statsionar davolash uchun juda katta miqdorda yiliga bir necha o'n mlrd so'm** miqdoridagi xarajatlari davlat budjetidan hamda ularning budjetdan tashqari manbalari hisobidan sarflanadi.

Shuningdek, ushbu moddada **ekspertiza muassasalarida ekspertiza o'tkazish uchun sarflangan summa** tushunchasiga aniqlik kiritilmaganligi, mazkur normani amaliyotda ko'plab muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Masalan, bir jinoyat ishi doirasida **10 dan ortiq** ekspertizalar tayinlanishi mumkinligi,

taqqoslash obyektlarini ko'plab bo'lishi, mazkur summaga **aynan qanday shakllanishi**(elektr sarfi, uskunalarning eskirishi va boshqalarni inobatga olinishi mumkinligi) va boshqalar aniq belgilanmagan.

Mazkur moddada **shaxslarni ushlab, majburiy keltirish va qidirish uchun qilingan xarajatlarning** manbalari va undirish mexanizmlari to'liq nazarda tutilmagan.

Bu o'z navbatida asosan **xorijiy davlat hududida bo'lgan** ayblanuvchi, sudlanuvchilarni ekstraditsiya qilishda ko'plab muammolarni olib kelishga sabab bo'lib, ayrim holatlarda mamlakatimiz fuqarolarining chet el hibsonalarida ko'p vaqtga qolib ketishiga sabab ham bo'lmoqda.

Shu bilan birga, mazkur moddada **ashyoviy dalillarni saqlash va jo'natish bilan bog'liq xarajatlar summasi protsessual chiqimlar** sifatida nazarda tutilgan bo'lsada, bugungi kunda ushbu normalarni amalda qo'llanishida turli xil tushunmovchiliklar kelib chiqmoqda. Misol uchun, ashyoviy dalillarni olib kelish, tashish, shuningdek **murdalarni va ularning qismlarini tashishga sarflangan summalar** xarajati aniqlashtirilmagan.

Misol uchun, **Ukraina Jinoyat-protsessual kodeksining 118-126-moddalarida** protsessual chiqimlarni undirish tartibi batafsil ko'rsatilgan.

Rossiya Federatsiyasi JPKning 131-moddasiga asosan **ashyoviy dalillarni demontaj qilish, saqlash, o'tkazish va tashish(tashish), shuningdek murdalarni va ularning qismlarini tashish(tashuv)ga sarflangan summalar protsessual chiqimlar turlari sifatida aniq nazarda tutilgan.**

Shuningdek, **Belarus Respublikasi JPKning 162-moddasiga 8-1-band** sifatida **ekspertiza o'tkazish uchun foydalanilgan sarf materiallarini sotib olish va ekspertizaning(maxsus) asbob-uskunalarini joriy ta'mirlash uchun davlat sud-ekspert tashkilotlari tomonidan sarflangan mablag'lar ham protsessual chiqimlar turlari sifatida nazarda tutilgan.**

Ta'kidlash joizki, davlat sud-ekspertiza muassasalari va ularning hududiy bo'limlari bugungi kun zamon talablariga javob beradigan **yetarli uskunalar bilan ta'minlanmagan.** Shuningdek, ular tomonidan yetarlicha mablag'lar yetishmovchiligi natijasida yangi uskunalar ol-

inmasligi sababli, vakolatli organlar tomonidan sud-ekspertlari oldiga qo'yilgan ayrim savollar **hal qilinmasdan qolinmoqda.**

Shu bilan birga, Jinoyat protsessual kodeksining 75 va 318-moddalarida sud eksperti va mutaxassislar xizmat majburiyatini bajarish tarzida topshiriqni amalga oshirsa to'lov amalga oshirilmasligi belgilangan.

Mazkur holatda aynan **“xizmat topshirig'i tarzida bajarish” so'zlariga** qonunchilikda aniqlik kiritilmaganligi sababli, bir qator muammolar paydo bo'lmoqda.

Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud-ekspertiza markazida **ko'rsatilmadigan pullik xizmatlari hisobidan** budjetdan ajratilgan shtatlarga qo'shimcha ravishda **50 dan ortiq sud eksperti shtat birligi** joriy etilgan.

Ma'lumot uchun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi PQ-4125-son “Sud-ekspertlik faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorining 4-bandida O'zbekiston Respublikasi adliya vaziriga O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud-ekspertizasi markazi va O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan pullik xizmatlar ko'rsatishdan kelib tushadigan va boshqa budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan Markazning yangi bo'linmalarini tashkil etish va qo'shimcha shtatlar birligini joriy qilish hamda Markaz tomonidan bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlar bo'yicha tariflar, narxlar va qiymatlarni mustaqil ravishda belgilash huquqi berilgan.

Biroq bugungi kunda ushbu joriy etilgan shtat birliklari tomonidan o'tkazilgan sud-ekspertizalari uchun **to'lovlar olinmasdan kelinmoqda.**

Bu kabi holatlarni **boshqa davlat sud-ekspertiza muassasalarida hamda Ilmiy faoliyatni amalga oshiruvchi muassasalarda** ham ko'rish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-noyabrdagi PQ-416-son “Arxitektura-qurilish sohasida kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorining 14-bandida Toshkent arxitektura-qurilish universiteti hamda Mirzo

Ulug'bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura-qurilish universitetlariga tegishli litsenziya talablari va shartlarini bajargan holda, **bino va inshootlarning texnik holatini tekshirish va moddiy-madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlarini asrashga doir faoliyatni** amalga oshirishga ruxsat etilgan.

Ushbu universitetlar tomonidan ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi tarkibiy bo'linmalarga universitetlar mablag'lari hisobidan qo'shimcha shtatlar ajratilgan bo'lib, jinoyat ishlari doirasida ushbu mutaxassislarni mutaxassis va ekspert sifatida jalb qilinishi mumkin.

Bundan tashqari, amaliyotda asosan vakolatli organlar tomonidan **OTMlarning professor-o'qituvchilari ekspert sifatida jalb qilinmoqda** hamda ularga ham to'lovlar berilmasdan qolinmoqda.

Mazkur holatda **2 ta savol paydo bo'ladi**, birinchidan, ushbu mutaxassislarning sud-tergov organlari topshiriqlarini **bajarishi xizmat topshirig'iga kiradimi** hamda unga **to'lov olishi mumkinmi?**

Mazkur holatda ham xizmat topshirig'i tarzida bajarishni aniqlashtirish zarur bo'ladi.

Shu bilan birga, sud-tergov organlari tomonidan tadbirkorlik subyektlarining xodimlari mutaxassis yoki ekspert sifatida jalb qilinganda ularning o'rtacha ish haqi saqlanib qolishi belgilangan bo'lib, ushbu holatda ham tadbirkorlik subyektlari tomonidan **qo'shimcha chiqimdor bo'lib qolishiga olib keladi.**

Vaholanki, Jinoyat protsessual kodeksining 319-moddasiga asosan guvoh tariqasida, shuningdek, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar va ularning vakillari, ekspert, mutaxassis, tarjimon, xolis, jamoat ayblovchisi va jamoat himoyachisi tariqasida chaqiriladigan shaxsning surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga yoki sudga chaqirilganligi bilan bog'liq butkul vaqt uchun ularning **ish joyida o'rtacha ish haqi saqlab qolinadi.**

Bundan tashqari, Jinoyat protsessual kodeksining 318-moddasiga asosan protsessual chiqimlar jabrlanuvchilarga va ularning vakillariga, guvohlarga, ekspertlarga, mutaxassislarga, tarjimonlarga, xolislariga ularning **protsessual harakatlar o'tkaziladigan joyga kelib ketish, turarjoyini ijaraga olish xarajatlarini qoplash uchun**, shuningdek, **sutkalik xarajat puli** tariqasida beriladigan summa nazarda tutilgan.

Mazkur holatda **bir qator savollar paydo bo'ladi**, birinchidan davlat tashkilotlari va muassasalari xodimlari, shu jumladan davlat sud-ekspertiza muassasalarining ekspertlariga ushbu holatda qaysi tartibda to'lovlar to'lanadi hamda ular uchun to'langan to'lovlar mahkumdan undirilishi mumkinmi?

Holbuki, Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 2-avgustdagi 424-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi hududida xizmat safarlari to'g'risidagi nizomning 1-bandiga asosan mazkur Nizom qoidalari **budjet tashkilotlari, davlat maqsadli jamg'armalari, budjet tizimi budjetlaridan mablag' ajratiladigan belgilangan tartibda tashkil etilgan boshqa jamg'armalar, ustav fondida(ustav kapitalida) davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo'lgan yuridik shaxslardan tashqari** boshqa barcha tashkilotlar va tadbirkorlik subyektlariga nisbatan tavsiyaviy xususiyatga ega ekanligi belgilangan.

Ushbu tartibga asosan sud-tergov organlariga jalb qilingan barcha davlat tashkilotlari muassasalari, ustav fondida(ustav kapitalida) davlat ulushi 50 foiz va undan ortiq bo'lgan yuridik shaxslar mutaxassislariga **to'lovlar bugungi kunda** davlat tashkilotlari uchun ajratilgan budjet mablag'lari hamda budjetdan tashqari mablag'lari hisobidan amalga oshirib kelinmoqda.

Ushbu holatda Jinoyat-protsessual kodeksi talablariga asosan to'lanishi va keyinchalik mahkumdan undirilishi amaliyoti yo'lga qo'yilsa **bir necha yuz mlrd mablag'lar** maqsadli ishlatilishi sabab bo'lardi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksining 102-moddasiga asosan xarajatlarning moddalari bo'yicha **to'rtinchi guruh** xarajatlari yoyilmasi, shuningdek davlat ehtiyojlari uchun ustuvor ravishda kichik tadbirkorlik subyektlaridan xarid qilinadigan tovarlar(ishlar, xizmatlar) guruhlarining ro'yxati bo'yicha xarajatlar yoyilmasi ilova qilinishi belgilangan.

Shu bilan birga, **byudjet tasnifini qo'llash bo'yicha yo'riqnomaga (2010-yil 11-oktabr, ro'yxat raqami-2146)** xarajatlarning tasnifida protsessual chiqimlar nazarda tutilmagan.

O'rganishlar davomida ayrim davlat sud-ekspertiza muassasalari tomonidan o'z xodimlarining sud-tergov jarayonlarida xizmat safarlari bi-

lan bog'liq xarajatlarini to'lashda qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda.

Ikkinchidan, Jinoyat-protsessual kodeksida **protsessual chiqimlarni undirish bilan bog'liq aniq mexanizmlar belgilanmagan.**

Ushbu kodeksning **320-moddasiga** asosan keyinchalik protsessual chiqimlarni mahkumlardan undirish bilan bog'liq normalar ko'rsatilgan bo'lsa-da, mazkur moddada chiqimlarni undirishga doir talablar aniq yoritilmaganligi aksariyat holatda undirilishi lozim bo'lgan protsessual chiqimlarni **davlat budjeti** hamda **davlat sud ekspertiza muassasalari** hisobiga undirilmasdan qolinishiga olib kelmoqda. Mazkur mablag'larning qaytarilishi **soha yanada rivojlanishiga, sud-ekspertlarining ish haqlari miqdori oshirishiga** xizmat qilishi mumkin.

Xususan, cud bir necha sudlanuvchini aybli deb topgan taqdirda, ularning har biridan qancha miqdorda protsessual chiqimlarni undirish lozimligini belgilash, bu holda sud aybning og'ir yoki yengilligini, jinoyat uchun javobgarlik darajasi va mahkumlarning mulkiy ahvolini inobatga olishi belgilangan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sud Plenumining 1998-yil 11-sentabrdagi "Jinoiy harakatlar oqibatida yetkazilgan moddiy zararni qoplash masalasiga doir sud amaliyoti to'g'risida"gi 21-son qarorida **ish bo'yicha bir necha shaxslar aybli deb topilgan taqdirda**, sud xarajatlari mahkumlar zimmasiga ulardan birining ayb darajasi va **mulkiy ahvoli inobatga olinib yuklatiladi** deb ko'rsatilgan bo'lsa-da, mazkur talablar sudlar tomonidan bajarilmasdan kelmoqda.

Rossiya Federatsiyasi Jinoyat protsessual Kodeksining 132-moddasida "Bir nechta sudlanuvchilarni jinoiy ishda aybdor deb topib, sud ularning har biridan protsessual xarajatlar qancha miqdorda undirilishi kerakligini aniqlashi, sud aybning mohiyatini, jinoyat uchun javobgarlik darajasini va mahkumning mulkiy holatini hisobga olishi" nazarda tutilgan.

Shu bilan birga, protsessual chiqimlar undirilishi lozim bo'lgan shaxsning **to'lovga moddiy imkoniyati bo'lmagan taqdirda chiqimlar davlat hisobiga o'tkaziladi.** Mahkumning protsessual chiqimni to'lashi uning qaramog'ida bo'lganlarning moddiy ahvoriga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, sud mahkumni prot-

sessual chiqimlarning hammasini yoxud bir qismini to'lashdan ozod etishga haqlidir.

Qozog'iston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 178-moddasida "Protsessual xarajatlari, ular undirilishi kerak bo'lgan shaxsning mulkiy to'lovga layoqati bo'lmagan taqdirda, davlat hisob varag'iga qabul qilinadi. Sud mahkumni protsessual xarajatlarni to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilishga haqlidir, agar ularni to'lash mahkumga qaram bo'lgan shaxslarning moddiy ahvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, ayblov hukmi buyruq tartibida chiqarilgan taqdirda, sud mahkumning mulkiy holatini hisobga olgan holda protsessual xarajatlarni to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilishga haqlidir" deb ko'rsatilgan.

Shu bilan birga, Jinoyat-protsessual kodeksining 320-moddasida yarashuv jarayonida va amnistiya aktini qo'llashda **protsessual chiqimlar hal etilishiga doir** masalalar tartibga solinmagan.

Bu o'z navbatida, ushbu holatlarda protsessual chiqimlarni undirilmagan qolishiga olib kelmoqda.

Vaholanki, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2009-yil 24-noyabrdagi "Jinoyat ishlari bo'yicha protsessual chiqimlarni undirish amaliyoti to'g'risida"gi 13-son Plenum qarorining 5-bandida sudlar har bir jinoyat ishini o'z ish yurituviga olish paytida dastlabki tergov organlari tomonidan JPK 380-moddasi birinchi qismining ayblov xulosasiga protsessual chiqimlar turi va miqdoriga doir ma'lumotnoma ilova qilinishi to'g'risidagi talabi bajarilganligini tekshirishlari lozim. Bunday ma'lumotnoma **yarashuv to'g'risidagi ariza**, ishni sudga qadar yuritish bosqichida **amnistiya aktini qo'llash to'g'risidagi iltimosnoma**, **tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash to'g'risidagi qaror** bilan sudga yuboriladigan ish bo'yicha ham **ilova etilishi** shartligi qayd etilgan.

Uchinchidan, sud-tergov jarayonlarida **protsessual chiqimlarni aniqlash, hisoblash** hamda **undirish jarayonlari** avtomatlashtirilmaganligi bu boradagi ishlar to'g'ri va samarali yo'lga qo'yilmasligiga ham sabab bo'lmoqda.

Bugungi kunda sud organlari tomonidan **Adolat** va **Sudex** axborot tizimi, tergov va surishtiruv organlari tomonidan "**Elektron surishtiruv va dastlabki tergov**", "**E-material**", "**E-ma'muriy ish**" hamda "**Bojxona qonunbuzarliklari**" ax-

borot tizimlaridan ish jarayonlaridan keng foydalanilib kelinmoqda.

Biroq mazkur tizimlarda protsessual chiqimlarni aniqlash, hisoblash, ma'lumotlarni taqdim etish hamda fuqarolarga protsessual chiqimlarni to'lab berishni **elektronlashtirishga doir funksiyalar** mavjud emas.

Bu borada xorijiy davlatlar tajribasini ko'radigan bo'lsak ular tomonidan ushbu xizmatlarni elektronlashtirishda bir qator ijobiy natijalarga erishilganligini ko'rish mumkin. Xususan,

Estoniya o'zining "E-sourt" tizimi sud jarayonlarining ko'p qismini, jumladan protsessual xarajatlarni undirish uchun hujjatlarni topshirish va to'lovlarni to'lashga doir masalalarni avtomatlashtirgan.

Singapurning "Integrated Electronic Litigation System" sud jarayonlarini avtomatlashtirish uchun ishlab chiqilgan bo'lib, bu tizim sud xarajatlarni hisoblash va to'lashni osonlashtiradi.

AQSHning ayrim shtatlarda sud xarajatlarni hisoblash va to'lash uchun onlayn tizimlar mavjud. Masalan, Kaliforniya shtatida "California Courts Protective Order Registry" tizimi mavjud bo'lib, u sud buyruqlarini elektron tarzda qayd etish va boshqarishga yordam beradi.

Rossiyada GAS "Pravosudie" tizimi mavjud bo'lib, u sud tizimini avtomatlashtirish uchun ishlatiladi. Bu tizim orqali sud xarajatlarni hisoblash va to'lash imkoniyati ham yaratilgan.

Qozog'istonda "Судебный кабинет" tizimi mavjud bo'lib, u fuqarolarga sud xarajatlarni onlayn to'lash imkonini beradi.

Bu borada xorijiy davlatlar tajribasi asosida jinoyat ishlari bo'yicha protsessual chiqimlarni hisoblash, to'lash va undirish jarayonlarini avtomatlashtirish protsessual chiqimlarni undirish samaradorlikni oshirish va shaffoflikni ta'minlash imkonini beradi.

Mazkur elektron tizim protsessual chiqimlarni avtomatik hisoblash, to'lov hujjatlarini shakllantirish, onlayn to'lov imkoniyatini yaratish, chiqimlar hisobi va hisobotini yuritish tizimini elektronlashtirish hamda undirilmagan chiqimlarni nazorat qilishga doir masalalarni hal qiladi.

Elektron tizim yo'lga qo'yilishi o'z navbatida protsessual chiqimlarni hisoblash va undirish samaradorligining oshishiga, qog'oz hujjatlar aylanmasining kamida 50 foizga kamayishiga hamda Davlat budjetiga tushumlarning kamida bir necha

100 mlrd so'mga tejalishiga sabab bo'lib, o'z navbatida sud-tergov organlari, sud ekspertlarining moddiy-texnik bazasini takomillashtirishga, oylik maoshlarini oshirishga hamda bu orqali sohada yanada halollikni ta'minlashga xizmat qildi.

Yuqorida qayd etib o'tilgan holatlardan kelib chiqib, mavjud muammolarni hal qilish va sohani yanada rivojlantirish maqsadida **quyidagilar taklif etiladi:**

– jinoyat protsessida hamda ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi ishlarni ko'rish bilan bog'liq bo'lgan **chiqimlar tushunchasi, turlariga** aniqlik kiritish;

– jinoyat protsessi hamda ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi ishlarda **protsessual chiqimlarni**

undirish bilan bog'liq aniq mexanizmlarni, bunda ishtirokchilik asosida hamda **to'lovga moddiy imkoniyati bo'lmagan mahkumlarni** protsessual xarajatlarni to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilish masalalarini batafsil bayon etish;

– **ekspertlar, tarjimonlar va mutaxassislarni xizmat topshirig'i tartibida bajarish holatlariga** aniqlik kiritish;

– sud-tergov jarayonlarida **protsessual chiqimlarni aniqlash, hisoblash, tegishli hujjatlari qabul qilish, to'lovlarni to'lash** hamda **undirish jarayonlarini** avtomatlashtirish maqsadida sud-tergov organlari tomonidan amalda foydalalanib kelinayotgan **elektron dasturlarni takomillashtirish.**

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi <https://www.lex.uz/acts/111460>
3. O'zbekiston Respublikasi Sud-ekspertizasi to'g'risidagi Qonuni <https://lex.uz/mact/-1633102>

**XORIJIY
MAMLAKATLARDA
“ELEKTRON HUKUMAT”
KONSEPSIYASINING
SHAKLLANISH
EVOLYUTSIYASI**

ABJALOV
Abdijabbor Maxammadiyevich,
IIV Malaka oshirish instituti
“Maxsus-kasbiy fanlar”
kafedrasi dotsenti

ANNOTATSIYA

Maqolada hozirgi kungacha xorijiy mamlakatlardagi elektron hukumat konsepsiyasining shakllanishi evolyutsiyasi, tavsifi va xususiyati, rivojlanish tendensiyalari hamda elektron hukumatning ustunlik jihatlari haqida soʻz boradi.

Tayanch soʻzlar: elektron hukumat, davlat hokimiyati, davlat boshqaruvi, davlat sektori, axborot texnologiyalari, davlat xizmati.

АННОТАЦИЯ

В статье говорится об эволюции, описании и природе концепции электронного правительства в зарубежных странах, тенденциях развития и преимуществах электронного правительства.

Ключевые слова: электронное правительство, государственная власть, государственное управление, государственный сектор, информационные технологии, государственная услуга.

ANNOTATION

The article talks about the evolution, description and nature of the concept of e-government in foreign countries, development trends and advantages of e-government.

Key words: e-government, public authority, public administration, public sector, information technology, public service.

Barchamizga ma'lumki, elektron hukumatning yaratilishi jamiyat boshqaruvining umumdavlat tarmoqlangan hujjatlarini boshqarish va qayta ishlash jarayonlariga bog'liq bir qator masalalarni yechishga qaratilgan tizimni shakllantirishni taqozo etadi. Elektron hukumat amaldagi hukumatga qo'shimcha bo'lmay, balki axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida davlat xizmatlari samaradorligini oshirishdan iborat.

Shunday ekan, ilmiy adabiyotlarda "elektron hukumat" tushunchasi amaliyotga kiritilgandan keyin unga turlicha ta'riflar ishlab chiqilganligini kuzatishimiz mumkin. Xususan, elektron hukumatni joriy etish jarayonida jamiyatda va uning alohida tuzilmalarida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni ochib beradigan tavsiflovchi ta'riflarni uchratish mumkin.

Boshqa mutaxassislar elektron hukumatga amaliy xususiyati va uning individual vositalaridan foydalanish imkoniyati nuqtayi nazaridan yondashadi. Shuningdek, texnik xarakterga ega bo'lgan va faqat qo'llaniladigan texnologik yechimlar va maxsus dasturiy mahsulotlarga qaratilgan ta'riflar mavjud. Bundan tashqari, sifat menejmenti konsepsiyasi va davlat boshqaruvining maksimal samaradorligiga qaratilgan iqtisodiy asoslarga ega ta'riflar ham ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda har bir mamlakatning o'ziga xos xususiyat va sharoitidan kelib chiqqan holda, "elektron hukumat"ning yagona konsepsiyasi

yaratilgan hamda xorijlik olimlarning ilmiy tadqiqotlarida turlicha tadqiq etib kelinmoqda. Ayniqsa, o'rganilgan manbalarda hukumat tomonidan fuqarolar va tijorat sohasi xizmatchilarining kerakli ma'lumotlarni olib ishlatishiga bo'lgan talablari majmuasi yaratilganligi ma'lum bo'ldi.

Xususan, xorijlik mutaxassislar V.Drojginov va I.Agamirzyanlarning fikricha, elektron hukumat bu davlat hokimiyati idoralari va jamiyatning AKT orqali o'zaro hamkorligidir[1]. Bu bizningcha, elektron hukumatga berilgan ta'riflar orasida eng oddiy va qisqa ta'rifdir.

Yana bir olim L.Smorgunov ushbu tushunchaning tor va keng ma'noga ega ekanini e'tirof etgan hamda uni talqin qilish borasida mo'tadil va radikal yondashuv shakllanganini ta'kidlagan[2].

Jumladan, mo'tadil yondashuvda elektron hukumat yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali davlat boshqaruvini takomillashtirishni aks ettiradi, bu aholiga xizmat ko'rsatishda uning samaradorligini oshirishga imkon beradi. Radikal yondashuvda elektron hukumat nafaqat tashkilot ichidagi munosabatlarning yangi xususiyatini, balki davlat boshqaruvi va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning butun majmuasida AKTlarni qo'llashni ifodalaydi. Boshqa bir mutaxassis A.Kulik esa elektron hukumatni elektron demokratiyaning muhim bir qismi deya qayd etadi[3].

1980-yildan hozirgi kungacha elektron hukumat konsepsiyasining shakllanishi evolyutsiyasi, tavsifi va xususiyatlari:

Davriylashtirish, bosqichlar	Muayyan davrning tavsifi	
	Umumiy tavsif	Elektron hukumatning vujudga kelishi bilan bog'liq konsepsiyalar
1-bosqich. Davlat sektorini isloh qilishning birinchi bosqichi		
1980–1990-yillar	Davlat sektorini isloh qilish jarayoni, ma'muriy islohotlar amaliyoti	“Yaxshi boshqaruv” muammosi, yangi davlat boshqaruvi tushunchasi
2-bosqich. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi		
1990–1997-yillar	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi va ommaviy yoyilishi	Xususiyy sektorda, transmilliy korporatsiyalarda, shu jumladan AKT asosida menejment nazariyasi va amaliyoti: o'zgarishlarni boshqarish, biznes jarayonlarini qayta qurish, inqirozni boshqarish, bilimlarni boshqarish, elektron tijorat, intellektual mulkni boshqarish
3-bosqich. Konseptual apparatning rivojlanish bosqichi, elektron hukumatni rivojlantirish tamoyillari va yo'nalishlari		
1997-yildan hozirgi vaqtgacha	Elektron hukumatning konseptual asoslarining ishlab chiqilishi; elektron boshqaruv, fuqarolar bilan elektron hamkorlik; axborot jamiyatini rivojlantirish	Elektron hukumat konsepsiyasining paydo bo'lishi uchun iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik shartlar

Bizningcha, elektron hukumat xususidagi tushunchalarni, uning konseptual asoslarini yanada aniqroq, to'laroq tushunish uchun unga nisbatan ayrim davlatlar va yirik xalqaro tashkilotlar tomonidan berilgan amaliy tavsifga ega bo'lgan ta'riflarga ham to'xtalish maqsadga muvofiq.

Xususan, Germaniyada “elektron hukumat” atamasi boshqaruv jarayonlarining barcha bosqichlarini (qaror qabul qilishdan tortib xizmat ko'rsatishgacha) qamrab oladi va bunda AKTlar ustuvor ahamiyatga ega[4].

AQSHning elektron hukumatni joriy etish bo'yicha davlat strategiyasida elektron hukumat deganda fuqarolar va tashkilotlarning hukumat bilan o'zaro munosabatlarini osonlashtirish, soliq to'lovchilarning mablag'larini tejash va umuman davlat hamda aholi o'rtasidagi

turli aloqalarni takomillashtirishda ilg'or internet texnologiyalaridan foydalanish tushuniladi. Shuningdek, elektron hukumat rasmiy hujjatlarning turli shakllarini internetda joylashtirish bilan cheklanib qolmasdan, aholi va biznesning AKTdan foydalanishga asoslangan xizmatlar va ma'lumotlardan to'liq foydalanishini ta'minlash demakdir[5].

Kanada hukumatining rasmiy hujjatlarida elektron hukumat fuqarolarga axborot texnologiyalaridan foydalangan holda xizmat ko'rsatishni ta'minlash sifatida belgilangan. Shu bilan birga, elektron hukumat ushbu xizmat uchun idoraviy javobgarlikdan qat'i nazar, mijoz manfaati birinchi o'ringa qo'yilishini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, fuqaro yoki xo'jalik yurituvchi subyekt o'ziga kerakli

xizmatni biron-bir davlat agentligi yoki bir nechta idoralar orqali emas, balki yagona davlat portali orqali oladi[6].

Daniya davlat organlarining boshqaruv hujjatlarida elektron hukumat nafaqat yangi texnologiyani joriy etish, balki u hukumat va fuqarolar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'zgartirishi mumkin bo'lgan zamonaviy uslub deya ta'kidlanadi. Bunday transformatsiya xizmatlarni faqatgina interaktiv rejimga o'tkazish bilan cheklanmaydi, balki fuqaro manfaatlarini markaziy o'ringa qo'yish va o'zaro munosabatlarni soddalashtirish, xarajatlarni kamaytirish va xizmatni yaxshilash maqsadida davlat boshqaruvini tubdan qayta tashkil etish va davlat organlarining ish jarayonlarini birlashtirish bilan bog'liq.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga (IHTT) a'zo mamlakatlarda elektron hukumatni joriy etish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlili elektron hukumat (*e-government*) atamasining o'zi elektron texnologiyalardan ko'ra ko'proq hukumat faoliyatiga tegishli ekani qayd etiladi. Shuning barobarida elektron hukumat samaradorligi, xizmatlarning yuqori sifati, aholi va biznes bilan yaqin hamkorligi jihatidan yaxshi hukumat deb baholangan[7].

Shu tariqa yuqoridagi ta'riflarning deyarli barchasida davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish, shu jumladan, idoralararo to'siqlarni yengib o'tish, boshqaruv jarayonlarini qayta tashkil qilish, fuqarolarning davlat xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlariga e'tibor qaratish ustuvorligini ta'kidlash keng tarqalgan. Ayni paytda, davlat boshqaruvida AKTdan foydalanish asosiy maqsad sifatida emas, balki davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishga qaratilgan vosita, usul sifatida e'tirof etiladi[8].

O'rganishlar yana shuni ko'rsatadiki, ayrim manbalarda elektron hukumat va elektron boshqaruv tushunchalari bir xil mazmunda keltiriladi[9]. Bu bizningcha, ikkala holat ham bevosita davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishga qaratilgani bilan izohlanadi.

O'tkazilgan tahlillar asosida elektron hukumatning quyidagi ustun jihatlarini ko'rsatish mumkin:

a) byurokratik tartib-taomillarning soddalashuvi;

b) hujjatlarni rasmiylashtirish muddatining sezilarli darajada qisqarishi;

d) turli hisobotlarni yuritishda yagona elektron hisob-kitoblarning amaliyotga kiritilishi;

e) budjet mablag'larining oshishi va korrupsiya darajasining kamayishi;

f) fuqarolarning hukumatga ishonchining ortishi;

g) davlat boshqaruvi faoliyatining ochiq va shaffof amalga oshirilishi;

h) davlat xizmatlari sifatining oshishi[10].

Ta'kidlash lozimki, ushbu jihatlar yakunda davlat boshqaruvi tizimining barqarorligi va umuman mamlakatning taraqqiyotini belgilab beradi. Ayni paytda elektron hukumatning rivoji muayyan hududda zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanish darajasiga bog'liq.

Bu borada har bir davlat o'zining rivojlanish bosqichidan kelib chiqib, tegishli strategik dastur va konseptual hujjatlarni ishlab chiqadi. Shu bilan birga, demokratik mamlakatlarda axborot texnologiyalari hokimiyatning fuqarolik institutlari bilan o'zaro ta'siri orqali davlat siyosatining shakllanishini ta'minlaydi.

Elektron hukumatni joriy etish ko'plab loyihalarni amalga oshirishni nazarda tutganligi bois ushbu jarayonda loyihalarni amalga oshirish samaradorligini oshirishga, ularning umummilliy darajadagi maqsadlar bilan o'zaro bog'liqligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish zarur. Shu maqsadda loyihalarni amalga oshirish ustidan nazorat, ularning shaffofligi, davlat xizmatchilarining malakasini oshirish, motivatsion sxemalarni shakllantirish ta'minlanishi kerak.

Shu o'rinda elektron hukumatning asosiy vazifalarini tahlil qilish o'rinlidir. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) davlat organlari faoliyatining samaradorligini, tezkorligini va ochiqligini ta'minlash, ularning mas'uliyati va ijro intizomini kuchaytirish, aholi va tadbirkorlik subyektlari bilan axborot almashishni ta'minlashning qo'shimcha mexanizmlarini yaratish;

2) foydalanuvchilar uchun mamlakatning butun hududida davlat organlari bilan o'zaro munosabatlarni elektron hukumat doirasida amalga oshirish bo'yicha imkoniyatlar yaratish;

3) tegishli vazifalar doirasida davlat organlarining ma'lumotlar bazasini, yagona

interaktiv davlat xizmatlari portalini va elektron davlat xizmatlarining yagona reyestrini shakllantirish;

4) aholi va tadbirkorlik subyektlari bilan o'zaro munosabatlarni elektron hujjat asosida tashkil qilish, davlat organlarining o'zaro hamkorligi va ularning ma'lumotlar bazasi o'rtasida axborot almashinuvi mexanizmlarini shakllantirish hisobiga davlat boshqaruvi tizimida "yagona oyna" tamoyilini joriy etish;

5) tadbirkorlik subyektlarini elektron hujjat aylanishidan foydalanishga, shu jumladan statistika hisobotlarini taqdim etish, bojxona rasmiylashtiruv, litsenziyalar, ruxsatnomalar, sertifikatlar berish, shuningdek, davlat organlaridan axborot olish jarayonlarida elektron hujjatdan foydalanishga o'tkazish;

6) tadbirkorlik subyektlarining elektron tijorat, Internet jahon axborot tarmog'i orqali mahsulotni sotish va xaridlarni amalga oshirish tizimlaridan foydalanishini, shuningdek, kommunal xizmatlarni hisobga olish, nazorat qilish va ular uchun haq to'lashning avtomatlashtirilgan tizimlarini joriy etishni kengaytirish;

7) naqd bo'lmagan elektron to'lovlar, davlat xaridlarini amalga oshirish, masofadan foydalanish tizimlarini va bank-moliya sohasidagi faoliyatning boshqa elektron shakllarini rivojlantirish.

Ayni paytda, elektron hukumat 6 ta asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi:

- 1) raqamli infratuzilma;
- 2) raqamli savodxonlik;
- 3) raqamli kommunikatsiya;
- 4) axborot texnologiyasini faol qo'llash;
- 5) raqamli muhitni me'yoriy jihatdan muvofiqlashtirish;
- 6) axborot xavfsizligini ta'minlash[11].

Elektron hukumatning to'laqonli faoliyati uchun muhim jihatlardan biri sifatida mutaxassislar ushbu tizimning muvaffaqiyati uning muayyan hududdagi aholining tegishli talab va ehtiyojlarini qondira olishi bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlashadi[12]. Bunga qo'shimcha sifatida aytish lozimki, aholining axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalana olish ko'nikmasi va bilimi yetarli bo'lishi, shuningdek, muayyan hududda ushbu texnologiyalar amal qilishi uchun tegishli shart-sharoitlar (masalan, Internet tarmog'ining uzluksiz ishlashi,

elektr energiya ta'minoti) ta'minlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, elektron hukumat davlat idoralari va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarning avtomatlashtirilgan tizimi bo'lib, uning samarali faoliyati bevosita fuqarolar manfaatlarining qondirilishi darajasiga bog'liq. Shu bilan birga, davlat idoralari elektron hukumatning ishlash tartibi, undan foydalanish usullari va ushbu tizim faoliyatiga aloqador barcha jihatlarni aholiga sodda, tushunarli tarzda yetkazishi kerak.

Xulosa o'rnida aytish lozimki, elektron hukumat bugungi globallashtiruv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan davrda davlat boshqaruvi uchun obyektiv zaruratdir. Zotan, buning asosida nafaqat aholiga qulay davlat xizmatlarini ko'rsatish orqali uning manfaat va ehtiyojlarini qondirish, balki davlat boshqaruvi tizimini zamonaviy rivojlanish tendensiyalariga muvofiq modernizatsiya qilish hamda barqaror rivojlanishga erishish masalalari mavjud.

Elektron hukumatga berilgan turli ta'riflarni umumlashtirgan holda aytish mumkin, elektron hukumat konsepsiyasining mazmun-mohiyati davlat boshqaruvi tizimidagi o'zaro munosabatlarning yangi va qulay shakllariga o'tish, davlat boshqaruvi tizimining shaffofligini ta'minlash, korrupsiya va byurokratiya darajasini keskin kamaytirishdan iboratdir.

Ayni paytda, elektron hukumat katta transformatsion jarayonlarni taqozo etadi va deyarli barcha soha/yo'nalishlarni (ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, texnologik, kadrlar) qamrab oladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, elektron hukumatni joriy etish evolyutsion jarayondir va u muayyan bosqichlardan o'tishni talab etadi.

Umuman olganda, elektron xizmatlarning ko'payishi, ushbu xizmatlardan yanada kengroq foydalanish, o'z navbatida elektron hukumat tizimining jamiyat hayotiga ta'siri katta ekanligidan dalolat beradi. Bizningcha, elektron hukumatni yaxlit davlat boshqaruvi tizimida joriy etishning konseptual asoslari aynan shu yerda namoyon bo'ladi. Zero, elektron hukumat davlat va jamiyatni yanada demokratlashtirish uchun muhim vosita va imkoniyatdir.

ADABIYOTLAR

1. Дрожжинов В. Электронное правительство. Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт. – М.: Эко-Трендз, 2002. – 45 с.
2. Сморгунов Л. От электронного государства к электронному правлению: смена парадигм // Политическая наука: Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. - М., 2007. - № 4.
3. Кулик А. “Электронное государство” вызов для политической науки. Публичная политика и политическое управление: роль государства, общества и политических элит. М.: РАПН; 2008. – 56 с.
4. SAGA: Standards and Architectures for e-government Application. – KBSt. – 2003.-V.59. – P. 37. Шунингдек, *қаранг*: The E-Government Glossary. Practical Definitions, Explanations of Terms and List of Abbreviations. – Bonn, E-Government Project Team Federal Office for Information Security (BSI), 2002. – 30 p. – <http://www.E-government-handbuch.de>.
5. E-Government Strategy: Implementing the Presidents Management Agenda for E-Government. – Office of Management and Budget, 2002. - 34 p.
6. Разработка типовых требований к процессам информатизации органов государственной власти, включая разработку единой методологии построения “электронного правительства”. Отчет о научно-исследовательской работе. Часть 1 – М., Министерство экономического развития и торговли РФ, 2003. – С. 116.
7. The E-Government Imperative. OECD E-Government Studies. – OECD, 2003. – P. 11–17.
8. Юртаев А. Электронное правительство: концептуальные подходы к построению. Монография. Казанский государственный университет. – 2007. – С. 183.
9. Калиушко И., Демкова М. Электронное управление - путь к эффективности и прозрачности государственного управления // Информационное общество. – 2004, № 2. – С. 30-34.
10. Гаджиметов Б., Шукин О., Яковлева И. Внедрение цифровых технологий в процесс государственного управления регионом. Современная экономика: проблемы и решения // journals.vsu.ru/meps/article/view/7239.
11. Цифровая трансформация государственного управления: Кейсы и лучшие практики // intosairussia.org/images/docs/Digital_Transformation_Public_Sector_Cases-rus.pdf.
12. Alimov B. Elektron hukumat tushunchasi, vazifa va prinsiplari // beruniyalimov.uz/archives/173.

YIG'ILISH QARORLARINI FUQAROLIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLISH ASOSLARINING RIVOJLANISHI

XASANOVA

*Sarvinoz O'ktamjon qizi,
Toshkent davlat yuridik universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumiy yig'ilish qarorining huquqiy hujjat sifatida o'ziga xos xususiyati to'g'risida ma'lumotlar berilgan hamda yig'ilish qarorlariga nisbatan mualliflik ta'rifi keltirilgan. Shuningdek, xo'jalik jamiyatlarining umumiy yig'ilishi uning eng yuqori organi bo'lib, u orqali aksiyadorlar yoki ishtirokchilar o'z huquq va manfaatlarini amalga oshirish, boshqaruvda ishtirok etish hamda ovoz berish orqali muhim qarorlar qabul qilish huquqini amalga oshiradilar. Umumiy yig'ilish qarori, o'z navbatida, jamiyat uchun strategik ahamiyat kasb etadi va shu bois umumiy yig'ilish qarori va uni qabul qilish tartiboti qonunchilik darajasida aniq qoidalar bilan tartibga solinishi zarurligi ko'plab xorijiy olimlarning shu masala yuzasidan bildirgan fikrlari bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: yig'ilish qarori, xo'jalik jamiyatlari, aksiya egalari, korporativ munosabatlar, yig'ilish bayonnomasi, ochiq ovoz berish, sirdan ovoz berish.

АННОТАЦИЯ

В статье представлена информация об уникальности решения общего собрания как юридического документа, а также определении авторства в отношении решений собрания. Общее собрание хозяйственного общества является его высшим органом, посредством которого акционеры или участники реализуют свои права и интересы, участвуют в управлении и принимают важные решения путем голосования. Решение общего собрания имеет стратегическое значение для общества, в связи с чем необходимость регламентации решения общего собрания и порядка его принятия четкими правилами на законодательном уровне обогащается мнениями, высказанными многими международными учеными по этому вопросу.

Ключевые слова: решение собрания, хозяйственные общества, акционеры, корпоративные отношения, протокол собрания, открытое голосование, заочное голосование.

ANNOTATION

This article provides information on the uniqueness of the general meeting resolution as a legal document, as well as the definition of authorship in relation to the meeting resolutions. Also, the general meeting of business entities is its supreme body, through which shareholders or participants exercise their rights and interests, participate in management and make important decisions by voting. The general meeting resolution, in turn, has strategic importance for the company, and therefore the need to regulate the general meeting resolution and the procedure for its adoption with clear rules at the legislative level is enriched by the opinions expressed by many international scientists on this issue.

Keywords: meeting resolution, business entities, shareholders, corporate relations, meeting minutes, open voting, absentee voting.

Insoniyat tarixida kengashib ish tutish har doim qadrlanib kelgan. O'zbek xalqida "Maslahatli to'y tarqamas" degan maqol bekorga aytilmagan. Ilgari jamoaviy ruh kuchli bo'lgan o'zbek hamjamiyatida yig'ilishib muammolarga yechim topishga bo'lgan intilish azaldan qadrlangan. Xalq qurultoylari, yig'ilishlari, maslahatlashuv yoki oqsoqollar kengashi shaklida qarorlar qabul qilish mamlakatimiz tarixida ko'plab masalalarning yechimini topish vositasi bo'lganligi hech kimga sir emas.

H. Boboyev qadimgi Turondagi Alp Er Tunga davri xususida so'z yuritib quyidagi fikrni bildiradi "u davlatni idora qilishda olimlar, shoirlar, saroy a'yonlari mutaxassislar bilan kengashgan, maslahatlashgan holda ish yuritgan, qadimgi Sharqda hukmdorlarning ana shu fazilatlariga qarab ularni ma'rifatparvar, adolatli shoh yoki aksincha, u ko'proq o'z manfaatini o'ylab xalqqa zulm-zo'rlik siyosatini olib borgan bo'lsa adolatsiz shoh deya fikr yuritganlar"¹. Ayrim mualliflar qadimgi Parkana davlati misolida oqsoqollar kengashining o'rni xususida fikr yuritib "oqsoqollar kengashi mamlakat ijtimoiy, siyosiy va tashqi munosabatlarida faol ishtirok etish bilan bir qatorda oliy hukmdor faoliyati bilan bog'liq tadbirlarda qatnashish qdratiga ham ega bo'lgan. Urush ochish, sulh tuzish, yangi hukmdorni tayinlash, uni taxtdan mahrum etish kabi tadbirlarda oqsoqollar kengashi yetakchi o'rin tutganligini ko'rsatuvchi guvohliklar talaygina"².

"Temur tuzuklari"da ham kengashib ish tutish borasida ko'plab misollarni keltirish mumkin. Xususan, "Tuzuklar"dagi "Saltanat ishlarining to'qqiz ulushi mashvarat, tadbir va kengash, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bog'liq", "Ishlarimning barisida avval kengash – maslahat qo'lladim", "Har kimdan kengash so'rardim"³, degan fikrlar isbot

1 Boboyev H. O'zbek davlatchiligi tarixi. Birinchi kitob. – Toshkent: TDYuI, 2004. – B.63.

2 Davlat va huquq tarixi: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / X.T. Odilqoriyev, N.P. Azizov, H.R. Madirimov. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2013. – 20 b.

3 Temur tuzuklari. – Toshkent: 1996. - B. 25-26.

bo'la oladi. Z.Muqumovning fikricha, “bu tamoyil, yuqorida keltirilganidek, Qurultoy, Davlat kengashi, shariat peshvolari va olimlaridan maslahat olish, harbiy san'atni mukammal biladigan askar-boshilar bilan yakka tartibda kengashish orqali amalga oshirilgan”⁴.

Fuqarolik-huquqiy hamjamiyat sifatida O'zbekistonda islom huquqi asosida faoliyat yuritgan shirkatlar ham muayyan mashvarat va kengash asosida ish tutishlari lozimligi tarixiy-huquqiy tadqiqotlar o'z isbotini topgan. Bunda “Shirkati – mufavazat”, “Shirkati – inon”, “Shirkati – vudjux”, “Shirkati – sanaiya”⁵ kabi sheriklar o'zaro maslahatlashib, yig'ilishib qaror qiladigan shirkatlar mavjud bo'lganligi ma'lum.

Darhaqiqat, O'zbekiston tarixida ham fuqarolik-huquqiy tushdagi yig'ilish qarorlari va ular asosida huquq va majburiyatlarning vujudga kelishi ko'plab o'rinlarda kuzatilgan va odatda bular islom huquqi qoidalariga muvofiq amalga oshirilgan. Masalan, “shirkat-ul abdon val a'mol, ya'ni kasb-hunar va jism birlashgan shirkat deb atalib (mazkur shirkat turiga faqat hanafiy va molikiy mazhabida ruxsat berilgan, shofe'iy mazhabida botil sanaladi), aslida u hunarmandlarning birgalikdagi shirkati”⁶ o'zaro kengashib, yig'ilish asosida qaror qabul qilib faoliyat yuritgan. Albatta o'sha davrlarda bugungi yuridik shaxslarda bo'lgani kabi rasman yig'ilishlarni belgilangan tartib va taomillar asosida, ishtirokchilarni ro'yxatdan o'tkazib, kun tartibini oldindan ishtirokchilarga tarqatib, yig'ilish bayonnomasini yuritib, rasmiy ovoz berish va uni qayd ettirib yig'ilish o'tkazilmagan bo'lsa-da, biroq muayyan turdagi huquqiy oqibat tug'diradigan tegishli qarorlar qabul qilingan.

Ta'kidlash lozimki, yig'ilish qarorlari – bu xorijiy yoki milliy fuqarolik qonunchiligida hali aniq dogmatik talqinini olmagan konstruktsiya sanaladi. Biroq qonunchilik darajasida mazkur konstruktsiyaga oid muayyan elementlar o'z ifodasini topgan va olimlar, ayniqsa Germaniya, Avstriya, Shveysariyada, ularning huquqiy tabiati to'g'risida ko'plab mulohazalarni ilgari surishgan va bu birinchi navbatda, ularning xulosalarini tadqiq qil-

4 Ziyodulla M. Amir temur tuzuklari (Tarixiy-huquqiy tadqiqot). – Samarqand, 2008. – B.83.

5 Rahmonqulov X.R. Fuqarolik huquqining subyektlari. – Toshkent: TDYuI, 2009. – B.51.

6 Isxakov S.A. Islom fuqarolik huquqi asoslari: O'quv qo'llanmasi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2005. – B. 85-86.

ishga va keyingi qiyosiy-huquqiy tahlilga undaydi.

Albatta, yig'ilish qarorlari yuridik faktlarning bir turi bo'lganligi sababli ham bu boradagi dastlabki huquqiy qarashlar ham aynan yuridik faktlar to'g'risidagi qoidalarni qonunchilikka kiritish bilan boshlangan. Agar Napoleon kodeksiga murojaat qilsak, shuni ta'kidlash mumkinki, yuridik faktlar ham fuqarolik munosabatlarining paydo bo'lishiga asoslanadi yoki ularni o'zgartirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Uning muhim qoidalari har bir aniq vaziyatda haqiqiy holatlar va tegishli subyektiv huquqlarning paydo bo'lishini tartibga soluvchi qonun qoidalari o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni kuzatish va natijada tegishli huquqiy normani qo'llash imkonini beradigan tarzda shakllantirilgan. Masalan, ushbu kodeksning birinchi kitobi (“shaxslar to'g'risida”) fuqarolarning huquqiy maqomini, tug'ilish, fuqarolik, ma'lum bir yoshga yetish, nikoh yoki ajralish, bolalar tug'ilishi va hokazolarda nazarda tutilgan subyektiv huquqlarining chegaralarini tartibga solishga qaratilgan. O'z navbatida, Napoleon kodeksining uchinchi kitobida mulkka egalik qilish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan yuridik faktlar, shu jumladan meros, vasiyat, xayr-ehson, kashfiyot va boshqalar keltirilgan. Kodeksning 1370-moddasiga ko'ra ba'zi majburiyatlar (huquqiy munosabatlar) shartnoma bo'lmagan taqdirda, lekin qonun asosida yoki majburiy shaxsning shaxsiy harakatlari (kvazi-kelishuv) natijasida yuzaga kelishi mumkin, holbuki 1382-moddaga muvofiq zarar yetkazgan harakatlar ham bunday zarar yetkazish majburiyatini keltirib chiqaradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, majburiyat huquqi islohotidan so'ng Fransiya fuqarolik kodeksi (keyingi o'rinlarda FFK) sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Fransiya shartnoma qonunchiligini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari 2015-yil 16-fevraldagi “Odil sudlov va ichki ishlar sohasidagi huquqiy normalar va taomillarni modernizatsiya qilish va soddalashtirish to'g'risida”⁷ qonun bilan belgilandi. Kiritilgan o'zgarishlar FFKga alohida o'zgartirishlar emas, balki yagona normalar to'plami hisoblanadi, ular orasida nafaqat tubdan yangi, balki ilgari amalda bo'lgan, shuningdek, faqat texnik tushdagi o'zgarishlar ham mavjud. Yangi qoida-

7 À la modernisation et à la simplification du droit et des procédures dans les domaines de la justice et des affaires intérieures: Loi № 2015-177 du 16 février 2015 <<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000030248562&dateTexte=20180331>> (accessed: 28.01.2019).

lar 2016-yil 1-oktabrda kuchga kirdi va “mulkini olishning turli usullari to‘g‘risida”gi uchinchi kitobiga kiritildi. O‘rganilayotgan masalalar nuqtayi nazaridan FFKning 1100-moddasi katta qiziqish uyg‘otadi, unga ko‘ra majburiyatlar huquqiy harakatlar, yuridik faktlar yoki to‘g‘ridan to‘g‘ri qonundan kelib chiqadi. Ular ixtiyoriy ravishda bajarish yoki boshqalar oldidagi vijdon burchini bajarish va‘dasidan kelib chiqishi mumkin (fransuzcha: la promesse d’execution d’un devoir de conscience envers autrui). Ikkinchisi tabiiy (asl) majburiyatni fuqarolik majburiyatiga aylantirishda vositachilik qiladi (masalan, agar tabiiy majburiyat qarzdor o‘zini-o‘zi bajarishga majbur qilgan bo‘lsa yoki ushbu majburiyatni bajarishni boshlagan bo‘lsa). FFKning 1100-moddasi tabiiy majburiyatlarini tartibga soluvchi bir nechta yozma qoidalardan biri ekanligini aytishimiz mumkin.

Yuqoridagilar fanda ham, qonunchilikda ham yuridik faktni tushunish huquqiy pozitivizmning sezilarli ta‘sirini hisobga olgan holda, shu jumladan G.Dernburg, R.Zoma, G.Puxti, A.Ton, Y.Sitelman, L.Ennekserus va boshqalar olimlarning ilmiy qarashlari asosida rasmiy dogmatik huquqshunoslikka muvofiq shakllangan degan xulosaga asos beradi.

Pandekt huquqining yuridik faktlarni tushunishga bunday yondashuvi Germaniyada XIX asr davomida hukmronlik qilgan. 1887-yilda B.Vindsheyd huquqlarning paydo bo‘lishi, tugatilishi va o‘zgartirilishi sodir bo‘ladigan faktik holatlarning ayrim nuqtalari yuridik faktlar ekanligini ta‘kidlaydi. Faktik holatlar bitta alohida faktdan iborat bo‘lishi mumkin, biroq ular ko‘plab faktlarning birgalikda mavjud bo‘lishidan ham shakllanishi mumkin⁸. Olimning fikricha, huquqiy munosabatlarning paydo bo‘lishi, o‘zgarishi yoki tugatilishining hal qiluvchi omili inson irodasi emas, balki huquqiy munosabatlar ishtirokchilariga “huquqiy asos” bergan qonun irodasidir.

Yuridik faktlar konsepsiyasi K.Larens va F.Viaker tomonidan tanqid qilindi. Olimlarning fikricha, “bu konsepsiyaning asosini jamiyatga dushman bo‘lgan mavhum individualizm tashkil etadi. Mexanik ravishda qurilgan huquqiy munosabatlar o‘rniga, xalq hukmdorlarining aniq maqsadlarini hisobga olgan holda, “xalq tartibi” xususiy huquq institutlaridan foydalanish lozim edi”⁹.

R.Knipper XIX asrda yuridik faktlar instituti

8 Vindsheyd B. Uchebnik pandektnogo prava (1874). – S. 182.

9 Larenz K. Vertrag und Unrecht I (1936) 12.

katta rol o‘ynagan, biroq shaxslar o‘rtasida yuridik majburiyat munosabatlarni ta‘minlash uchun shart emas, degan xulosaga keladi. Normalar aniq huquqiy oqibatlarini asoslash uchun qaysi faktlar sodir bo‘lishi kerakligini belgilaydi. Muhimi shundaki, ular ma‘lum bir jamiyatning yozma yoki yozilmagan Konstitutsiyasi asosida “vakolatli normalar ishlab chiqaruvchisi” tomonidan ishlab chiqilgan. Qaysi faktlar dolzarbligi (relevantligi) faktlarning muayyan doirasi oldindan aniqlansa va keyinchalik keng qamrovli “empirizm”ni istisno qilish uchun “yuridik” faktlar deb nomlansa, ularning keyingi yuridik harakatlardan emas, balki aniq normalarning mazmuni hisobga olgan holda aniqlanadi¹⁰. Olmon yuristlarining pozitsiyasini qo‘llab-quvvatlagan holda R.Knipper quyidagilarni ta‘kidlaydi: “shartnoma tuzishga nisbatan na yuridik deb nomlangan fakt, na xususiy avtonomiya huquqiy munosabatlarning vujudga kelishiga ta‘sir qilmaydi. Common law (umumiy huquq)da faqat qonun yoki sud qarori yuridik majburiyat uchun asos hisoblanadi. Shu sababli, muallifning fikriga ko‘ra, yuridik faktlar nazariyasi va tushunchasiga ishora qilishning hojati yo‘q, chunki o‘sha davrdagi barcha ilmiy munozaralar XIX asrning ijtimoiy-siyosiy yondashuvlariga asoslangan edi”¹¹.

R.Knipperning bunday kategorik bayonotiga qo‘shilmay, biz yuridik faktlar nazariyasi XX asr boshlarida ilmiy qiziqish uyg‘otganini ta‘kidlaymiz. Shunday qilib, Y.Vaskovskiy, D.Grim, N.Korkunov, V.Sinayskiy, G.Shershenevich va boshqa olimlarning asarlarida fuqarolik munosabatlarning paydo bo‘lishi, o‘zgarishi va tugatilishining yagona huquqiy konsepsiyasi g‘oyasi kuzatilgan.

Funksional jihatdan xorijiy tadqiqotchilar yechimni “jamoaviy erkni shakllantirish texnikasi” sifatida belgilaydilar¹². Shu bilan birga, turli xil if-

10 Kniper R. Yuridicheskie fakty: vozniknovenie i upadok odnogo pravovogo instituta v nemetskom prave // Yuridicheskie fakty kak osnovaniya vozniknoveniya, izmeneniya i prekrasheniya grajdanskix pravootnosheniya: materialy mejdunarodnoy nauch.-prakt. konf. v ramkax yejegodnyx tsivilisticheskix chteniy, posvyashchenoy 20-letiyu NII chastnogo prava i 10-letiyu KMA (Deuir-Kitap 2016). – 61 s.

11 O‘sha joyda, - B.62.

12 Wiedemann H. Gesellschaftsrecht. C.H. Beck, 1980. S. 176; Schmidt K. Gesellschaftsrecht. Köln; Berlin; Bonn; München, 2002. S. 434; Picout S. Relevanz oder Kausalität: Zur Beziehung zwischen dem Verstoß gegen die Rechtsordnung und der Rechtswidrigkeit eines Beschlusses von Kapitalgesellschaften bei Verfahrensfehlern. Köln, 2012. S. 6.

odalangan individual (yakka) iroda (shaxslarning irodasi) yangi qiymatga – qarorga umumlashtirilganligi ta'kidlanadi.

XIX asrdan boshlab nemis doktrinasida umuman qarorning ham, alohida aksiyadorlar ovozinin ham dogmatik ta'rifi to'g'risida tortishuvlar amal qilib kelmoqda¹³. Avvalo, qarorning huquqiy tabiati masalasi muhokama qilinadi. Sud amaliyotida aks ettirilgan hukmron fikrga ko'ra, u sui generis yuridik bitimi sifatida belgilanadi¹⁴.

Nemis tadqiqotchilari nuqtayi nazaridan qarorning o'ziga xos xususiyati shundaki, u xohishirodani ifodasi emas, lekin shunga qaramay aksiyadorlar yoki sheriklarning majburiy ovoz berishiga, boshqacha qilib aytganda, individual irodaning ifodalanishiga asoslanadi. R.Bork sud amaliyoti va olmon huquq doktrinasiga murojaat qilib, yig'ilish qarori ko'p sonli parallel, bir ovozdan, mazmunan, ya'ni ovoz berish shaklida ifodalangan, qaror qabul qilishda ishtirok etuvchilarning irodasidan iborat ekanligini ta'kidlaydi¹⁵. Shu bilan birga, qarorni qabul qilishdagi yakuniy to'xtam uchun ovoz beruvchilarning barchasi emas, balki faqat ko'pchiligi rozi bo'lishi kerak. Shunga qaramay, yig'ilish qaroriga ushbu qaror qabul qilinishiga qarshi ovoz berganlari mazkur qaror bilan bog'liq hisoblanadi. V.Boecken bu qaror bir necha tomonlama irodaning ifodalanishi bilan qonuniy bitimni ifodalaydi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, bu yo'nalish yig'ilish qarorni shartnomadan ajratib turadi, bu ham ko'p tomonlama huquqiy bitim, lekin o'zaro irodaning ifodalanishi bilan tavsiflanadi¹⁶. Shunga qaramay, V. Flum olmon sudlarining amaliyotiga murojaat qilib, qaror shaxsiy iroda ifodalanishining yig'indisi emas, balki ularning qaror qabul qilishda ishtirok etish bilan o'zaro ta'siri ekanligini aniqlaydi¹⁷.

Olmon olimlarining fikricha, "bir yoki bir nechta xohish-irodaning ifodasi bo'yicha qaror huquqiy

oqibatlariga olib keladi"¹⁸, shuning uchun u o'ziga xos bo'lsa-da, ko'p tomonlama huquqiy bitim sifatida belgilanadi. Ushbu yondashuvda yechim shartnoma va bir tomonlama huquqiy bitimlar bilan bir qatorda turadi¹⁹. Shuning uchun, masalan, avstriyalik fuqarolik advokati M.Ensingerning ta'kidlashicha, maxsus huquqiy qoidani hisobga olgan holda, Avstriya fuqarolik kodeksining shartnomalar²⁰ bo'yicha umumiy qoidalari unga nisbatan qo'llaniladi (863, 865, 869-§ va hokazo, 878, 879, 883-§ va 897-§)²¹.

Fikrimizcha, bu o'rinda yig'ilish qarorning bitimning o'ziga xos shakli sifatida emas, balki fuqarolik huquq va burchlar vujudga kelishining mustaqil asosi hamda yuridik faktning alohida ko'rinishi sifatida talqin etish to'g'riroqdir. Zero, har qanday holatda ham yig'ilishda qabul qilinadigan qaror garchi yig'ilish nomidan chiqarilsa-da, o'ziga xos ichki qarama-qarshilikka ega va uni ifodalash jarayonida bunday qarama-qarshilik tegishli hujjatlarda ifodalanadi. Shunday ekan, yig'ilish qaroriga oid huquqiy qarashlar va qonunchilikning rivojlanish analari ushbu huquqi kategoriyaning mustaqil yuridik fakt va o'ziga xos huquqiy munosabatlar majmuyi sifatida baholash va uni fuqarolik qonunchiligida umumiy va jamlangan holda ifodalash zaruratini ko'rsatadi.

O'zbekiston tarixida islom huquqidan so'ng kirib kelgan Chor Rossiyasining huquqi samarasi o'laroq tashkil etilgan yuridik shaxslarda o'ziga xos kengashlar faoliyati yo'lga qo'yilgan.

T.M.Turebekov notijorat tashkilotlarining rivojlanishi tarixi misolida quyidagilarni ta'kidlaydi: "O'zbekiston hududida notijorat tashkilotlarining ixtiyoriy uyushma va jamiyatlar" tariqasida rasmiylashuvi Sovet hokimiyati kelishi vaqti bilan bog'liq bo'lib, chor hokimiyati qulaganidan keyin

13 Picout S. Relevanz oder Kausalität: Zur Beziehung zwischen dem Verstoß gegen die Rechtsordnung und der Rechtswidrigkeit eines Beschlusses von Kapitalgesellschaften bei Verfahrensfehlern. – Köln: 2012. – S. 6.

14 Bork R. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Gesetzbuchs. Tübingen, 2006. S. 167

15 IIIu joyda

16 Boecken W. BGB – Allgemeiner Teil. W. Kohlhammer Verlag, 2007. S. 70–71.

17 Flume W. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts. Bd. 1. Teil 2: Die juristische Person. Springer, 1983. S. 249.

18 Schnorr R. Teilfehlerhafte Gesellschaftsbeschlüsse. Köln: O. Schmidt, 1997. S. 18.

19 Koziol H., Welser P. Bürgerliches Recht. Bd. 1. Wien, 2001. S. 104; Casper M. Die Heilung nichtiger Beschlüsse im Kapitalgesellschaftsrecht. Köln: O. Schmidt, 1998. S. 32; Lindemann B.S. Die Beschlussfassung in der Einmann GmbH. Heidelberg: V. Decker, 1996. S. 36 ff. va 41.

20 Enzinger M. Mehrheitsbeschlüsse bei Personengesellschaften. Wien: Verlag Orac, 1995. S. 43; Baltzer J. Der Beschluß als rechtstechnisches Mittel organschaftlicher Funktion im Privatrecht. Köln: Grote, 1965. S. 180.

21 <http://www.gesetze.li/Seite1.jsp?LGBIm=1003001>

muvaqqat hukumat 1917-yil 3-martda uyushmalarning erkinligini e'lon qildi, 1917-yil 12-aprelda uyushmalar va majlislar haqida qaror qabul qildi²².

I.B.Zokirovning yozishicha “keyinchalik tashkil etilgan Buxoro xalq sovet respublikasi (BXSR) va Xorazm xalq sovet respublikasi (XXSR)da o'ziga xos dualistik tizim tarkib topa boshlagan. Aynan shu paytlarda Chor Rossiyasi tuzumida amalda bo'lgan xususiy yuridik shaxslar tugatilib, ularning o'rniga davlat yuridik shaxslari sifatida mahalliy kengashlar tashkil etilgan bo'lib, ularning organlari sifatida qishloq joylaridagi umumiy yig'ilish va oqsoqollar kengashlari faoliyati yo'lga qo'yilgan”²³.

Yig'ilishlarning qarorlari uzoq vaqt davomida konsolidatsiya qilingan: sovet davrida kooperativ a'zolari yig'ilishlarining qarorlari shaklida²⁴, bozor iqtisodiyoti o'zgarishlarining boshida-qarzdor korxonalar kreditlarining yig'ilishlari²⁵, uy-joy mulkdorlari shirkatlari azolarining yig'ilishlari²⁶ va boshqalar. Ushbu asrning birinchi o'n yilligining oxiriga kelib, faqat ellikka yaqin qonunlarda u yoki bu darajada ushbu turdagi fuqarolik-huquqiy hujjatning ifodasini va uning huquqiy oqibatlarini birlashtirgan va tartibga solgan qoidalarni ko'rish mumkin. Yig'ilish qarorlari, ayniqsa korporativ-huquqiy munosabatlarni amalga oshirish sohasida, nazariya va sud amaliyotida noaniq baho oldi va ularning huquqiy tabiati masalasini kun tartibiga qo'ydi²⁷.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin yig'ilish qarorlari orqali fuqarolik huquq va burchlarining vujudga kelishiga haqiqiy legal tus berildi. Xususan, mustaqillikning dastlabki

22 Turebekov T.M. O'zbekistonda notijorat tashkilotlari taraqqiyoti tarixidan // O'zbekiston hududida huquqning tarixiy rivojlanishi (ayrim huquq sohalarining rivojlanish bosqichlari va o'ziga xosligi). – T.: Adolat, 2007. – B.107.

23 Zokirov I.B. Stanovlenie i razvitie sovetskogo grazhdanskogo prava v BNSR i XNSR. – Tashkent: Izd. “Fan”, 1988. – S.82.

24 Zakon SSSR ot 26.05.1988 № 8998-XI «O kooperatsii v SSSR» // Vedomosti VS SSSR. 1988. № 22. st. 355.

25 O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 5-maydagi “Bankrotlik to'g'risida”gi 1054-XII-sonli Qonuni (o'z kuchini yo'qotgan).

26 O'zbekiston Respublikasi 1999-yil 15-apreldagi “Uy-joy mulkdorlarining shirkati to'g'risida”gi 761-I-son Qonuni (o'z kuchini yo'qotgan).

27 Lomakin D.V. Ocherki teorii aktsionernogo prava i praktiki primeneniya aktsionernogo zakonodatelstva. – M., 2005.

davrlarida qabul qilingan xo'jalik jamiyatlarining alohida turlariga oid maxsus qonunlarda yig'ilishlar yuridik shaxs organi sifatida belgilandi. Jumladan, AJ umumiy yig'ilish jamiyatning oliy boshqaruv organi sifatida belgilandi. Shuningdek, MCHJ va QMJ to'g'risidagi qonunchilikda ham ushbu turdagi jamiyatlar umumiy yig'ilishiga oid qoidalar nazarda tutilgan.

Yangi O'zbekiston sharoitida esa, yig'ilishlar va ularning qarorlariga alohida e'tibor qaratilib, yig'ilish qarorlari natijasida fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor qilinishiga oid qonunchilik normalari rivojlantirildi. Xususan, “Ko'p kvartirali uylarni boshqarish to'g'risida”gi²⁸ 2019-yil 7-noyabrdagi O'RQ-581-son va “To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida”gi 2022-yil 12-apreldagi O'RQ-763-son qonunlarida ham yig'ilish qarorlari haqida muhim qoidalar nazarda tutilgan. Shu bilan birga korporativ yig'ilish qarorlariga oid qoidalarni takomillashtirish masalalari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-apreldagi F-5464-son farmoyishi bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish Konsepsiyasi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-noyabrdagi PQ-415-son “Korporativ munosabatlarning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorida o'z aksini topgan.

Umuman olganda, yig'ilish qarorlariga oid qonunchilik normalari va qoidalarning rivojlanish genezisiga xos bo'lgan qonuniyat bu ko'pchilik ovoz asosida qaror qabul qilinishi, ozchilikning ko'pchilik qaroriga bo'ysunishi hamda bu qarorni ijrosini ta'minlash muayyan organlar yoki shaxslar zimmasiga yuklatilishi hisoblanadi. Aynan shu jihatlar yig'ilish qarorini fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilish asosi sifatidagi mohiyatini ochib beradi.

28 <https://lex.uz/docs/4586282>

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 6-maydagi O'RQ-370-son "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni // <https://lex.uz/docs/2382409>.
2. O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 6-dekabrda "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi 310-II-son qonuni // <https://lex.uz/docs/22525#22970>
3. Морозова Л.А. Теория государства и права. – М.: 2007. – С. 248.
4. Ганижев А.Я. Правовая природа и виды решения общего собрания хозяйственного общества // Журнал российского права. 2012. – № 8. – С. 116.
5. Хегай Е.М. Правовой статус общего собрания акционеров по российскому законодательству: порядок организации работы, принятия и обжалования решений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2009. – 7 с.
6. Савиков А.В. Правовое положение общего собрания акционеров по законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2004. – С. 6-7.
7. Канатова А.К. К вопросу о месте общего собрания акционеров в управлении акционерным обществом // Matters of Russian and International Law. 2019, Vol. 9, Is. 2A. – С. 110.
8. Rahmonqulov H.P., Gulymov S.C. Korporativ huquq. – Toshkent: TDYU, 2006. – B.272.
9. Витрянский В.В. Новеллы о сделках и решениях собраний // Хозяйство и право. 2016. № 1 (Приложение). Приведено по СПС "КонсультантПлюс".
10. Филиппова С.Ю. Юридические действия как юридические факты в российском гражданском праве: дисс. докт. юрид. наук. – М.: 2021. – 207 с.
11. Коваленко Ю.Н. Развитие альтернативных форм проведения общих собраний собственников // Гражданское право. 2022. – № 1. Приведено по СПС "КонсультантПлюс"; Шевченко И.М. О некоторых вопросах оспаривания решений собрания кредиторов в делах о банкротстве // Закон. 2020. – № 9. Приведено по СПС "КонсультантПлюс".
12. Сарбаш С.В. Исполнение договорного обязательства. М.: Статут, 2005. Приведено по СПС КонсультантПлюс.
13. Мотовиловкер Е.Я. Спорные вопросы теории сделок // Вестник гражданского права. 2011. № 4. Приведено по СПС "КонсультантПлюс".

SIYOSIY LEGITIMLIK: FUNKSIONAL JIHATLARI

SHAKAROV
O'ktam Berdiboyevich,
Renessans ta'lim universiteti
“Ijtimoiy-siyosiy fanlar”
kafedrası mudiri,
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa
doktori, dotsent

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada rahbarning siyosiy legitimligi haqida so'z yuritilib, konstitutsiya va davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar, qoidalarga amal qilishi bilan belgilanishi, shuningdek, rahbar legitimligi uning harakatlari va faoliyatining qonun va adolat prinsiplariga amal qilishi bilan ta'minlanishi haqida so'z yuritiladi. Davlat va jamiyatning o'zaro aloqadorlik omilida legitimlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, rahbarning ichki va tashqi siyosiy faoliyatidagi harakati shunchalik erkin bo'lishi ta'kidlanadi.

Tayanch so'zlar: boshqaruv, rahbar, qonuniy, legitimlik, siyosiy legitimlik, hokimiyat legitimligi, rahbarning legitimligi, an'anaviy legitimlik, ratsional-huquqiy legitimlik, xarizmatik legitimlik.

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о политической легитимности лидера, в том числе о том, что она определяется соблюдением конституции, законов и постановлений, принятых государством, а также о том, что легитимность лидера определяется соблюдением принципов законности и справедливости в своих действиях и деятельности. Подчеркивается, что чем выше уровень легитимности в факторе взаимодействия государства и общества, тем свободнее движение лидера в его внутри- и внешнеполитической деятельности.

Ключевые слова: менеджмент, лидер, правовой, легитимность, политическая легитимность, легитимность власти, легитимность лидера, традиционная легитимность, рационально-правовая легитимность, харизматическая легитимность.

ANNOTATION

This article talks about the political legitimacy of a leader, including the fact that it is determined by compliance with the constitution and laws and regulations adopted by the state, and also that the legitimacy of a leader is determined by compliance with the principles of legality and justice in his actions and activities. It is emphasized that the higher the level of legitimacy in the factor of interaction between state and society, the freer the leader's movement in his domestic and foreign policy activities.

Key words: management, leader, legal, legitimacy, political legitimacy, legitimacy of power, leader legitimacy, traditional legitimacy, rational-legal legitimacy, charismatic legitimacy.

Boshqaruv tizimida rahbar faoliyati muhim o'rin egallaydi. Bu esa, o'z tavsifi bo'yicha siyosiy faoliyatdir. Rahbar davlat ko'rsatmalarini ro'yobga chiqaradi. Rahbar sidqidildan qilgan mehnati va uning samarali natijalari bilan o'zining rahbarlikka loyqligini namoyon qiladi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytganidek: "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom, har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak"¹. Rahbarlarning nafaqat saviyasi, balki ishonib topshirilgan tarmoq yoki sohada yangilik qila olish salohiyati, tarmoqni rivojlantira olish qobiliyati, muammolarni hal qila olish borasidagi qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli strategik rejalar belgilashi va uni amalga oshira olishi asosiy mezon bo'lmog'i kerak.

Professional rahbar kadrlarni, salohiyatli boshqaruvchilarni tayyorlash va tanlash, ularni o'z o'rniga qo'ya olish jarayoni mamlakat hayotining eng dolzarb masalasi ekan, bu borada doimiy o'zgarishlar, doimiy yangiliklar va takomillashuv bo'lishi kerak. Rahbar kadrlarni tanlashning samarali mezonlari, lavozimga tayinlashning tajribadan o'tgan sinovlari qo'llanilsagina bu borada strategik burilishni, sakrashni ta'minlash mumkin².

Siyosiy hokimiyatni amalga oshirish mexanizmi murakkab jarayon bo'lib, u to'rt tarkibiy qismi: rahbarlik, boshqarish, tashkilotchilik va nazoratni o'z ichiga qamrab oladi.

Rahbarlik – jamiyat hayotidagi prinsipi-al ahamiyatli qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilish, ularning maqsadi, vazifalari, natijalarini aniqlashdir.

Boshqarish – amaliy faoliyat bo'lib, uni odatda ma'muriy apparat bajaradi.

Tashkilotchilik – qabul qilingan qarorlarni amaliy faoliyatda bajarishda alohida odamlar, guruhlar, muassasa va tashkilotlarning kelishuvi va o'zaro aloqasini tashkil etishni o'z ichiga oladi.

Nazorat – odamlar, ijtimoiy guruhlar o'rtasida ijtimoiy-huquqiy normalarga rioya qilinishini amalga oshiradi.

Hokimiyatni o'z vazifasini bajarishga qobiliyatli qilish uni muassasalashtirishni, siyosiy hukmronlik shakli sifatida mustahkamlashni taqozo etadi. Hukmronlik – bu siyosiy tartibot bo'lib, bunda ayrimlar buyruq beradi, boshqalari esa bo'ysunadi, buyruq beruvchilar bo'ysunuvchilarning demokratik nazorati ostida ham bo'lishi mumkin. Siyosiy hukmronlikning muqobili – jamiyatni o'z-o'zini boshqarish asosida tashkil etish hisoblanadi. Lekin bunday boshqarishning yaqin kelajakda amalga oshishi gumondir.

Siyosiy hokimiyatning hukmronligi fuqarolar tomonidan turlicha baholanishi mumkin. Aholining hokimiyatga ijobiy baho berishi, uning qonunga muvofiqligini, boshqarish huquqini tan olishi va ixtiyoriy tarzda bo'ysunishga roziligi hokimiyatning legitimligini bildiradi. "Legitimlik" atamasi (lot. leg. legitimus – "qonun") "qonuniylik", "qonunlashtirilganlik" ko'rinishida tarjima qilingan. Bunday tarjima unchalik aniq emas. Chunki bunday tarjima ko'proq "legallik" atamasi mazmuniga mos keladi. Biroq legitimlik va legallik aynan bir xil tushunchalar emas. Legallik hokimiyatning huquqiy asoslanishini, uning huquqiy me'yorlarga mos kelishini, qonunga mos ravishda faoliyat ko'rsatishini anglatadi. Shu ma'noda legallik nolegitim hokimiyatlarga ham xosdir. Legitimlik esa – bu ishonch, hokimiyatni qo'llab-quvvatlashdir. Fuqarolar tomonidan bunday tan olinishga hamma davlatlarda bir xil va bir paytda erishish mushkul.

Legallik va legitimlik munosabatlari – barqarorlik esa taraqqiyot asosidir. Shuning uchun davlat va jamiyat barqarorligi, rivojlanishi hamda samaradorligini ta'minlashning eng muhim asosi sifatida legitimlik va legallik omillarini o'rganish zarur. Zero, legallik va legitimlik munosabati "davlat boshqaruvida ochiqlikka asoslangan, samarali qarorlar qabul qilish tizimini tatbiq etish"³ning muhim ijtimoiy-siyosiy hamda huquqiy mexanizmlaridir.

Ma'lumki, davlat hokimiyatining funksional mohiyatidan kelib chiqib, uning quyidagi asosiy belgilarini ko'rsatish mumkin:

- ommaviylik – davlat hokimiyati butun jamiyat, xalq nomidan ish ko'radi va o'z faoliyatining ommaviy manbalariga ega bo'ladi;
- maxsus apparatga egalik – siyosiy hokimiyati

yaxlit vertikal va gorizontal boshqaruv tizimini tashkil etuvchi davlat organlari orqali o'z ta'sirini amalga oshiradi;

– davlat hokimiyati siyosiy hokimiyatning oliy ko'rinishi;

– suverenitet – davlat hokimiyati ichki va tashqi munosabatlarda funksiyalarini amalga oshirish sohasida mustaqil hisoblanadi.

Bugungi kunda siyosiy legitimlik siyosiy fanlarda muhim o'rin kasb etayotganligini inobatga oladigan bo'lsak, avvalambor, uni ma'naviyat tushunchalaridan ajratib olish lozim. Misol uchun, "legitimlik" va "legallik". Dastlabki sodda ko'rinishda legitimlik – davlat hokimiyatining o'z xalqi, shuningdek, xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinganligini ifodalaydi;

Legallik – davlat hokimiyatining huquqiy jihatdan (konstitutsiya va qonunlar asosida) shakllanganligini ko'rsatadi⁴.

Siyosiy hokimiyatning legalligi va legitimligi prinsipi fuqarolarning boshqaruv qarorlariga bo'ysunishi uchun ixtiyoriy roziligini ta'minlashga va siyosiy hokimiyatning ta'sir ko'rsata olish huquqini tan olishga qaratilgan siyosiy jarayondir. Fuqarolar va qolaversa, butun jahon hamjamiyati tomonidan ham siyosiy hokimiyat talabining legitimligi o'z faoliyatida qadriyatlar, an'analarga hurmat tamoyilidan kelib chiqsagina samarali amalga oshishi mumkin. Bu bilan legitimlik masalasini demokratik siyosiy hokimiyatning eng muhim xususiyati deb hisoblash mumkin⁵.

Siyosiy hokimiyatni legitimlashtirish manbalari sifatida D.Iston:

– g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlar;
– davlatda o'rnatilgan siyosiy rejim;
– siyosiy liderning boshqaruv mahorati bilan bog'laydi⁶.

Davlat va jamiyatning o'zaro aloqadorlik omilida legitimlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, siyosiy yetakchining davlatning ichki va tashqi siyosiy faoliyatidagi mustaqil harakati shunchalik erkin bo'ladi. Chunki legitimlik qonun doirasida faoliyat yuritadigan barcha siyosiy kuchlarning tengligidir. Jumladan, konstitutsiyaviy legitimlik – butun bir davlat va jamiyatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy evolyutsiyasi, gumanistik tamoyillar hamda inson erkinligi,

xalqning farovon turmush tarzining tub xususiyatiga aylanishi natijasidir.

Siyosiy hokimiyatni legitimlashtirish borasida fransuz siyosatshunosi J.Shabo "legitimlik – rahbarning haqiqiy sifatlarining boshqariladiganlar tomonidan tan olinishi va aniq ifodalangan roziligidir"⁷ deb ta'riflaydi. Eng keng tarqalgan legitimlik shakli uning so'z erkinligiga, kollegial qarorlarga asoslanganligi bilan izohlanadi.

Texnokratik legitimlikni esa boshqaruv tizimida menejerlarning kasbiy mahorati va yuksak malaka darajasi sifatida tushuniladi.

Mafkuraviy legitimlik – davlat siyosiy rejimining g'oyaviy-mafkuralashgan shaklidir.

Ontologik legitimlik – siyosiy-falsafiy ma'no-ga ega bo'lib, inson tomonidan siyosiy jarayonlarni anglash darajasining maishiy, ilmiy va texnologik belgilariga bog'liqdir.

Siyosiy hokimiyat o'zining ijtimoiy-siyosiy tabiati tufayli legitimlikka muhtoj, bu unga barqarorlik, takrorlanuvchanlik hamda uzoq muddatga mavjud bo'lish imkoniyatini ta'minlaydi.

Shu bois, siyosiy hokimiyatni legitimlashtirish fenomeni butun sivilizatsiyalar doirasida uzoq tarixiy jarayon natijasida shakllandi. Siyosiy hokimiyatning legitimligiga erishish haqida gap borganda bu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borgan tadqiqotchilarning konseptual qarashlarini umumlashtirib, ikki yo'nalishga: siyosiy hokimiyat subyektlarining vakolati, ishonchga asoslangan tizim sifatida e'tirof etilishi hamda siyosiy hokimiyatga nisbatan sadoqat, bo'ysunuvchi subyektlarning siyosiy hokimiyat talablariga rioya qilishi, so'zsiz bajarish qobiliyati va istaging namoyon bo'lishi bilan bog'lab tushuntirish an'anasiga guvohi bo'lamiz. Siyosiy hokimiyatni legitimlashtirish jarayoni bir vaqtning o'zida huquqiy hamda siyosiy sohadagi funksiyalarni o'zida ifoda etadi.

Legitimlik – erkinlik, erkin fikrlash va erkin harakat qilish imkoniyatini beradi. Har qanday ichki inqirozni bemalol yenga olishi xalqning hurmati, ishonchi, e'tirofi va muhabbatini anglatadi. Legitimlik qanchalik yuqori bo'lsa, rahbar ichki va tashqi siyosatda shunchalik erkin va mustaqil

⁷ Керимов А.А. Легитимность политической власти: проблемы дефиниции и основные теоретические модели /А.А.Керимов// Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки, 2015. № 1 (137). – С. 81-91.

bo'ladi. Har qanday tashqi bosimlarni xalqqa suyanib, jamiyatning so'zlari, murojaatlari orqali junbushga keltirish yo'li bilan yechimga erishadi.

Siyosiy legitimlik – bu jamiyat tomonidan hokimiyat va uning boshqaruv huquqini tan olishdir. Jamiyat u yoki bu tabaqaning muayyan boshqaruv shakllarini ixtiyoriy ravishda qabul qilganda hokimiyat qonuniy hisoblanadi. Hukumatning qonuniyligi asosini esa rahbar va xodimlarning o'zaro roziligi tashkil etadi.

Hokimiyatning legitimligi boshqarish shakli qanday bo'lishidan qat'i nazar, tarixan qadimiy an'ana va urf-odatlarda (masalan, monarxiyada hokimiyatni meros qilib olish), amaldagi qonunchilik (konstitutsiya, nizom va boshqalar), inqilobiy xarizma (yunoncha charisma – ilohiy ne'mat) (radikal o'zgarishlar natijasidagi kuch) va boshqalarda o'z ifodasini topgan.

Legitimlik tipologiyasi ilk bor M.Veber⁸ tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, **an'anaviy legitimlik** e'tiqod, urf-odat va an'analarda, **ratsional-huquqiy legitimlik konstitutsiyaviy hokimiyat**, xalq tomonidan tan olingan qonunlar va xalq irodasida, **xarizmatik legitimlik esa rahbarning nufuzi va mashhurligini tan olishga asoslangan.**

Hukumat qonuniyligining uchta darajasi mavjud:

– ommabop legitimlik – jamiyat tomonidan hukmron doiralarning hokimiyat huquqining tan olinishi;

– tashqi qonuniylik – hokimiyatning boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar va jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi nufuzli doiralar tomonidan tan olinishi;

– individual qonuniylik – hukmron doiralarning o'zlarining hokimiyat vakolatlari va ularni saqlab qolish uchun harakatlari haqidagi g'oyalari.

Siyosiy hokimiyatning qonuniyligini tasdiqlash tizimining elementlaridan biri sifatida rahbar imijini shakllantirish jarayoni har doim murakkab va noaniq masala bo'lib, tabiiyki, uni tahlil qilish murakkab. Rahbar atrofidagi axborot maydoni odatda dunyo voqealarining jamiyatga ta'siri, yangi texnologiyalar, siyosiy va iqtisodiy rivojlanish tendensiyalarini hisobga olgan holda tuzatishlarga duchor bo'ladi.

⁸ Вебер М. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С. 645-646.

Rahbarlik – guruh hodisasi sifatida zarur axborot maydonini yaratishni, uning jamiyat bilan aloqasini o'rnatadigan qo'llab-quvvatlovchi guruhni taqozo etadi.

Shu bois, bugungi kunda hokimiyatni qonuniylashtirish omili sifatida siyosiy rahbarning ideal qiyofasini shakllantirishning samarali usullari hali ham ishlab chiqilmoqda. Rahbarlarning qiyofalari o'zgarmoqda va har bir mamlakat ideal siyosatchi, odatda xarizmatik va yorqin shaxsning o'ziga xos qiyofasiga ega.

Davlat hokimiyatining qonuniyligi – bu hokimiyatning huquqiy normalar: konstitutsiya yoki taxtning vorislik qonuniga muvofiq qonuniy asoslanishi. Bunday hokimiyatning asosi qonundir. Agar biron-bir yangi hukumat haqida gapiradigan bo'lsak, unda vorislik juda muhim: avvalgi qonuniy hukumat vakolatlarni o'tkazishni aniq hujjat shaklida rasmiylashtirishi kerak.

“Legitimlik” tushunchasi har doim murakkab bo'lgan. XIX asrgacha u “qonuniylik”ni ham o'z ichiga olganligi tasodif emas, ammo inqilobiy zo'ravonliklar boshqa atamani kiritishni talab qildi va qonuniylik legitimlikdan ajralib chiqdi. Sababki, uni ustuvor darajada olish rahbar ichki dunyosi, ma'naviyatiga borib taqaladi. Muammoning yechimiga G.Lebon, G.Tardve, Z.Freyd, K.G.Yung va boshqalar katta hissa qo'shgan⁹. Zero, u mamlakat rahbarining jamiyatga ijtimoiy ta'sirini ifodalovchi hokimiyat munosabatlaridir. Har qanday ta'sir, ayniqsa, siyosiy va ijtimoiy sohada, jamiyat yoki alohida kuchli global o'yinchilarning qonuniyligi va qo'llab-quvvatlashi bilan kafolatlanishi kerak.

Tarixiy nuqtayi nazardan, ta'sir bir yoki bir nechta odamlarning xatti-harakatlari boshqa odamlarning holatini o'zgartirishi jarayonini anglatadi. Ta'sir obyektining atrofidagi dunyoning ayrim jihatlari haqidagi bilimlar, e'tiqodlar va g'oyalarni o'zgartirishi mumkin. Ta'sir his-tuyg'ularga, qadriyatlarga, motivatsiyaga yoki ba'zi narsa va hodisalarga munosabatga ham ta'sir qilishi mumkin. Nihoyat, boshqa shaxs yoki shaxslarning bosimi ostida obyekt o'z xatti-harakatlarini o'zgartirishi mumkin¹⁰.

⁹ Гринберг Т.Э. Политическая реклама: портрет лидера. – Москва, 1995.

¹⁰ Маринова В.Л., Огарев А.В., Понделков А.В.

Ijtimoiy ta'sir o'zining eng umumiy shaklida bir yoki bir nechta odamlarning xatti-harakatlari boshqa odamlarning holatini o'zgartiradigan jarayonni anglatadi.

Hokimiyatni qonuniylashtiradigan va rahbarning siyosiy mavqeyini mustahkamlaydigan siyosiy rahbarning ideal qiyofasi qanday qurilgan?

Yuqori darajadagi siyosiy rahbarlik V.Stoun tomonidan belgilab berilgan "uzoq rahbarlik" turiga to'g'ri keladi, ya'ni rahbar va fuqarolar o'rtasidagi muloqot va radioeshittirish bilan shug'ullanuvchi turli ommaviy kommunikatsiya vositalari yordamida amalga oshiriladi. Bu - rahbarlik funksiyalarini bajaradigan va jamiyatni muayyan harakatlar va yon berishlarga majbur qiladigan haqiqiy shaxs emas, balki siyosatchining qiyofasi hisoblanadi¹¹.

Davlatimiz tarixida burilish pallalarida jamiyatni "boshqarish"ga, siyosiy vaziyatni, ijtimoiy tuzumni o'zgartirishga qodir bo'lgan yorqin, o'ziga xos shaxslar bor. Endi boshqa vaqt, siyosatchi atrofidagi yangiliklar va axborot maydoni muhim, bu ongsiz darajada har bir kishining o'ziga xos qiyofasini shakllantiradi, shaxs uchun muhim bo'lgan xarakter xususiyatini ta'kidlaydi.

Odatda u yoki bu ko'rinishdagi fojia, baxtsiz hodisa yoki falokat haqida xabarlar tarqalganda rahbarning hech qanday hisoboti va bayonotini ko'rmaymiz. Har doim birinchi bo'lib bir yoki ikkita neytral xabar, keyin esa tashkilot yoki shu tashkilot rahbarining rasmiy bayonoti e'lon qilinadi. Shunday qilib, jamiyat uchun noxush xabarlar atrofidagi salbiy axborot maydoni siyosiy rahbar atrofidagi axborot maydoni bilan bir-biriga mos kelmaydi. Siyosiy aloqa siyosatchi imijini shakllantirishning asosiy texnologiyasiga aylanmoqda.

Uch qirrali model quyidagi fikrlarga e'tibor qaratishni o'z ichiga oladi:

- axloqiy fazilatlar;
- intellektual fazilatlar;
- shaxsiy potensial.

Bu fikrlarning barchasini turli xil vositalar yordamida ta'kidlash kerak. Qolaversa, bu fazilatlardan kamida bittasi siyosiy rahbar

timsolida namoyon bo'lmasa, u samarasiz bo'ladi. Ko'pincha bu model o'z siyosatchilarining imijini shakllantirish uchun ishlatiladi.

To'rt qirrali model yuqoridagi uchtaga yetakchilik fazilatlarini qo'shishni o'z ichiga oladi. Yetakchilik har qanday rahbarga xos xususiyatdir. U shunday majburiyat va vakolatlarni o'z zimmasiga olgani uchun rahbar bo'lishi kerak. Shunday ekan, yo haqiqatda yetakchi bo'lish, yoki shunday afsonaviy obrazni shakllantirish muhim.

Rahbar tushunchasi aslida eng katta vakolatga ega bo'lgan va ushbu guruh faoliyatida yetakchi rol o'ynaydigan guruh yoki jamoa a'zosini anglatadi. Rahbarning yana bir turi – bu avtodidakt rahbar, o'z ustida uzoq va qattiq ishlagan rahbar. Bu nazariyaga ko'ra, har bir kishi yetakchilik fazilatlarini rivojlantirishga intilsa, rahbar bo'lishi mumkin. Biroq hamma ham bunga erisha olmaydi va barcha fazilatlarini turli mashg'ulotlar, treninglar yordamida rivojlantirish mumkin emas.

Ommaviy axborot vositalari muayyan ijtimoiy guruh uchun siyosiy liderning ideal obrazini shakllantiradi, shu bilan birga, uning salbiy xususiyatlarini mohirona yashiradi.

Rahbar imijidagi o'zgarishlar va siyosiy hokimiyatning qonuniylik darajasi dinamikasi o'rtasida ko'p komponentli o'zaro bog'liqlik mavjud. Rahbar imijini shakllantirish samaradorligi pasayishi bilan oq hokimiyatning qonuniylik darajasi darhol pasayadi.

Bilim va axborot ustuvor kuch manbasiga aylangan zamonaviy axborot jamiyatida siyosiy kommunikatsiya, uning shakllari, vositalari va mazmuni siyosiy hokimiyatni qonuniylashtirish vositalari va mexanizmlari tizimida birinchi o'ringa chiqadi.

Ommaviy axborot vositalarining manipulyativ imkoniyatlaridan foydalanish siyosiy hokimiyatni qonuniylashtirish omili sifatida rahbar imijini shakllantirish jarayonini modellashtirish, tizimlashtirish va takomillashtirish imkonini beradi. Zamonaviy manipulyatsiyalar elektoratning ongsiz darajasida sodir bo'ladi, bu rad etish yoki isyonga olib kelmaydi. Jamiyat ongni va to'g'ridan to'g'ri harakat vektorlarini shakllantirishi mumkin bo'lgan yagona kulrang massaga aylanadi.

Rahbarning siyosiy legitimligi ko'p turdagi faktorlarga bog'liqdir. Legitimlik hokimiyatning qonunlarga va jamiyat tomonidan qabul qilingan, shuningdek, milliy va xalqaro standartlarga

Политическое лидерство: социологический анализ. – Ростов н/Д: Литера-Д., 1993. – С. 69.

¹¹ Гринберг Т.Э. Политическая реклама: портрет лидера. – Москва, 1995.

mos faoliyati hisoblanadi. Bunda rahbarning kamchiliklari va yutuqlarining tan olinishi muhim o'rin tutadi.

Insonlarning hayot sur'atlarining o'zgarishi va asosli ma'lumotlarga tayanishi biror davlat yoki uning rahbarlariga nisbatan legitimlik o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Ushbu legitimlikning siyosiy jihatdan kelib chiqishida xalqning rahbarga bo'lgan ishonchi muhim o'rin tutadi.

Rahbarning siyosiy legitimligiga ta'sir etuvchi omillar quyidagilardan iborat:

Xalq bilan to'g'ri muloqot: rahbar xalq bilan muloqot jarayonida to'g'ri, samimiy va faoliyat natijalari bo'yicha muloqot olib borishi xalq oldida rahbarning legitimligi oshishiga olib keladi.

Demokratiya va qonunlarga rioya etishi: rahbar, avvalo qonunlarga so'zsiz itoat qilishi va umuminsoniy demokratik prinsiplarga amal qilishi rahbarning legitimligi uchun juda muhim hisoblanadi.

Ilmiy ma'lumot va innovatsiya: insonlar ilmiy ma'lumotlarga ega bo'lgan, shuningdek, yangilikka intiluvchan, jamoani yangi marralar sari yetaklovchi rahbarga doimo ehtiyoj sezadi. Shu jihatdan, bunday turdagi rahbarning legitimligi xalq va jamoa orasida tan olinadi.

Ishonchsizlik va korrupsiyaga moyillik: rahbarning o'z faoliyati va xodimlariga nisbatan ishonchsizligi, korrupsiyaga moyilligi legitimligiga ta'sir qiladi.

Milliy va xalqaro tajriba: rahbar doimo milliy va xalqaro tajribani uyg'unlashtirgan holda faoliyat olib borishi jamoaning nufuzi ortishiga xizmat qiladi.

Umuman, rahbar siyosiy legitimligining oshishi uchun adolat, demokratiya, xalq bilan ishonchli muloqot qilishi va inson huquq va manfaatlarini ta'minlashi lozim. Shuningdek, jamoadagi har bir xodimni inson sifatida hurmat qilishi, unga ishonishi hamda vakolat berishi muhim hisoblanadi.

Legitimlikni ta'minlash uchun quyidagi omillar muhimdir:

Demokratik jarayonlar: rahbar jamoa va xalqni qonunchilik talablari asosida boshqarishi, inson huquqlarini ta'minlashi hamda demokratik jarayonlarni qamrab olishiga e'tibor qaratishi legitimlikka ta'sir qiladi.

Muammolarni hal qilish: rahbar jamiyat va jamoada yashiringan muammolarni tezda payqashi, uni ijobiy hal qilishga e'tibor qaratishi uning legitimligi oshishiga xizmat qiladi.

Xalqning xavfsizligini ta'minlash: rahbarning faoliyati davomida xalqning xavfsizligi ta'minlanishi, xohish-istaklarini erkin amalga oshirishi uning legitimligini oshirish uchun muhim o'rin tutadi.

Tadbirkorlikni rivojlantirish va iqtisodiy tejamkorlik: rahbarning tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay ijobiy muhit yaratishni qo'llab-quvvatlashi, rivojlantirishi, infrast-

rukturani yaxshilashga xizmat qilishi, cheklangan resurslardan oqilona foydalanish legitimlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Rahbarning legitimligi davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar, adolat va jamiyat tomonidan qabul qilingan aniq qoidalar bilan belgilanadi. Legitimlikning tarkibi quyidagicha talqin qilinadi:

Qonuniy legitimlik: rahbarning legitimligi davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar bajarilishi ustidan umumiy nazoratni olib borishi bilan belgilanadi. O‘zbekiston Respublikasida legitimlikni ta’minlovchi asosiy manba – O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari hisoblanadi.

Diniy legitimlik: davlatning diniy qonun va qoidalar asosida boshqarilishini ta’minlash

hisoblanadi. Musulmon davlatlarida islom shariati asosida boshqariladigan hukumat legitimidir.

Jamiyat legitimligi: davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar, hukumat qarorlarining jamiyat tomonidan qabul qilinishi hamda jamiyatda ko‘pchilikning ana shu qonunlarga muvofiq harakat qilishi uning legitimligini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, rahbar legitimligining asosiy qismi – uning harakatlari va faoliyatining qonun va adolat prinsiplariga amal qilishi bilan belgilanadi. Shuningdek, rahbarning o‘zi qonunlarga bo‘ysunishi bilan bir qatorda xalqning ham itoat etishi muhim hisoblanadi. Yana bir muhim jihati shundaki, rahbar yoshlar orasida faoliyat olib borganda uning legitimligi ortadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - T.: O'zbekiston, 2017. - B.107.
2. <https://uza.uz/uz/posts/rahbar-kadrlar-faoliyati-mansabni-yoqotishdan-qorqish-sindromi-xodimlarning-nohaq-boshatilishi-vazifa-va-muammolar?q=%2Fposts%2Frahbar-kadrlar-faoliyati-mansabni-yoqotishdan-qorqish-sindromi-xodimlarning-nohaq-boshatilishi-vazifa-va-muammolar>.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2017-yil 22-dekabr. // Manba: <https://president.uz/uz/lists/view/1371> - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti.
4. Xakimov R.R. Davlat hokimiyati tizimida parlament: nazariya va amaliyot muammolari: Monografiya. - Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti nashriyoti, 2012. - B.15.
5. Mirzaahmedov K. Siyosiy hokimiyat legalligi va legitimligi munosabatlarining konseptual asoslari. Journal Philosophy of Law. December 2023
6. Керимов А.А. Легитимность политической власти: проблемы дефиниции и основные теоретические модели / А.А.Керимов // Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки, 2015. № 1 (137). - С. 81-91.
7. Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990. - С. 645-646.
8. Гринберг Т.Э. Политическая реклама: портрет лидера. - М., 1995.
9. Маринова В.Л., Огарев А.В., Понеделков А.В. Политическое лидерство: социологический анализ. Ростов н/Д: Литера-Д., 1993. - С. 69, 122.
10. Маринова В. Л., Огарев А. В., Понеделков А. В. Политическое лидерство: социол. анализ. Ростов н/Д: Литера-Д., 1993. - С..
11. Гринберг Т. Э. Политическая реклама: портрет лидера. - Москва, 1995.

MAFKURAVIY TAHDID TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI VA UNING ILMİY-SIYOSIY TASNIFI

MUSAYEV

*Maqsud Tursunpo'latovich,
Respublika Ma'naviyat va ma'rifat
markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy
tadqiqotlar instituti
mustaqil tadqiqotchisi*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada mafkuraviy tahdid tushunchasining mazmun-mohiyati va uning ilmiy-siyosiy tasnifi masalalari ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada mafkuraviy tahdid tushunchasi bugungi kunda davlat va jamiyat xavfsizligi, ma'naviy barqarorlik va milliy suverenitetni himoya qilish sohasidagi muhim mavzulardan ekanligi ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: insoniyat, mafkura, davlat, ma'naviy tahdid, jamiyat, xavfsizlik, targ'ibot, ma'rifat, axloq.

АННОТАЦИЯ

В статье научно анализируются представления о сущности понятия идеологической угрозы и ее научно-политической классификации. Научно обосновано, что понятие идеологической угрозы сегодня является одной из важных тем в сфере безопасности государства и общества, моральной устойчивости и защиты национального суверенитета.

Ключевые слова: человечество, идеология, государство, духовная угроза, общество, безопасность, пропаганда, просвещение, мораль.

ANNOTATION

This article scientifically analyzes ideas about the essence of the concept of ideological threat and its scientific and political classification. The article also scientifically substantiates that the concept of ideological threat today is one of the important topics in the field of security of the state and society, moral stability and protection of national sovereignty.

Key words. humanity, ideology, state, spiritual threat, society, security, propaganda, education, morality.

Kirish (Introduction). Mafkuraviy tahdid tushunchasi bugungi kunda davlat va jamiyat xavfsizligi, ma'naviy barqarorlik va milliy suverenitetni himoya qilish sohasidagi muhim mavzulardan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Mafkuraviy tahdid tushunchasi, odatda, mamlakat yoki jamiyatga qarshi yo'naltirilgan g'oyaviy, mafkuraviy yoki axloqiy ta'sirlarni o'z ichiga oladi. Bu ta'sirlar aholining ongini o'zgartiradi, milliy g'oyalarni zaiflashtiradi yoki ularga qarshi turishni maqsad qiladi. Mafkuraviy tahdid, eng avvalo, milliy ma'naviyatga, madaniyat, qadriyatlarga va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatadigan yot g'oyalar va qarashlar shaklida namoyon bo'ladi. U insonlarning ongi, dunyoqarashi va qadriyatlariga ta'sir etishni maqsad qiladi. Bunday tahdidlar insonlar o'rtasidagi yakdillik va milliy birdamlikni yo'qqa chiqarish, jamiyatda turli ixtiloflar, fitnalar va ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqarishga qaratiladi. Bundan o'ttiz uch yil oldin o'ta og'ir va murakkab tarixiy vaziyatda qo'lga kiritilgan milliy istiqbolimiz bugungi kunda ko'p millatli butun xalqimizni Yangi O'zbekistonni barpo etishdek buyuk maqsad yo'lida birlashtirib, yangi yutuq va marralar sari ilhomlantirmoqda. Aynan mustaqillik tufayli mamlakatimiz suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlatga, xalqaro huquqning to'laqonli subyektiga aylandi. Dunyo bizni yangitdan tanidi va tan oldi. Yer yuzidagi turli davlatlar va xalqlar bilan do'stlik hamda hamkorlik aloqalarimiz tobora kengayib, yurtimizning xalqaro maydondagi mavqeyi va nufuzi ortib bormoqda[1].

Mafkuraviy tahdidlarning ilmiy-siyosiy tasnifi, ularning turli ko'rinishlarini va ularga qarshi kurash usullarini tushunish muhimdir. G'oyaviy yoki mafkuraviy ekspansiya biror mamlakat yoki guruhning o'z mafkurasi va g'oyalarni boshqa jamiyatlarga yoyishga harakat qilishi natijasida paydo bo'ladi. Ularning maqsadi, odatda, boshqa millatlarning milliy ongini o'zgartirish, milliy qadriyatlarni zaiflashtirish yoki ularga nisbatan loqaydlik hosil qilishdir. Axborot va targ'ibot orqali ta'sir bu internet va ommaviy

axborot vositalari orqali yot g'oyalarni tarqatish, ularni jamiyatga kiritib, insonlarning dunyoqarashini o'zgartirishga qaratilgan harakatlardir. Bu yerda turli axborot vositalari yordamida mafkuraviy tahdidlar keng tarqaladi va jamiyatning turli qatlamlariga ta'sir ko'rsatadi. Ichki ishlar organlarida mutlaqo yangi samarali tizim, ya'ni har bir rahbarning qo'l ostidagi shaxsiy tarkibi bilan "Xodimbay" ishlash tartibi joriy etildi[2]. Dunyoda buzg'unchi va yot g'oyalar ta'sirining tobora kuchayib borishi yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasining zamonaviy va samarali mexanizmlarini yo'lga qo'yishni taqozo etmoqda[3].

Madaniy globalizatsiya va madaniy imperiazizm esa boshqa madaniyat va qadriyatlarning kuchli ta'siri ostida mahalliy madaniyat va qadriyatlarning sustlashuviga olib keladi. Ularning maqsadi, odatda, milliy o'zligini yo'qotish, yot madaniyatlarni milliy madaniyatdan ustun qilishdir. Ekstremizm va radikalizm ham mafkuraviy tahdidlar sifatida ko'riladi, chunki ular jamiyatda keskinlik, ziddiyatlar va notinchlik olib keladi, milliy va diniy qarashlarni o'zgartirishga harakat qiladi. Mafkuraviy diversiyalar bu boshqa davlatlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va yo'naltiriladigan g'oyaviy yoki mafkuraviy diversiya harakatlarini o'z ichiga oladi. Ular odatda mamlakatning ichki barqarorligini buzish maqsadida amalga oshiriladi. Mafkuraviy tahdidlarga qarshi samarali kurashish uchun milliy ong va g'oyalarni mustahkamlash, ma'naviy-mafkuraviy targ'ibotni kuchaytirish va yoshlar o'rtasida milliy qadriyatlarni keng targ'ib qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, mafkuraviy tahdidlarning ilmiy tahlili va tasnifi ularga qarshi samarali strategiyalar ishlab chiqishda asosiy qadamlardan biridir.

Hozirgi zamonda mafkuraviy tahdidlar davlat va jamiyat uchun jiddiy muammolar tug'dirmoqda. Bu tahdidlar o'zlarining manfaatlarini amalga oshirish uchun boshqa davlatlarga yoki jamiyatlarga zarar yetkazishga qaratilgan g'oyalarni majburlash yo'li bilan tarqatadigan siyosiy, diniy yoki ijtimoiy kuchlar tomonidan sodir etiladi. O'zbekistondagi mafkuraviy tahdidlar fuqarolar ongi va faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatib, siyosiy ekstremizm, diniy fundamentalizm, etnik ziddiyatlar, korrupsiya va jinoyatchilik, mahalliychilik va urug'-aymoqchilik kabi shakllar-

da namoyon bo'ladi. Mafkuraviy xurujlar, ya'ni o'zgacha g'oyalarning ommaviy ravishda jamiyatga tiqishtirilishi, milliy birdamlikka va davlat suverenitetiga xavf tug'diradi. Bu tahdidlarga qarshi kurashish uchun davlatning mustahkam mafkuraviy immunitetini shakllantirish, aholi orasida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, yoshlarni milliy ruhda tarbiyalash va milliy qadriyatlarni mustahkamlash kabi vazifalarni amalga oshirish talab etiladi.

O'zbekistonda mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, jamiyatni begona g'oyalardan himoya qilish va o'z mustaqilligini saqlab qolish yo'lidagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy chora-tadbirlarni kuchaytirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun davlat va jamiyat barcha sa'y-harakatlarini birlashtirishi zarur. Ayniqsa, keyingi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli demokratik islohotlar jarayonida mustaqil davlat bo'lib, dunyoga ochilib yashash, erkin va ozod xalqlar oilasida munosib o'rin egallab, zamonaviy taraqqiyotga erishish naqadar ulug' baxt va sharaf, shu bilan birga, ulkan mas'uliyat ekanini yanada chuqur his etmoqdamiz[4].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (literature review).

Mafkuraviy tahdid – siyosiy institutlar nuqtayi nazaridan, mafkuraviy davlat va jamiyatning barqarorligiga jiddiy xavf tug'diradi. Siyosiy institutlar ushbu tahdidlarga qarshi kurashish uchun institutsional mexanizmlarni rivojlantirishi, qonunchilikni mustahkamlashi va jamoatchilikning mafkuraviy xavf-xatarlardan ogohligini oshirishi lozim. Jarayonlar esa siyosiy kuchlar o'rtasidagi muvozanatni saqlash va demokratik jarayonlarni himoya qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Siyosiy texnologiyalar esa mafkuraviy ta'sirlardan himoya qilish uchun yangi usullar va vositalarni ishlab chiqishga yo'naltirilishi kerak, shu jumladan, axborot vositalari orqali olib borilayotgan mafkuraviy hujumlarga qarshi choralar ko'rishga e'tibor berish lozim.

Mafkuraviy xurujlar – siyosiy jarayonlar nuqtayi nazaridan, jamiyatdagi siyosiy vaziyatni izdan chiqarishga qaratilgan, ularga qarshi turish uchun jamiyatning siyosiy ongini oshirish va odamlarning mafkuraviy himoyasini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Siyosiy texnologi-

yalar esa mafkuraviy hujumlarning oldini olish uchun axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, mafkuraviy g'oyalarning tarqalishini cheklash uchun qonuniy va texnologiyaviy choralarni o'z ichiga olishi lozim. Ichki ishlar organlari xodimlarining siyosiy ongi ular kasbiy ongining muhim elementi bo'lib, ularga sifat jihatidan yordam berishga imkon beradi[5]. Ichki ishlar organlari davlatning eng muhim institutlaridan biri sifatida qonun ustuvorligini mustahkamlash va qonun-tartibotni mustahkamlashda alohida o'rin tutadi[6]. Ichki ishlar organlari oldida o'z xodimlarining siyosiy-huquqiy ong darajasini va kasbiy madaniyatini oshirish eng muhim vazifalar hisoblanadi[7].

Rangli inqiloblar – siyosiy institutlar nuqtayi nazaridan, jamiyatdagi mavjud tuzumga qarshi qaratilgan mafkuraviy tahdidir. Siyosiy jarayonlar nuqtayi nazaridan, bu inqiloblarning oldini olish uchun jamiyatdagi siyosiy barqarorlik va aholining ishonchini oshirish zarur. Siyosiy texnologiyalar esa bu inqiloblar tarqalishining oldini olish uchun ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda mafkuraviy profilaktika ishlarini kuchaytirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Xalqimizning milliy manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan ichki va tashqi siyosat borasidagi tub o'zgarishlar, erishilayotgan amaliy natijalar xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilmoqda va qo'llab-quvvatlanmoqda. Barchamiz inson qadri oliy mezon bo'lgan yangi hayot, yangi jamiyat qurish yo'lida qo'lga kiritgan zafarlarimizni mustaqil taraqqiyot g'oyasiga hamisha sodiq, mard va matonatli xalqimizning fidokorona mehnati, aql-zakovati va bunyodkorlik salohiyati mahsuli deb bilamiz va ana shunday olijanob elning farzandlari ekanimizdan cheksiz faxrlanamiz[8].

Hozirgi davr va ma'naviy-mafkuraviy tahdidlar – siyosiy institutlar nuqtayi nazaridan, bu tahdidlar globallashtirish jarayonlari natijasida kuchaygan va ularga qarshi turish uchun davlat siyosatini aniq va samarali shakllantirish zarur. Siyosiy jarayonlar esa jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Siyosiy texnologiyalar esa mafkuraviy tahdidlarning tarqalishini cheklash uchun innovatsion texnologiyalarni joriy qilish, axborot xavfsizligini ta'minlash va mafkuraviy immunitetni oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Tahlillardan ko'rinadiki, siyosiy institutlar, jarayonlar va texnologiyalar mafkuraviy tahdidlarga qarshi samarali kurashish va jamiyat barqarorligini saqlashda asosiy o'rin tutadi. Bu jarayonda ma'naviy-mafkuraviy immunitetni shakllantirish ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston ichki ishlar organlarida mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashning samarali mexanizmlarini ham falsafiy, ham amaliy nuqtayi nazardan tahlil qilish mumkin. Mafkuraviy tahdidlar deganda qo'rqitish va zo'rvonlik yo'li bilan o'z mafkurasini tatbiq etuvchi, jamiyat, davlat yoki millat uchun katta xavf tug'diruvchi ijtimoiy-siyosiy harakatlar, oqimlar yoki siyosiy kuchlar tushuniladi. Falsafiy nuqtayi nazardan mafkuraviy tahdidlar jamiyat ichidagi shaxslarning ongi va xatti-harakatlariga ta'sir qiluvchi murakkab muammodir. Bu tahdidlar ko'pincha milliy o'zlik, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy birdamlikni buzishga urinishlar orqali namoyon bo'ladi. Bunday tahdidlarga falsafiy javob berish zamonaviy o'zbek davlati uchun asos bo'lgan insonparvarlik, demokratiya va milliy mustaqillik qadriyatlarini mustahkamlashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o'ttiz uch yillik bayramiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorida sud-huquq tizimini isloh etish, shahar va qishloqlarimizni obod qilish, mahalla tizimini xalqimizga yanada yaqinlashtirish yo'lidagi doimiy sa'y-harakatlar va ularning samarasi haqidagi targ'ibot ishlarini yanada kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda[9]. Shuningdek, mazkur qarorda sud-huquq tizimini isloh etish, shahar va qishloqlarimizni obod qilish, mahalla tizimini xalqimizga yanada yaqinlashtirish yo'lidagi doimiy sa'y-harakatlar va ularning samarasi haqidagi targ'ibot ishlarini yanada kuchaytirish va yurtimizda do'stlik va hamjihatlik muhiti tobora mustahkamlanib, mintaqamizdagi yaxshi qo'shniçilik, tinçliksevar tashqi siyosat tufayli O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi obro'-e'tibori yuksalayotgani, do'st va hamkorlarimiz safi kengayib borayotganini chuqur tahlillar asosida ko'rsatib berish hamda navqiron avlodga Yangi O'zbekistonning kelajagi sifatida alohida e'tibor qaratilayotgani, yoshlar bilan ishlash bo'yicha noyob tizim yaratilishi natijasida ularni zamonaviy kasb-hunarlariga o'qitish, bandligini ta'minlash, bo'sh vaqtini

mazmunli o'tkazish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha yurtimizda shakllangan samarali va ta'sirchan tizim mohiyatini ochib berishga alohida e'tibor qaratilgan[10].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

O'zbekistonda mafkuraviy tahdidlar turli ko'rinishlarda, jumladan, siyosiy ekstremizm, diniy fundamentalizm, etnik va millatlararo nizolar, korrupsiya, jinoyatchilik, mahalliyçilik, ekologik muammolar kabilar ko'rinishida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, mintaqada tinçlik va barqarorlikka tahdid solayotgan xalqaro terrorizm va diniy ekstremizm tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan radikal guruhlar mafkurasini tashvishga solmoqda.

Milliy tarix, madaniyat va mustaqillik tamoyillari haqidagi saboqlarni ta'lim tizimiga kiritish mafkuraviy tahdidlarga chidamlilikni oshirishga yordam beradi. Yoshlarga o'zbek davlati asosini tashkil etuvchi qadriyatlarni o'rgatish milliy g'urur va mas'uliyat tuyg'ularini tarbiyalashi mumkin. Terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashda xalqaro hamkorlikda ishtirok etish ham muhim ahamiyatga ega. Bunga global tashabbuslarda qatnashish, razvedka ma'lumotlarini almashish va boshqa davlatlar bilan terrorizmga qarshi kurash strategiyalarida hamkorlik qilish kiradi. Mafkuraviy tahdid – bu o'rnatilgan ijtimoiy, siyosiy, madaniy yoki axloqiy tizimlarni beqarorlashtirish yoki yo'q qilish potensialiga ega bo'lgan mafkuralarni idrok etish va ularga javob berish bilan bog'liq bo'lgan tushunchadir.

Zamonaviy ilmiy texnologiya sharoitida mafkuraviy tahdid an'anaviy mafkuralar va madaniy me'yorlarga zid bo'lishi mumkin bo'lgan texnologik taraqqiyot tomonidan yaratilgan yangi g'oyalar va qadriyatlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Axborot texnologiyalari, gen injeneriyasi va yangi materiallarni ishlab chiqish kabi zamonaviy ilmiy texnologiyalar an'anaviy aloqalar va munosabatlarni faol ravishda qayta tashkil etmoqda. Bu esa milliy va madaniy tafovutlar ahamiyatsiz bo'lib, jamoaviy yondashuvni talab qiladigan global muammolarning birinchi o'ringa chiqishiga olib keladi.

Mafkura dunyoga qadriyatga asoslangan munosabat shakli sifatida turli ijtimoiy guruhlarining amaliy faoliyatini rag'batlantirish va asoslash uchun zarur vosita bo'lib qolmoqda. Texnologi-

yaning rivojlanishi bilan insoniyatning global muammolarini hal qilishga qaratilgan va umumiy manfaatga yo'naltirilgan demokratik tamoyillar asosida qurilgan yangi mafkuraviy konsepsiyalar shakllanmoqda.

Texnologiyalar insonning tabiat va o'zi bilan o'zaro munosabatining yangi mafkurasini shakllantirmoqda, bu an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Texnologiyani yaratish va tarqatishda ishtirok etish darajasi texnologiya taraqqiyoti va siyosiy o'zgarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadigan demokratiya rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omilga aylanadi. Xususan, O'zbekiston sharoitida bu zamonaviy ilmiy texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishda yetarli darajada ishtirok etmaslik bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu iqtisodiyotni rivojlantirish va siyosiy tizimni takomillashtirish vositasi sifatida texnologik taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash uchun milliy siyosatni qayta yo'naltirish muhimligini ko'rsatadi.

Jahon miqyosida ilmiy texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash bo'yicha ulardan butun insoniyat manfaatlarini yo'lida oqilona foydalanishni ta'minlaydigan boshqaruv tizimini yaratish zarurati borligi taxmin qilinmoqda. Shu nuqtayi nazardan, BMT ilmiy ishlanmalarni muvofiqlashtirish va ularning xavfsizligi va samaradorligini nazorat qilish orqali asosiy rol o'ynashi mumkin. Shunday qilib, zamonaviy ilmiy texnologiyalarning rivojlanishi sharoitida mafkuraviy tahdid an'anaviy mafkuraviy tizimlarni ilmiy taraqqiyot tomonidan yaratilgan yangi voqelikka moslashtirish zarurati bilan bog'liq. Bu texnologik taraqqiyot va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini saqlash o'rtasidagi muvozanatni ta'minlay oladigan siyosiy va boshqaruv mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish va yangilashni taqozo etadi.

O'zbekiston ichki ishlar organlarida mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish milliy qadriyatlarini falsafiy mustahkamlash hamda davlat va jamiyatni tashqi va ichki xavf-xatarlardan himoya qilishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Yondashuv har tomonlama bo'lishi, mafkuraviy tahdidlarning asosiy sabablarini ham, ularning jamiyatdagi namoyon bo'lishini ham ko'rib chiqishi kerak. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitida "mafkuraviy tahdid" tushunchasi ma'lum mafkuralarning

jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlarga yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirini o'zida aks ettiruvchi tushunchadir. Mafkuraviy tahdid, odatda, turli siyosiy yoki ijtimoiy guruhlarning jamiyatning kelajakdagi rivojlanishi, jumladan, yangi texnologiyalarni, ilmiy kashfiyotlar va ularni hayotning turli sohalarida qo'llash to'g'risidagi o'z g'oyalarini singdirishga urinishlari bilan bog'liq. Demokratik huquqiy jamiyatda jamoat tinchligini ta'minlash, jamiyatda qonun va tartibni hurmat qilishni, asosiy huquq va erkinliklarni himoya qilish va ularga rioya qilishni ta'minlash, jinoyatlarni aniqlash, oldini olish, nazorat qilish va jinoyatlarni tergov qilish, aholiga yordam ko'rsatish huquqini muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining asosiy vazifalari hisoblanadi[11].

Mafkuraviy tahdid ijtimoiy ongda mafkura hukmronlik qila boshlagan va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni ma'lum bir ijtimoiy guruh, sinf yoki millat manfaatlariga yo'naltirishga harakat qilgan hollarda yuzaga keladi. Bunday holda, texnologiya umumiy manfaatlar uchun emas, balki hokimiyatni mustahkamlash, nazoratni kuchaytirish yoki norozilikni bostirish uchun ishlatilishi mumkin. Globallashtirish va texnologiyaning jadal rivojlanishi sharoitida mafkuraviy tahdid iqtisodiy bosimdan tortib, madaniy hukmronlik va ommaviy ongni manipulyatsiya qilishgacha bo'lgan turli ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin. Bu turdagi tahdid ilmiy-texnikaviy taraqqiyot avtomatik ravishda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning yaxshilanishiga olib keladigan muqarrar va ijobiy jarayon sifatida qabul qilinganda yuzaga keladi. Ushbu mafkura ilmiy kashfiyotlarning mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarini, masalan, avtomatlashtirish yoki biotexnologiya bilan bog'liq axloqiy muammolar tufayli ishsizlikning ortishiga e'tibor bermaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Texnologiya ma'lum madaniy qadriyatlar yoki me'yorlarni o'rnatish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, globallashtirish davrida G'arb texnologiyalari va yondashuvlari ko'pincha ilg'or deb qabul qilinadi, bu esa boshqa xalqlarning madaniy o'ziga xosligini buzishi va mafkuraviy birlashuvga hissa qo'shishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlar o'zlarining texnologik afzalliklaridan kam rivojlangan mamlakatlarni iqtisodiy ekspluatatsiya qilish uchun foydalanganda tah-

didning bu turi yuzaga keladi. Bunday sharoitda ilmiy-texnikaviy taraqqiyot global tengsizlikni kuchaytirish vositasiga aylanadi.

Mafkuraviy tahdid muayyan mafkura yoki mafkuraviy harakatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzum barqarorligiga putur yetkazishi, jamiyatning asosiy tarkibiy qismlari: davlat, fuqarolik jamiyati va ommaviy axborot vositalari o'rtasida nizolar keltirib chiqarishi mumkinligidadir. Milliy qadriyatlar va g'oyalarni yo'q qilish: an'anaviy milliy qadriyatlarga zid bo'lgan mafkuraviy harakatlar madaniy o'ziga xoslikning yemirilishiga, jamiyatning axloqiy asoslarini yo'q qilishga va ijtimoiy tizimning beqarorligiga olib kelishi mumkin. Mafkuraviy tahdidlar ijtimoiy va siyosiy qarama-qarshiliklarni kuchaytirib, jamiyatning qutblanishiga va turli guruhlar o'rtasidagi ziddiyatning kuchayishiga olib kelishi ehtimol. Bu millat birligiga putur yetkazishi, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi konstruktiv muloqotga to'sqinlik qilishi mumkin.

Posttotalitar davlatlarda buzg'unchi mafkuralar beqarorlikdan o'z manfaatlarini ilgari surish uchun foydalanishi, demokratik jamiyat qurish va huquqiy davlatni shakllantirish yo'lidagi sa'y-harakatlarga putur yetkazishi mumkin. Matbuot va hukumat organlari o'rtasida ziddiyat mavjud bo'lgan vaziyatda jamoat tartibini beqarorlashtiradigan sharoitlar paydo bo'lishi mumkin. Bu fuqarolarning davlat institutlariga bo'lgan ishonchini susaytiradi va ularning qonuniyligini pasaytiradi.

Zo'ravonlik, ekstremizm, millatchilik yoki separatizmni targ'ib qiluvchi mafkuralar ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va davlat xavfsizligiga bevosita tahdid soladi. Islohotlar sharoitida bunday mafkuralar ijtimoiy norozi guruhlar orasida o'z o'rnini topishi mumkin. Davlat va ommaviy axborot vositalari o'rtasidagi keskin raqobat sharoitida buzg'unchi mafkuralar manipulyatsiya usullaridan foydalanib, aholiga noto'g'ri ma'lumot taqdim etishi, rasmiy axborot manbalariga ishonchsizlikni yuzaga keltirishi va davlat nufuziga putur yetkazishi mumkin. Tahdidlar siyosiy va ijtimoiy bo'linishlarni chuqurlashtirishga intilayotgan mafkuraviy harakatlardan kelib chiqishi mumkin, bu esa fuqarolik jamiyatining parchalanishiga va ijtimoiy tuzilmaning buzilishiga olib keladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Siyosiy tizim va jamoatchilik ongida keskin o'zgarishlar ro'y bergan posttotalitar O'zbekiston jamiyatida boshqaruv va axborot jarayonlari o'rtasida keskin qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Bu jarayonlar dialektik munosabatda bo'lib, mafkuraviy tahdidning asosini tashkil etadi. Bunday sharoitda mafkuraviy tahdidni rasmiy davlat mafkurasi bilan boshqa mafkuralar o'rtasidagi tafovutlardan kelib chiqadigan, davlat hokimiyatining qonuniyligi va uning jamiyatni samarali boshqarish qobiliyatiga shubha tug'dirishi mumkin bo'lgan tavakkalchilik yoki xavf sifatida qaralishi mumkin. Ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-psixologik kontekstda mafkuraviy tahdid jamiyatni boshqarish mexanizmining ekvivalent, lekin qarama-qarshi tomonlari bo'lib, jamoatchilik ongni shakllantirishga ta'sir ko'rsatuvchi davlat va matbuot o'rtasidagi qarama-qarshiliklar orqali namoyon bo'ladi. Bu ziddiyatlar siyosiy manfaatlar tafovutidan kelib chiqadi, bu esa ijtimoiy tizimning beqarorlashishiga va hukumatga ishonchning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Mafkuraviy tahdid – hukmron davlat va ijtimoiy qadriyatlarga zid bo'lgan g'oyalarni singdirish yoki tarqatishga urinish bo'lib, bu ijtimoiy tuzumning izdan chiqishi, davlat institutlariga ishonchning pasayishi, ijtimoiy keskinlikning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Davlat amaldorlari va jurnalistlar o'rtasidagi ijtimoiy pozitsiyaviy ziddiyat sharoitida, agar matbuot ijtimoiy-siyosiy muloqotda sherik sifatida emas, balki hokimiyatni tanqid qilish va obro'sizlantirish vositasi sifatida qabul qilinsa, bu ziddiyat kuchayishi mumkin.

Mafkuraviy tahdidlarning ilmiy-siyosiy tasnifi:

Ichki mafkuraviy tahdidlar:

Axborot xurujlari – bu davlat muassasalariga ishonchni susaytiradigan dezinformatsiyani chop etish va tarqatishdir.

Populistik mafkuralar – bu aholining noroziligini keltirib chiqaradigan va hokimiyatning qonuniyligini pasaytiradigan jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilishga qaratilgan g'oyalarni tarqatish.

Identifikatsiya inqirozlari – bu jamiyatda madaniy, diniy yoki etnik jihatdan bo'linishlarning kuchayishi.

Tashqi mafkuraviy tahdidlar:

Globalashuv ta’siri – milliy qadriyatlarga zid bo‘lishi va madaniy o‘ziga xoslikni zaiflashtirishi mumkin bo‘lgan tashqi mafkuralarning kirib borishi.

Xorijdan ommaviy axborot vositalarining bosimi – tashqi ommaviy axborot vositalari va tashkilotlarning mamlakatning ichki jarayonlariga ta’sir o‘tkazishga urinishlari, muqobil kun tartibi va mafkuralarni targ‘ib qilish.

Siyosiy va iqtisodiy tahdidlar:

Iqtisodiy sanksiyalar ijtimoiy qo‘rquv va noaniqlikni kuchaytirishi mumkin, bu esa hukumatga ishonchsizlikning kuchayishiga olib keladi.

Siyosiy bosim – tashqi subyektlar tomonidan o‘zlariga foydali bo‘lgan mafkuraviy tuzilmalarni o‘rnatish uchun.

Hukumat va matbuot o‘rtasidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirish.

Mafkuraviy tahdidlar darajasini pasaytirish, davlat amaldorlari va jurnalistlar o‘rtasidagi

munosabatlarni uyg‘unlashtirish uchun ijtimoiy barqarorlikka, davlat va fuqarolar o‘rtasidagi ishonchning yuqori darajasiga erishish zarur. Shu nuqtayi nazardan, davlat axborot siyosati nizolarni keltirib chiqaruvchi omillarni kamaytirish, konstruktiv hamkorlikning huquqiy asoslarini ishlab chiqish, davlat xizmatchilari va jurnalistlar o‘rtasida vatanparvarlik va fuqarolik tuyg‘ularini tarbiyalash bo‘yicha chora-tadbirlarni o‘z ichiga olishi kerak. Mazkur siyosatni amalga oshirish mexanizmi axborot makonini boshqarishga mutanosib yondashuv bo‘lib, bunda matbuot va davlat institutlari yaqin hamkorlikda, qarama-qarshiliklarga yo‘l qo‘ymaslik va ijtimoiy konsolidatsiyani mustahkamlashdan iborat. Shunday qilib, mafkuraviy tahdidlarni kamaytirishga qaratilgan davlat axborot siyosati nizolarni samarali tartibga solish va jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash uchun barcha ijtimoiy va siyosiy omillarni hisobga olishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining o‘ttiz uch yilligi bayramiga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-davlat-mustaqilligining-ottiz-uch-yillik-bayramiga-tayyorgarlik-korish-va-uni-otkazish-togrisida_617692

2. O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2021-yil 30-sentabrdagi 209-son farmoyishi.

3. G‘ofurov Sh.R. “Uyushmagan yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini takomillashtirish” (ichki ishlar organlari faoliyati misolida) 12.00.08. - Jinoyat huquqi, huquqbuzarliklarning oldini olish. Kriminologiya. Yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. - Toshkent, 2019. - B.5.

4. Папура Т.А. Формирование политического сознания сотрудников органов внутренних дел как фактор становления правового государства в России. - Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. Автореф. дисс... канд. полит. наук. - Ставрополь, 2006. - С. 4.

5. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел. - Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - Н.Новгород, 2006. - С. 3.

6. Коваленко И.А. Система органов внутренних дел России в механизме российского государства. - Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - Москва, 2005. - С. 4.

7. Каспарова Э.А. Связи с общественностью в деятельности органов внутренних дел России (на примере Краснодарского края). - Автореф. дисс... канд. полит. наук. - Краснодар, 2008. - С.16.

YOSHLARDA MILLIY VA UMUMINSONIY BAG'RIKENGLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH ZARURATI VA RIVOJLANTIRISH TENDENSIYALARI

ULUG'OV

*Abduraim Xamzayevich,
Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz
filiali "Ijtimoiy-gumanitar fanlari"
kafedrasini mudiri, siyosiy fanlar
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yoshlarda milliy va umuminsoniy bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish zarurati va rivojlantirish tendensiyalari haqidagi fikrlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada jamiyatda umuminsoniy tamoyillarni o'zida aks ettiradigan bag'rikenglik madaniyatining ustuvorligiga erishish ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: milliy, jamiyat, yoshlar, umuminsoniy, mafkura, davlat, bag'rikenglik, ma'naviyat, madaniyat, tahdid, xavfsizlik.

АННОТАЦИЯ

В статье научно анализируются мнения о необходимости формирования национальной и общечеловеческой культуры толерантности среди молодежи и тенденции ее развития. Научно освещено достижение превосходства культуры толерантности, отражающей общие принципы в обществе.

Ключевые слова: национальный, общество, молодежь, универсальный, идеология, государство, толерантность, духовность, культура, угроза, безопасность.

ANNOTATION

This article scientifically analyzes opinions on the need to form a national and universal culture of tolerance among young people and the trends in its development. The article also scientifically highlights the achievement of the superiority of a culture of tolerance, reflecting general principles in society.

Key words: national, society, youth, universal, ideology, state, tolerance, spirituality, culture, threat, security.

Kirish (Introduction). Jahonda mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy integratsiya va o'zaro bog'liqlik jadal rivojlanayotgan bugungi davrda murosasizlik, o'zaro adovat va keskinlik kabi salbiy munosabatlar natijasida yuzaga kelayotgan nizolar insoniyat taraqqiyoti va tinchligiga raxna solmoqda. Shundan kelib chiqib, jamiyatda umuminsoniy tamoyillarni o'zida aks ettiradigan bag'rikenglik madaniyatining ustuvorligiga erishish, uni targ'ib qilish muhim zaruriy va ijtimoiy-madaniy me'yorga aylanib bormoqda. Ayniqsa, yoshlarda xos bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish mavjud ziddiyatlarni bartaraf qilishda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu sabab, bugun yoshlarni turli darajadagi ma'naviy-mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishda bag'rikenglik madaniyatining potensial imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish ko'proq turli ijtimoiy guruhlardagi shaxslarning umumiy etnik va konfessiyadan tashqari tarkibiy qismini anglash natijasida yuzaga keladi. So'nggi o'n yilda ko'p millatli O'zbekiston sovet jamiyatidan zamonaviy modernizatsiya jamiyatiga o'tishning murakkab yo'lini bosib o'tdi. Bu respublika hayotining barcha sohalariga, shu jumladan millatlararo munosabatlar va madaniyat rivojiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ayniqsa, millatlararo munosabatlarda barqarorlikni saqlash, bag'rikenglik, e'tiqod, madaniyat, urf-odatlar, qo'shnilar tilini hurmat qilish, xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirish, totuvlikni mustahkamlashning eng muhim vositasi ekani yaqqol namoyon bo'ldi.

O'zbekistonda yoshlar ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini yuksaltirishda bag'rikenglik madaniyatining o'ziga xos munosabatini shakllantirish, ta'limning dunyoviyligi va savodxonlikni keng yoyish, plyuralizm hamda mazkur soha yo'nalishidagi axborotlarni tarqatish vositalarini rivojlantirish bilan bog'liq tizimli ishlar amalga oshirilmogda. Bu haqda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev qayd etganidek: "Mamlakatimizda bag'rikenglik

madaniyatini yuksaltirish, millatlar va konfessiyalararo o'zaro bir-birini tushunish va hamjihatlikni mustahkamlash, yosh avlodni shu asosda tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilanadi..."[1]. Binobarin, zamonaviy global dunyoda bag'rikenglik madaniyati obyektiv ravishda jamiyatni modernizatsiya qilish jarayonlarining rivojlanishi uchun zaruriy asosga aylanadi.

Jahon hamjamiyati va xalqlarning millatlar, konfessiyalararo va madaniy aloqalarining murakkab jarayonlariga mos keladigan eng muhim tushunchalaridan biri bag'rikenglikdir. Bag'rikenglik zamonning o'ziga xos imperativi, xalqaro, ijtimoiy va shaxslararo munosabatlar strategiyasi va taktikasiga aylandi. Turli etnik guruhlar, dinlar va madaniyatlar vakillariga hurmat-ehtirom ko'rsatish zamonaviy sivilizatsiyaning saqlanib qolishi va rivojlanishining ajralmas shartidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (literature review).

Hozirgi vaqtda dunyoda tajovuz kuchayib, ijtimoiy-siyosiy, diniy, etnik muammolarni hal qilishning zo'raonlik usullari keng qo'llanilib borayotgan bir paytda, boshqa tizimni oqlaydigan yangi bag'rikenglik falsafasini yoyishga intilish tabiiydir. Bu boshqalarni qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilishga va ular bilan muloqot va kelishuv orqali munosabat qilishga tayyorlikni o'z ichiga oladi. So'nggi o'nyilliklarda "bag'rikenglik madaniyati" tushunchasidan ko'p foydalanilmogda va bu tushunchaga kundan kunga talab ortmogda. Bu nafaqat o'tmish va hozirgi zamonning ko'plab taniqli mutafakkirlarining idealini, balki bugungi kunda ba'zi qo'shni davlatlarda turli sohalarda va insoniy munosabatlarning turli darajalarida, xususan, etnik va konfessional muhitda murosasizlikning o'sishini ham aks ettiradi. Bag'rikenglik madaniyati sodir bo'layotgan voqealarga faol munosabatda bo'lish, inson huquq va erkinliklarini tan olish, shu jumladan o'zaro tushunish va hurmat bilan munosabatda bo'lish madaniyati va turmush tarzi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Bag'rikenglik madaniyatining rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardir:

- 1) hayot sifati va darajasi;
- 2) siyosiy vaziyat va ijtimoiy hayot;

- 3) ijtimoiylashuv va muhosililik;
- 4) shaxsiy, madaniy va tarixiy xususiyatlar.

Bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish jamiyatni modernizatsiyalash jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu ijtimoiy munosabatlarning tubdan o'zgarishidir. Modernizatsiya ham ilg'or texnologiyalar, ham innovatsion siyosiy, madaniy va ijtimoiy mexanizmlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini nazarda tutadi. Modernizatsiyaga o'tish kamdan kam hollarda tinch va bir tekis davom etadi. Chunki bu jarayon barcha ijtimoiy institutlar va jamiyatning butun a'zolariga ta'sir qiladi. Modernizatsiya iqtisodiy, tashkiliy, siyosiy va madaniy sohalarning kengayib borayotgan tabaqalanishi bilan yonma-yon keladi va ko'p jihatdan jamiyatda bag'rikenglik madaniyatining rivojlanishini belgilaydi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan modernizatsiya jarayonlari tabiati, chegaralari va mazmunini belgilaydigan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ichki modernizatsiya xususiyatlari orasida uni amalga oshirishda davlatning alohida roli va uning to'liq tabiati qayd etilgan. Turli dunyoqarashlar, madaniy an'analar tashuvchilarining to'qnashuvlarsiz va uyg'un yashashining usul va vositalarini izlash va qo'llash mavzusi doimo faylasuflar, madaniyatshunoslar, sotsiologlar, dinshunoslar, psixologlar, siyosat, jamoat va din arboblarning e'tiborini o'ziga tortib kelgan. Ijtimoiy-madaniy muvofiqlik darajasiga, o'rganilayotgan sohadagi bilimlariga qarab, ularning har biri bag'rikenglikka munosabat ta'rifini o'ziga xos tarzda shakllantiradi. Agar oldinlari shu munosabat bilan faqat "bag'rikenglik" va "diniy bag'rikenglik" tushunchalari ifodalangan bo'lsa, keyingi yillarda "bag'rikenglik madaniyati" tushunchasi tobora keng qo'llanilmoqda. Bag'rikenglik masalalarini konseptual jihatdan rivojlantirishga doir qarashlar, bu yo'nalishning axloqiy masalalari dastlab Arastu, Konfutsiy, Aflotun kabi qadimgi mutafakkirlarning falsafiy asarlarida o'z aksini topgan. O'z davrida mashhur yunon faylasufi Arastu bag'rikenglik haqida shunday fikrlarni bildirgan: "Bag'rikenglik – zarur vaqtda, zarur miqdorda sarflash fazilatidir. Bemavrid, o'rinsiz sarflovchi odam o'zini shu bilan boy-badavlat qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan (obro'parast, maqtanchoq) odamdir. Qizg'anchiq, mayda

odam esa katta pullar sarflash o'rni kelganida (to'yda yoki boshqa marosimda) behimmatlik qilib, ozgina sarflovchi odamdir. Mayda odam shunday. Qo'li ochiq odam esa, o'z nomi bilan o'rnida va bimalol sarflovchi odamdir. Xullas, bag'rikenglik maqtoqli xislat bo'lib, bunday xislatli odam keragidan kamroq ham, keragidan ortiqcha ham sarflamaydi. Demak, bag'rikenglik madaniyati kamlik va ortiqchilik o'rtasidagi xislatdir. Bag'rikenglikning turli ko'rinishlari bor deb o'ylaydilar. Masalan, bir odam (falonchini qandaydir kichik xatosi uchun jazolamay) bag'rikenglik qildi, deydilar. Bu xarajatlar, moddiyat ma'nosida emas, balki botiniy, ruhiy olam sohasidagi tushunchadir"[2].

Bag'rikenglik tarix davomida turli xalqlar va dinlarning birgalikdagi hayotini ta'minlagan va umumbashariy qadriyat sifatida uzoq tarixga ega bo'lgan eng muhim tamoyildir. Shu ma'noda bag'rikenglik madaniy, diniy va siyosiy munosabatlar tizimidagi axloqiy qadriyat desak, yanglishmagan bo'lamiz. Shuning uchun bag'rikenglik madaniyati siyosiy masalalarni hal qilishda alohida o'rin tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

O'rta Osiyo xalqlarining bag'rikenglik g'oyasi qadimiy madaniyatdan kelib chiqqanligi haqida tarixiy dalillar mavjud. Bu g'oyaning asosi axloqiy va ma'naviy xarakterga ega bo'lgan bu xalqlarning qadimiy madaniyatida shakllangan yaxshilik va yomonlik kuchlarining muhosasiz kurashi haqidagi o'ziga xos ijtimoiy-falsafiy fikrlar bilan chambarchas bog'liq. Bu xalqlarning bag'rikenglik madaniyati boshqa dinlarga qarshi takfir va ularning izdoshlariga qarshi jihad g'oyasiga asoslangan emas, balki mohiyatan ma'naviy va axloqiy bo'lgan yovuzlik, jaholat va zulmat kuchlariga qarshi kurash g'oyasiga asoslangan. Bu haqda Abu Rayhon Beruniyning "Hindiston" asarida xalqlar do'st, ittifoq bo'lib yashashi lozimligi targ'ib qilingan, qirg'in keltiruvchi urushlar qoralangan. Abu Nasr Forobiy "Fozil shahar tabiatan sog'lom bo'lgan insonlar guruhining bir-birlari bilan hamkorlik qilish yo'lini afzal bilganlari"[3] fikri bir tomondan, jamiyatdagi barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan ularning yagona maqsad sari jamoaning umumiy farovonligini yaratish uchun harakatini

ifodalaydi. Ahmad Yassaviy ham “Hikmatlar” asarida: “Sunnat ermish, kofir bo'lsa berma ozor, Ko'ngli qattiq dilozordan Xudo bezor” deb, dinsizga ham ozor bermaslikni ta'kidlagan. Mahmudxo'ja Behbudiyning “Aqida va vijdoni milliylarig'a tasarruf etmaydurki, bul Qur'oni karimni boshqalarning din-u vijdonining ozod qo'yganidan va umaroyi islomning g'ayridinlarni himoya etganlaridandur”[4] g'oyasida islom dinidagi millatlararo bag'rikenglik ulug'lanadi. Abdurauf Fitrat “Rahbari najot” risolasida “Din axloqiy hukmlardan iborat bo'lib, o'z tobelarini ikki dunyo saodatiga yetkazadi, inson hayotining samarasi shu saodati dorayn asri”,[5] deb ta'kidlaydi. Yuqoridagilar shuni ko'rsatadiki, bag'rikenglikni diniy shaklda saqlash masalasi zamonaviy jamiyat xavfsizligi uchun juda muhim hisoblanadi.

Shu bilan bir qatorda, diniy bag'rikenglik ichki barqarorlikni saqlash, o'zaro tushunmovchiliklarning oldini olish, tashqi kuchlarning siyosiy maqsadlarini bostirish va ularning davlat, millat, madaniyat va din barqarorligiga ta'sirini zararsizlantirishda muhim rol o'ynashi mumkin. Aksincha, diniy bag'rikenglik bo'lmasa, dinlarning va konfessiyalarning xilma-xilligi davlatlarning ichki zaiflashuviga va beqarorlikka olib kelishi mumkin. Bu bayonot asosida diniy bag'rikenglik mohiyatini quyidagicha umumlashtirish mumkin: “Diniy bag'rikenglik – bu bitta din izdoshlarining boshqa dinlarga ergashuvchilarga bo'lgan yoqimli va maqbul munosabatining ifodasidir. Ularning har biri o'z e'tiqodiga amal qiladi va shu bilan birga boshqalarning teng huquqlarini tan oladi”. Shu o'rinda, bag'rikenglik muammosini ko'rib chiqishning turli jihatlarini G.Leybnits, N. Makiavelli, S.Monteske, J.Russo, B.Spinozaning klassik asarlarida mavjud. Liberalizm, insonparvarlik va bag'rikenglik g'oyalari P.Beyl, F.Volter, T.Gobbs, J.Lokk va boshqa ma'rifatparvarlarning shaxsiy erkinlik huquqiga o'xshash asosiy e'tiqod erkinligini targ'ib qilgan qarashlarida o'z ifodasini topgan.

Zamonaviy G'arb tadqiqotchilarining asarlarida har xil turdagi siyosiy tizimlarda bag'rikenglik tamoyilini amalga oshirishning qiyosiy tahliliga, demokratik tuzumni saqlab qolish zarurati bilan bog'liq bo'lgan bag'rikenglik xususiyatlari va chegaralarini hisobga olishga

birinchi navbatda e'tibor beriladi. A. Leyfartning “jamoaviy demokratiya” ta'limoti, L.Payning “Siyosat tuzilishining jamoaviy tabiati”, J.Roulsning “adolat nazariyasi” va boshqa shu kabi tadqiqotlarda bu muammo o'ziga xos tarzda o'rganilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

O'z navbatida, o'zbek olimlari bag'rikenglik madaniyatini yuksaltirish va modernizatsiya jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga katta e'tibor qaratmoqda. Bu Z.Qodirova, U.Qo'shayev va boshqalarning asarlarida o'z aksini topgan. “Bag'rikenglik” tushunchasining ijtimoiy-madaniy qiymati va funkcionalligining turli jihatlarini ochib beruvchi keng qamrovli tadqiqotlar Z.Qodirovaning umumiy tahriri ostida chop etilgan ilmiy to'plamda alohida o'rinni egallagan. Mamlakatimiz sharqshunos olimlarining asarlari mamlakatimizdagi bag'rikenglik madaniyatining namoyon bo'lish xususiyatlarini dinshunoslik va islomshunoslik nuqtayi nazardan o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bag'rikenglik madaniyati ko'p madaniyatli jamiyat hayotida millatlararo va konfessiyalararo bag'rikenglik tamoyillarining faol rivojlanishi va amal qilishini nazarda tutadi. Zamonaviy globallashayotgan dunyo sharoitida bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish ko'p jihatdan modernizatsiya jarayonlari bilan bog'liq. XX asr oxiri XXI asr boshlarida modernizatsiya qilinayotgan davlat va jamiyatning millatlararo bag'rikenglik madaniyatining mohiyati davlat tuzilmalari bilan qarama-qarshilikdan konstruktiv muloqot o'rnatishgacha bo'lgan rivojlanishning ijobiy dinamikasida yotadi. Ko'rib chiqilayotgan davrda davlat va jamiyatning konfessiyalararo bag'rikenglik madaniyatida mintaqadagi konfessiyalarning rasmiy tengligidan ular o'rtasida ko'p qirrali aloqalarni rivojlantirishga o'tish kuzatilmoqda Bag'rikenglik madaniyati – kommunikativ ochiqlik madaniyati bo'lib, u modernizatsiya qilinayotgan ko'p madaniyatli jamiyat subyektlarining bag'rikenglik tamoyillarini faol joriy etish va rivojlantirishni hamda turli shakllarga qarshi turishning samarali usuli sifatida ma'lum darajada murosasizlikning mavjudligini nazarda tutadi. Bag'rikenglik madaniyatining mavjudligi va rivojlanishi uchun ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlar insonning shaxsiy rivojlanishi va tanlash erkinligi huquqi,

davlat va fuqarolik institutsionalligi va uning barcha shakllaridagi tajovuzkorlikka toqat qilmaslikning ko'rinishi sifatida majburiy murosasizlikning namoyon bo'lishidir. Shu nuqtayi nazardan, bag'rikenglik madaniyati bag'rikenglik va murosasizlik chegaralarini belgilashda yangi pozitsiyalarni rivojlantiradi, bunga siyosat, huquq va axloqiy qiymat-me'yoriy tizim uchun ko'rsatmalar sifatida yordam beradi. O'zbekiston sharoitida etnik g'oyaning dolzarblashuvi va mamlakatda bag'rikenglik madaniyatini shakllantirishda davlat institutlari bilan bir qatorda ishtirok etgan fuqarolik jamiyati institutlarining faollashuvi kuzatiladi. O'zbekiston Respublikasida ushbu madaniyatning shakllanishida ikki bosqich mavjud:

– 1980-yillar oxiri – 1990-yillarning birinchi yarmida millatlararo bag'rikenglik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan etnik harakatlarning tez siyosiylashuvi va radikallashuvi bilan ajralib turadi;

– 1990-yillarning ikkinchi yarmi – 2000-yillarda hokimiyat va millatlararo munosabatlar doirasida konstruktiv muloqotni yo'lga qo'yish, puxta o'ylangan milliy siyosatni ishlab chiqish va millatlararo bag'rikenglik madaniyati uchun mustahkam poydevor yaratish jarayonlari bilan ajralib turadi.

XX asr oxiri XXI asr boshlarida konfessiyalararo munosabatlarning rivojlanish dinamikasini tahlil qilish O'zbekiston Respublikasida dialogik paradigmani shakllantirish va uning asosida konfessiyalararo bag'rikenglik madaniyatining yangi modelini qurish jarayonini aniqlash imkonini beradi. Bu jarayon, bir qator salbiy hodisalar mavjudligiga qaramay, mamlakatimizda konfessiyalararo bag'rikenglik madaniyatini yuksaltirish borasida to'plangan tajriba o'ziga xos o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasida milliy siyosatni olib borishning o'rnatilgan amaliyoti shuni tasdiqlaydiki, faqat davlat hokimiyatining barcha bo'g'inlari va darajalari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek, fuqarolik jamiyati tuzilmalari, shu jumladan asosiy milliy hamjamiyatlarning tegishli tuzilmalari salohiyatini yuksaltirish asosida milliy rivojlanish va millatlararo hamkorlikning ustuvor muammolari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining, xususan, etnik bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish

va qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati joylarda muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlash mumkin. XXI asr boshlarida yaxshi qo'shnichilik, diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik va hamkorlikning barqaror xususiyatlari, etnik-konfessiyaviy munosabatlarning uyg'un rivojlanishi O'zbekiston uchun ustuvor yo'nalishga aylandi. Jahon moliyaviy inqirozi oqibatlarini bartaraf etishning zamonaviy sharoitida rivojlangan bag'rikenglik, madaniy xilma-xillik, konsolidatsiya va o'zaro yordam an'analari mintaqaviy va O'zbekiston jamiyatining keyingi rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi.

XX–XXI asrlar davomida O'zbekistondagi chuqur o'zgarishlar, yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, siyosiy rejimlarning o'zgarishi, qadriyatlar yo'nalishlari hamda fan va madaniyatdagi tez o'zgarishlar davlat va jamiyat ma'naviy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Davlatning diniy siyosatining o'zgarishi diniy tashkilotlar sonining ko'payishi, ularning jamiyat hayotidagi rolining oshishi uchun munosib shart-sharoit yaratdi.

XX asr oxirida O'zbekistondagi chuqur o'zgarishlar nafaqat milliy va ijtimoiy harakatlarning o'sishini, balki davlat va jamiyat ma'naviy hayotining dinamikasini ham kuchaytirdi. Ijtimoiy-madaniy sohaga va jamiyatdagi dindorlarning xulq-atvoriga konfessiyaviy ta'sir kuchaydi. 1990-yillar o'tish davrida, respublikada diniy uyg'onish jarayoni boshlandi, masjidlar, cherkovlar, monastrlar, ibodatxonalar va boshqalarni keng ko'lamda qurish va ta'mirlash ishlari boshlandi. Ilgari faoliyati taqiqlangan ko'plab diniy tashkilotlar o'z faoliyatini qonuniy ravishda amalga oshira boshladilar. O'zbekistonda an'anaviy ravishda polikonfessional munosabatlarning ustuvor bo'lgani sababli, bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etdi. 1990-2021-yillarda konfessiyalararo bag'rikenglik rivojlanish dinamikasini tahlil qilish natijasida, O'zbekiston Respublikasida uning rivojlanish sektori diniy ozchiliklarning qonuniy huquqlarini saqlab qolish va ta'minlashda konfessiyalarning rasmiy tengligidan mamlakatning yetakchi konfessiyalari o'rtasida keng ko'lamli va diversifikatsiyalangan aloqalarni rivojlantirishga qaratilganligini ko'rsatdi.

Bu jarayonga respublikada tarixan shakllangan millatlararo va konfessiyalararo munosabatlar turining amal qilishi yordam berdi. Bularning barchasi mintaqada bag'rikenglik madaniyatining ijobiy o'sishi uchun eng muhim katalizator bo'lib xizmat qilmoqda. Shunga qaramay, ushbu dinamikada bir qator salbiy hodisalarni qayd etish kerak. **Birinchi**dan, bular islom diniga nisbatan diniy ozchilik sifatida harakat qiladigan ba'zi diniy jamoalari kamroq bo'lgan O'zbekiston uchun an'anaviy islom e'tiqodida bo'lgan kishilar o'rtasidagi qarama-qarshiliklardir. **Ikkinchi**dan, musulmonlar jamoasida tashkiliy va intellektual, ilmiy jihatdan islohotlar olib borishga bo'lgan ehtiyojning yuqoriligi, bu esa aholining, ayniqsa, musulmon jamoasining bag'rikenglik madaniyatining o'sishiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. **Uchinchi**dan, noan'anaviy diniy oqimlarning murosasiz faoliyati va diniy jamoa yetakchilari faoliyatiga dunyoviy jamoatchilik, jumladan, ilmiy ziyolilar tomonidan zaif munosabatning mavjudligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Shunday qilib, sog'lom muloqotga asoslangan bag'rikenglik madaniyati shaxs va ko'p millatli, ko'p konfessiyali jamiyatning, shu jumladan mintaqaviy jamiyatning jadal ijtimoiy-madaniy rivojlanishi uchun eng samarali omil hisoblanadi. Insoniy destruktivlik, zo'rvonlik va murosasizlik sohalarini qisqartirish modernizatsiya tashabbuslari samaradorligini oshirishning eng muhim shartidir.

Modernizatsiya qilinayotgan davlat yoki jamiyatda bag'rikenglik madaniyati namoyon bo'lishini yanada chuqur o'rganish istiqbollarini bir qator fikrlar bilan bog'lash mumkin. Masalan, zamonaviy dunyoda turli darajadagi bag'rikenglik va murosasizlik va ushbu davlatning ruxsat etilgan chegarasini aniqlash mavzusi samarali bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, zamonaviy dunyoda "bag'rikenglik madaniyati" nisbatini tahlil qilish, umuman olganda, turli xil ilmiy sohalardagi ma'lumotlar va xususan, ijtimoiy so'rovlar natijalaridan foydalangan holda kengaytirilishi va chuqurlashtirilishi mumkin. Va albatta,

zamonaviy ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan bog'liq bo'layotgan voqealarni tahlil qilish orqali bag'rikenglik madaniyatining ko'rib chiqilgan ko'rinishlarini kengaytirish va to'ldirish mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/ Recommendations).

Xullas, birinchidan, O'zbekistonning jahon iqtisodiyoti va savdosi, jahon siyosatida, xalqaro madaniy aloqalarda tobora ortib borayotgan ishtiroki haqiqatan ham va har kuni aholining eng keng qatlamlarida bag'rikenglik zarurligini keltirib chiqaradi. Har qanday sivilizatsiyalashgan jamiyatning vazifasi nafaqat bag'rikenglik muammosini nazariy tushunish, balki bag'rikeng dunyoqarash, xulq-atvor va turmush tarzini shakllantirish uchun real ijtimoiy sharoitlar va ta'lim dasturlarini yaratishdir. Shu nuqtayi nazardan, ilmiy izlanishlarimiz diqqat markazida muhim qarama-qarshilik va ko'p qirraliligi bilan ajralib turadigan bag'rikenglik turadi. Ikkinchidan, bag'rikenglikning ijtimoiy-falsafiy asoslari, bag'rikenglikning ijtimoiy-madaniy va sivilizatsiya hodisasi sifatidagi imkoniyatlari, shakllanishi, amal qilishi va rivojlanishini belgilovchi ijtimoiy-falsafiy bilimlarning qonuniyatlari, tamoyillari, tushunchalaridir. G'arb va Sharqda bag'rikenglikning ijtimoiy-falsafiy asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, odamlar orasida qarashlardagi tafovutlarning tabiiyligiga ishonch, majburan o'zgartirishni inkor etish mumkin. Xulosa qilib aytganda davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev: **"O'zbekiston millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida o'z an'alariga doimo sodiq bo'lib, bu yo'ldan hech qachon og'ishmasdan ilgari boradi. Mamlakatimizda turli millat va diniy konfessiyalar vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, do'stlik va ahillik muhitini mustahkamlashga birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Bu – bizning eng katta boyligimiz va uni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash barchamizning burchimizdir[6], – deya ta'kidlagani ayni haqiqatdir. Zero, xalqimiz ma'naviyatiga xos bo'lgan bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish yurtimizda tinchlik va barqarorlikning hukm surishida muhim o'rin tutadi.**

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. "Islom hamjihatligi: O'zbekiston va Ozarbayjon misolida" mavzuidagi xalqaro konferentsiya ishtirokchilariga. - Toshkent shahri. 2017-yil. 18-oktabr // Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2 jild. - T.: O'zbekiston", 2018. - B. 455.
2. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Tarjimon Mahkam Mahmud. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. - B 126-127.
3. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. - Toshkent: Yozuvchi, 2001. - B. 27-28.
4. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar // To'plovchi, so'zboshi va izohlar B. Qosimov - 2-nashri, tuzatilgan va to'ldirilgan, - Toshkent: Ma'naviyat, 1999. - B.101.
5. Ma'naviyat yulduzlari; (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar) // Mas'ul muharrir Xayrullayev M.M. - To'ldirilgan qayta nashr. - Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1999. - B. 376.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://www.uz.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-28-12-2018>.

ANNOTATSIYA

Maqolada Yangi O'zbekiston ijtimoiy siyosatining kambag'allikni qisqartirish borasidagi faoliyati har tomonlama tahlil qilingan. Kambag'allikning zamonaviy ta'riflari va xalqaro ko'rsatkichlarga muvofiq yondashuvlari o'rganilgan. Davlat tomonidan ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish, aholining ehtiyojmand qatlamini qo'llab-quvvatlash va kambag'allikni qisqartirish bo'yicha amalga oshirilayotgan dasturlar tahlil etilgan. Shuningdek, kambag'allikka qarshi kurashdagi innovatsion yondashuvlar, mahallabay tizimi, oilaviy tadbirkorlik va o'quv-ishga joylashtirish dasturlarining ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Kambag'allik, ijtimoiy siyosat, iqtisodiy rivojlanish, oilaviy tadbirkorlik, mahalla, davlat dasturlari, inson kapitalini rivojlantirish.

YANGI O'ZBEKISTON IJTIMOIY SIYOSATIDA KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISHGA QARATILGAN ISLOHOTLAR

*QOLQANOV Nuriddin
Tashpulatovich,
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori,
dotsent*

АННОТАЦИЯ

В статье всесторонне проанализирована деятельность Нового Узбекистана по сокращению бедности. Рассматриваются современные определения бедности и подходы в соответствии с международными стандартами. Исследуются меры государства по совершенствованию системы социальной защиты, поддержке уязвимых слоев населения и реализации программ сокращения бедности. Также освещается роль инновационных подходов, махаллинской системы, семейного предпринимательства и образовательных программ в борьбе с бедностью.

Ключевые слова: бедность, социальная политика, экономическое развитие, семейное предпринимательство, махалля, государственные программы, развитие человеческого капитала.

ANNOTATION

The article provides a comprehensive analysis of New Uzbekistan's activities aimed at reducing poverty. It explores modern definitions of poverty and approaches aligned with international standards. The study examines state measures to enhance the social protection system, support vulnerable groups, and implement poverty reduction programs. Furthermore, it highlights the significance of innovative approaches, the mahalla system, family entrepreneurship, and educational-employment programs in combating poverty.

Key words: Poverty, social policy, economic development, family entrepreneurship, mahalla, state programs, human capital development.

Kambag'allik tushunchasining mohiyati va uning O'zbekistondagi o'rni. Kambag'allik – bu insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar va resurslardan mahrumlik holati hisoblanadi. U nafaqat iqtisodiy muammo, balki ijtimoiy, ta'limiy, madaniy va siyosiy jarayonlarga ham ta'sir etuvchi global muammolardan biridir. Kambag'allik chegarasi jahonning turli mintaqalarida har xil belgilanadi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, kunlik daromadi 2,15 AQSH dollaridan past bo'lgan aholi qashshoqlikda deb hisoblanadi.

O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish nafaqat iqtisodiy o'zgarishlarni, balki mamlakatning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy barqarorligini ta'minlash yo'lidagi eng muhim vazifalardan biridir. O'tgan yillarda kambag'allik darajasi ma'lum darajada tushirilgan bo'lsa-da, 2022-yilda mamlakat aholisining taxminan 12–14 foiz qismi turli darajada moddiy qiyinchiliklarga duch kelayotganligi qayd etildi. Bu holat mamlakatda kambag'allikka qarshi kurashda yangi va samarali mexanizmlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy siyosatda kambag'allikni qisqartirishning ahamiyati. Kambag'allikni qisqartirish har qanday davlat ijtimoiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu siyosatning maqsadi nafaqat iqtisodiy barqarorlikka erishish, balki aholining barcha qatlamlari uchun teng imkoniyatlar yaratishdir. Kambag'allikni qisqartirish:

- Iqtisodiy o'sishga ko'maklashadi, chunki aholining xarid qobiliyati oshadi;
- Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi va ijtimoiy adolatni mustahkamlaydi;
- Axborot va ta'lim resurslaridan samarali foydalanishga sharoit yaratadi.

O'zbekistonda Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 2020-yildan buyon “Kambag'allikni qisqartirish va aholining daromadlarini oshirish” dasturi doirasida muhim islohotlar amalga oshirilmogda. Mahallabay tizimini joriy etish, aholiga kasbiy ta'lim berish, kichik biznesni rivojlantirish

uchun imtiyozli kreditlar taqdim etish kabi chora-tadbirlar ijtimoiy siyosatning muhim elementiga aylandi.

Kambag'allikni qisqartirish nafaqat iqtisodiy masala, balki inson kapitali va inson huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan keng ko'lamlı siyosatning asosiy yo'nalishidir. Bu boradagi tizimli yondashuv Yangi O'zbekistonning ijtimoiy siyosatini yanada samarali va adolatli qilishga yordam beradi.

Kambag'allikning zamonaviy ta'riflari va xalqaro tajriba

Kambag'allikni aniqlashda qo'llaniladigan xalqaro ko'rsatkichlar

Kambag'allikning zamonaviy tushunchasi moddiy va nomoddiy ehtiyojlarni qondirish uchun yetarli resurslarga ega bo'lmaslikdan tashqari, inson huquqlari, ijtimoiy inklyuziya va imkoniyatlarning cheklanganligi kabi omillarni ham o'z ichiga oladi. Kambag'allik darajasini aniqlash uchun quyidagi xalqaro ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

1. Jahon banki.

- **Absolyut kambag'allik:** kunlik daromad 2,15 AQSH dollaridan past bo'lgan shaxslar;
- **O'rta darajadagi kambag'allik:** kunlik daromadi 3,65–6,85 dollarni tashkil etadigan insonlar.

Jahon banki kambag'allikni o'lchashda asosan hayot sifatini yaxshilashga qaratilgan iqtisodiy siyosatga urg'u beradi.

2. BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti).

- **Kambag'allikning ko'p qirrali indeksi (MPI):** sog'liq, ta'lim va hayot sifati kabi ko'rsatkichlar asosida aniqlanadi. MPI birgina daromadga emas, balki insonning yashash sharoitiga ham alohida e'tibor qaratadi;
- BMT inson rivojlanish indeksi (HDI) doirasida kambag'allikni inson huquqlari va ijtimoiy farovonlik bilan bog'laydi.

3. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD).

- **Qarindosh kambag'allik:** o'rtacha milliy daromadning 50–60 foizidan kam daromadga ega bo'lgan aholi;
- OECD kambag'allikni ijtimoiy tafovutlar va tengsizlik nuqtayi nazaridan tahlil qiladi.

Xorijiy davlatlarning muvaffaqiyatli tajribalari.

Kambag'allikni qisqartirish borasida turli mamlakatlar quyidagi samarali yondashuvlarni qo'llagan:

1. Xitoy.

Xitoy so'nggi o'nyilliklarda kambag'allikni qis-

qartirish borasida misli ko'rilmagan natijalarga erishdi. 1990-yili 750 millionga yaqin aholi qashshoqlikda yashayotgan bo'lsa, 2020-yilga kelib bu ko'rsatkich deyarli bartaraf etildi. Buning sabablari:

- Qishloq xo'jaligini rivojlantirish;
- Ishlab chiqarish zonalari va eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash;
- "Bir makon, bir yo'l" strategiyasi orqali infratuzilmani yaxshilash.

2. Braziliya.

Braziliyaning "Bolsa Familia" dasturi qashshoqlikka qarshi kurashda katta muvaffaqiyatga erishdi. Bu dastur quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Kam ta'minlangan oilalarga to'g'ridan to'g'ri moliyaviy yordam berish;
- Ta'lim va tibbiy xizmatga kirishni ta'minlash uchun shartli yordamlar.

3. Janubiy Koreya.

Janubiy Koreya 1960-yillardagi iqtisodiy nochor davlatdan rivojlangan mamlakatga aylandi. Buning asosiy sabablari:

- Ta'limga katta investitsiyalar;
- Texnik va kasbiy bilimlarni oshirish dasturlari;
- Ijtimoiy tadbirkorlik va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash.

4. Ruanda

Afrikada Ruanda kambag'allikni qisqartirish bo'yicha innovatsion yondashuvlari bilan ajralib turadi:

- Aholini iqtisodiy hamkorlikka jalb qilish;
- Qishloqlarda sog'liqni saqlash va ta'limga investitsiya qilish;
- Mahalliy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash uchun imtiyozli kreditlar.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, kambag'allikni qisqartirishda kompleks yondashuv muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy o'sish bilan birga ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va infratuzilma rivojlanishi ham ta'minlanishi zarur. O'zbekiston uchun xalqaro modellarni o'z sharoitlariga moslashtirgan holda amalga oshirish ustuvor yo'nalish bo'lib, bu mamlakatda ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy farovonlikka erishish imkonini beradi.

O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish yo'nalishidagi siyosat

Davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar va qarorlar

O'zbekiston Respublikasida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha davlat siyosati keng ko'lamli islohotlar va qonunchilik asosida amalga oshirilmoqda. Asosiy yo'nalishlar:

1. Kambag'allikni qisqartirish strategiyasi.

2022–2026-yillarda kambag'allikni qisqartirish maqsadida tasdiqlangan davlat dasturi ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirish, aholini kasbga o'qitish va mehnat bozorida ishtirokini oshirishga qaratilgan.

2. 2020-yilda Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligining tashkil etilishi.

Vazirlik mehnat bozorini tartibga solish, ijtimoiy dasturlarni muvofiqlashtirish va kambag'allik darajasini o'lchash bo'yicha mas'ul organ sifatida faoliyat yuritadi.

3. Qonunchilik doirasidagi muhim qarorlar

- 2021-yili "O'zbekiston Respublikasida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha davlat siyosati konsepsiyasi"ning tasdiqlanishi;
- Ijtimoiy yordam olish uchun "Yagona ijtimoiy reyestr" tizimining joriy etilishi;
- Bandlikka ko'maklashish uchun kichik biznes va tadbirkorlik subyektlariga qonunchilik darajasida imtiyozlar berilishi.

Mahallabay tizimning ahamiyati va ijrosi.

O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirishda mahallabay tizim muhim ahamiyat kasb etadi. Mahallabay yondashuv mamlakatning o'z milliy xususiyatlariga mos keluvchi, ijtimoiy himoya va hamkorlikka asoslangan tizim sifatida rivojlanmoqda.

1. Mahalla institutining vazifalari:

- Kam ta'minlangan oilalarni aniqlash va ularga yordam berish;
- Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamini bandlik va ta'lim bilan ta'minlash;
- Kasbga o'qitish va ijtimoiy faollikni oshirishga ko'maklashish.

2. Amaldagi loyihalar:

- "Har bir oila – tadbirkor" dasturi doirasida mahallalarda kichik biznes va o'zini o'zi band qilishni rivojlantirish;
- "Mahalla bayrog'i ostida ijtimoiy yordam" tashabbusi bilan oilalarni iqtisodiy barqarorlikka jalb qilish.

Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha dasturlar:

Kambag'allikni qisqartirishda oilaviy tadbirkorlik quyidagi dasturlar orqali rag'batlantirilmoqda:

1. "Har bir oila – tadbirkor" dasturi:

- Bu dastur oilaviy tadbirkorlikni rag'batlantirish, kam ta'minlangan oilalarga moliyaviy yordam va imtiyozli kreditlar taqdim etishga qaratilgan;
- Imtiyozli kreditlar asosida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va xizmat ko'rsatish sohalarida loyihalar amalga oshiriladi.

2. Ijtimoiy tadbirkorlik loyihalari:

- Kam ta'minlangan oilalar a'zolarini hunarmandchilik, savdo va xizmat ko'rsatishga jalb etish;
- Qishloq joylarida kichik biznesni qo'llab-quvvatlash uchun infratuzilmani rivojlantirish.

3. Mikrokredit va subsidiyalar.

2023-yili tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag'lar orqali 150 mingdan ortiq oilaga imtiyozli kreditlar ajratildi.

4. Ayollar tadbirkorligi uchun dasturlar.

Ayollarni iqtisodiy jarayonlarga keng jalb qilish maqsadida alohida imtiyozlar yaratiladi. Bu nafaqat oilaviy daromadni oshirish, balki jamiyatda tenglikni ta'minlashga yordam beradi.

O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish uchun davlat siyosati ijtimoiy adolatni ta'minlash, mehnat bozorini rivojlantirish va aholi daromadlarini oshirishga yo'naltirilgan. Qabul qilingan qonunlar, mahallabay tizimi va tadbirkorlik dasturlari ijtimoiy hamkorlik asosida mamlakatning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Ijtimoiy himoya va inson kapitalini rivojlantirish

Ehtiyojmand oilalarga yo'naltirilgan moliyaviy yordam mexanizmlari

O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirishning asosiy yo'nalishlaridan biri ehtiyojmand aholini ijtimoiy himoya qilishdir. Davlat tomonidan qo'llanilayotgan moliyaviy yordam mexanizmlari quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

1. Yagona ijtimoiy reyestr tizimi (YIR):

- Ehtiyojmand oilalarni aniqlash va ularga yordam ko'rsatish maqsadida Yagona ijtimoiy reyestr joriy etildi. Bu tizim orqali kam ta'minlangan aholiga quyidagi yordamlar taqdim etiladi:

- Ijtimoiy nafaqalar va kompensatsiya to'lovlari;
- Ijtimoiy xizmatlar (masalan, uy-joy subsidiyalari).

2. Moliyaviy subsidiyalar va bir martalik yordamlar:

- Qiyin vaziyatda qolgan oilalarga bir martalik yordam mablag'lari ajratiladi;
- Oliy ta'lim yoki kasbiy o'quv muassasalarida o'qiydigan ehtiyojmand talabalarga moddiy yordam ko'rsatiladi.

3. "Temir daftar" mexanizmi:

Kam ta'minlangan va ehtiyojmand aholini maqsadli qo'llab-quvvatlashning samarali instrumenti sifatida "Temir daftar" tizimi qo'llaniladi.

Bu tizim orqali ehtiyojmand oilalar moddiy yordam hamda kasbiy tayyorgarlik imkoniyatlariga ega bo'ladi.

4. Ayollar va bolalarga yo'naltirilgan dasturlar:

Ayollar va bolalarni himoya qilish maqsadida alohida ijtimoiy dasturlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, "Ayollar daftari" doirasida xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash uchun kreditlar va grantlar ajratilmoqda.

Bandlik dasturlari va kasbiy ta'limning ahamiyati:

Bandlikni ta'minlash va aholining mehnat ko'nikmalarini rivojlantirish inson kapitalini oshirishning asosiy yo'nalishlari sanaladi.

1. Bandlikni ta'minlash bo'yicha davlat dasturlari:

- "Har bir oila – tadbirkor" dasturi doirasida kichik biznesni tashkil etish uchun subsidiyalar va imtiyozli kreditlar taqdim etiladi.
- Mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshirish uchun kambag'al qatlam a'zolariga vaqtinchalik ish o'rinlari yaratiladi.

2. Kasbiy ta'limning ahamiyati

- 2020-yili tashkil etilgan kasbiy ta'lim markazlari aholining mehnat bozorida talab qilinuvchi kasblarga tayyorgarlik ko'rishini ta'minlaydi.
- Masofaviy ta'lim platformalari orqali kasbiy o'quv dasturlariga keng aholi jalb qilinmoqda.

3. Yoshlar va ayollar uchun maxsus o'quv kurslari:

- Yoshlar va ayollarni kasbga o'qitishga yo'naltirilgan dasturlar orqali ularning iqtisodiy mustaqilligi ta'minlanmoqda;
- Mehnat muhojirlarini qayta tayyorlash kurslari ham tashkil etilmoqda.

4. Tashqi mehnat migratsiyasini rivojlantirish.

O'zbekistonda mehnat migratsiyasini tartibga solish va xorijdagi o'zbekistonliklarni qo'llab-quvvatlash dasturlari joriy qilingan.

Inson kapitalini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari:

1. Ta'lim sifatini oshirish.

Bepul ta'limni rivojlantirish va aholini zamonaviy kasblarga tayyorlashga yo'naltirilgan davlat investitsiyalari.

2. Ta'lim va mehnat bozori o'rtasidagi hamkorlik:

Kasbiy ta'lim va mehnat bozori talablari o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlash.

3. Sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish:

Sog‘lom va samarali mehnat resurslarini shakllantirish uchun aholini sifatli tibbiy xizmat bilan ta‘minlash.

Ehtiyojmand oilalarga yo‘naltirilgan moliyaviy yordam, bandlikni ta‘minlash dasturlari va kasbiy ta‘lim inson kapitalini rivojlantirishning asosiy mexanizmlari hisoblanadi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosat aholining iqtisodiy barqarorligini ta‘minlash va kambag‘allikni qisqartirishga xizmat qilmoqda.

Yangi O‘zbekiston ijtimoiy siyosatining natijalari

Yangi O‘zbekiston ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda ko‘plab ijobiy natijalarga erishilgan:

1. Ijtimoiy himoya tizimi yaxshilandi:

Davlat tomonidan aholining kam ta‘minlangan qatlamlariga yo‘naltirilgan ijtimoiy himoya dasturlari samarali ishlab chiqildi. Yagona ijtimoiy reyestr tizimi orqali kambag‘al oilalarga yordam ko‘rsatish, ularning ro‘yxatga olinishi va moliyaviy yordamlar ajratilishi jarayonlari tezlashtirildi.

2. Bandlik va tadbirkorlikni rivojlantirish:

“Har bir oila – tadbirkor” dasturi va “Temir daftar” tizimi orqali iqtisodiy muammolarga yechim topish, bandlikni oshirish va kichik tadbirkorlikni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratildi. Mehnat migratsiyasi va bandlik dasturlariga qo‘yilgan katta davlat investitsiyalari sohada ijobiy natijalarga erishishga xizmat qilmoqda.

3. Kasbiy ta‘limni rivojlantirish.

Kasbiy ta‘limga orqali mehnat bozoriga talab qilinadigan mutaxassislar tayyorlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini kiritish va ta‘lim sifatini oshirish yo‘lga qo‘yildi. Yagona ta‘lim platformalari va kasbiy ta‘lim markazlari orqali jamiyatning turli qatlamlari o‘quv imkoniyatlariga ega bo‘ldi.

4. Oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash.

Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha dasturlar oilaviy ishlab chiqarish va kichik biznesni tashkil qilishda aholi qo‘llab-quvvatlandi. Davlat subsidiyalari va imtiyozli kreditlar oilaviy biznesning rivojiga turtki bo‘ldi.

Kambag‘allikni qisqartirishda kelgusi istiqbollari

Kelgusi istiqbollarda O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqartirishga qaratilgan ishlarni yanada mustahkamlash va samarali tashkil etish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ishlar amalga oshirilishi kerak:

1. Ta‘lim va mehnat bozori o‘rtasidagi integratsiya:

Kambag‘allikni qisqartirishda ta‘lim tizimini yanada isloh qilish, uni mehnat bozori talablariga muvofiqlashtirish, yangi mutaxassisliklar va kasblarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, aholining barcha qatlamiga ta‘limni yaxshi sifatda ta‘minlash zarur.

2. Kambag‘allikni qisqartirishda raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalarning o‘rni.

Raqamli iqtisod va innovatsiyalarni keng joriy qilish kambag‘allikni qisqartirishning samarali yo‘li bo‘lishi mumkin. Elektron xizmatlar, onlayn ishga joylashish platformalari va raqamli tadbirkorlik imkoniyatlarini kengaytirish aholini yangi iqtisodiy faoliyatlar bilan ta‘minlashga yordam beradi.

3. Aholini ish bilan ta‘minlashda yangi mexanizmlar.

O‘zbekistonda ish bilan ta‘minlash mexanizmlarini takomillashtirish va yangilash kerak. Jumladan, kichik va o‘rta biznesga oid qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kengaytirish, ushbu sohada oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni yanada mustahkamlash muhim.

4. Moliyaviy yordam va ijtimoiy subsidiyalar tizimini modernizatsiyalash:

Kambag‘allikka qarshi kurashishda moliyaviy yordam va ijtimoiy subsidiyalar tizimini modernizatsiyalash zarur. Yagona ijtimoiy reyestr tizimining rivojlantirilishi va uning boshqa ijtimoiy himoya vositalari bilan integratsiyasi kambag‘al oilalarga to‘g‘ri va samarali yordam ko‘rsatishga ko‘maklashadi.

O‘zbekistonda kambag‘allikni qisqartirish uchun ishlab chiqilgan ijtimoiy siyosat va amalga oshirilgan tadbirlar keng ko‘lamda ijobiy natijalarga erishmoqda. Bundan kelib chiqib, kelgusida kambag‘allikni yanada qisqartirish uchun ta‘lim, bandlik, moliyaviy yordam va innovatsiyalarning hamkorligi asosida ijtimoiy himoya tizimini yanada mustahkamlash va ommalashtirish muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan qonunlar va qarorlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). "Ijtimoiy himoya tizimini rivojlantirishga oid qaror". Tashkent, O'zbekiston.
2. BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti)
BMT. (2023). "Kambag'allik va ijtimoiy himoya". <https://www.un.org/en/poverty-eradication>
3. Jahon Banki
Jahon Banki. (2023). "Kambag'allikni qisqartirish va rivojlanish". <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty>
4. Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (IHT)
IHT. (2022). "Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda hamkorlik". <https://www.oecd.org/social/>
5. O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi
O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi. (2023). "Kambag'allik darajasi va ijtimoiy ko'rsatkichlar". <https://www.stat.uz/>
6. "O'zbekiston iqtisodiyoti: rivojlanish va ijtimoiy siyosat"
A.Mamatov (2021). O'zbekiston iqtisodiyoti: rivojlanish va ijtimoiy siyosat. Toshkent: Iqtisodiyot va statistika.
7. O'zbekistonning ijtimoiy siyosatida amalga oshirilgan dasturlar
O'zbekiston Respublikasi Ijtimoiy rivojlanish vazirligi. (2022). "Ijtimoiy siyosatni amalga oshirish bo'yicha yondashuvlar". – Toshkent: Ijtimoiy rivojlanish vazirligi.
8. O'zbekistonning oila va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bo'yicha dasturlari
O'zbekiston Respublikasi Oila va ayollarni qo'llab-quvvatlash vazirligi. (2023). "Oila va tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari". Toshkent: Oila va ayollarni qo'llab-quvvatlash vazirligi.
9. Jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy siyosat haqida tahlil
F. Abdullayev (2022). "Jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy siyosat: Yangi qarashlar". – Toshkent: Yangi asr.
10. Internet manbalari
 - O'zbekiston Respublikasining Hukumat portali: <https://www.gov.uz/>
 - Jahon Banki: <https://www.worldbank.org/>
 - BMT: <https://www.un.org/>

TA'LIMNING DAVLAT SIYOSATDAGI O'RNI

DIYOROV
Sardorbek,
*Yoshlar muammolarini
o'rganish va istiqbolli kadrlarni
tayyorlash instituti doktoranti*

ANNOTATSIYA

Ta'limning davlat siyosatiga ta'siri murakkab va ko'p qirrali mavzu bo'lib, uning siyosatni shakllantirish, amalga oshirish hamda baho berishdagi o'rnini o'rganish juda ham muhim. Ta'lim turli sohalarda, jumladan, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarda davlat siyosatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu maqolada ta'limning davlat siyosatiga ta'sir qilishining turli usullari hamda uning jamiyatdagi ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ta'lim siyosati, siyosat natijalari, ta'lim darajasi, ijtimoiy o'zgarishlar, iqtisodiy rivojlanish, siyosiy qarorlar qabul qilish, resurslarni taqsimlash, ijtimoiy harakatchanlik.

АННОТАЦИЯ

Влияние образования на государственную политику – сложная и многогранная тема, и важно изучить взаимосвязь между образованием и формулированием, реализацией и оценкой политики на государственном уровне. Образование играет решающую роль в формировании государственной политики в различных сферах, включая социальную, экономическую и политическую. В статье анализируются различные способы влияния образования на государственную политику и его значение в достижении позитивных изменений в обществе.

Ключевые слова: образовательная политика, результаты политики, уровень образования, социальные трансформация, экономическое развитие, принятие политических решений, социальная мобильность.

ANNOTATION

The impact of education on public policy is a complex and multifaceted topic, and it is important to study the relationship between education and policy formulation, implementation, and evaluation at the state level. Education plays a crucial role in shaping state policies across various domains, including social, economic, and political spheres. This article will explore the different ways in which education influences state policy and highlight its significance in driving positive societal change.

Key words: Education policy, policy outcomes, educational attainment, social transformation, economic development, political decision-making, social mobility.

daromad darajasini oshirish va hayot sifatini yaxshilashga ta'siri katta.

Ta'lim ijtimoiy o'zgarish vositasi sifatida

Kirish. Ta'lim siyosatni shakllantirishga ta'sir qilishdan tashqari, siyosatni amalga oshirish va baholashda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Siyosatni samarali amalga oshirish, ayniqsa, ta'lim, sog'liqni saqlash va davlat boshqaruvi kabi sohalarida yaxshi tayyorlangan va malakali ishchi kuchini talab qiladi. Ta'lim tizimlari siyosatni samarali amalga oshira oladigan va aholiga xizmat ko'rsatadigan mutaxassislarni tayyorlash uchun javobgardir. Bundan tashqari, ta'lim odamlarga siyosat va ularning samaradorligini tanqidiy baholash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni beradi. Ushbu baholash jarayoni siyosatchilarga siyosatni takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash va unga o'zgartirishlar kiritish haqida asosli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

Ushbu maqolada ta'lim va davlat siyosati o'rtasidagi munosabatlar har tomonlama tahlil qilingan.

Asosiy qism. Ta'limning davlat siyosatiga ta'siri erishilgan natijalarda namoyon bo'ladi. Ta'lim bandlik, daromad hamda qashshoqlikni kamaytirish kabi turli xil ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarga bevosita ta'sir qiladi. Ta'lim darajasi yuqori bo'lgan davlatlar iqtisodlari kuchliroq va kambag'allik darajasi pastroq bo'ladi. Qolaversa, ta'lim ijtimoiy birdamlik va siyosiy barqarorlikka hissa qo'shadi. Bilimli aholi demokratik jarayonlarda, fuqarolik jamiyatida faol ishtirok etadi, qonun ustuvorligini hurmat qiladi. Bu siyosatni samarali amalga oshirish va uzoq muddatli rivojlanish uchun qulay barqaror siyosiy muhitni yaratadi. Bilimli, oliy ma'lumotga ega bo'lgan aholi – ta'limning davlat siyosatiga ta'sir etuvchi asosiy omillaridan biridir. Ta'lim darajasining yuqoriligi siyosatning sog'liqni saqlash, iqtisodiy-ijtimoiy va shu kabi turli sohalar bo'yicha yaxshi natijalarga erishishi bilan bog'liqdir. Ta'lim darajasi yuqori bo'lgan davlatlarda ishsizlik darajasi pastroq bo'ladi, chunki odamlar ishga joylashish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni egallagan bo'lishadi. Bundan tashqari, oliy ta'limning aholi

Ta'lim ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy vositasi sifatida keng e'tirof etilib, insonlarni shaxsiy va jamoaviy rivojlanish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qadriyatlar bilan qurollantiradi va bu orqali shaxs, jamiyat va millatlarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ta'lim qashshoqlik darajasini qisqartirish, ijtimoiy tenglikni rag'batlantirish, iqtisodiy o'sishni rivojlantirish, shaxslar va jamoalarning umumiy farovonligiga hissa qo'shish imkoniyatiga ega. Ta'limning ijtimoiy o'zgarishlarga hissa qo'shishining asosiy usullaridan biri bu shaxslarning imkoniyatlarini kengaytirishdir. Odamlarning o'z hayotlari haqida ongli qarorlar qabul qilishlariga yordam beradigan ma'lumot va bilimlarga ega bo'lishning asosiy manbasi ta'limdur. Ta'lim insonlar o'z hayotlari haqida ongli qarorlar qabul qilishlariga yordam beradigan ma'lumot va bilimlarga ega bo'lishlariga yordam beradi. Bu ularga jamiyat hayotida faol ishtirok etish, tanqidiy fikrlash, muammolarni samarali hal etish uchun zarur ko'nikmalarni beradi. Shuningdek, ta'lim odamlarda o'zini qadrlash va o'ziga bo'lgan ishonch hissini uyg'otadi. Bu esa ular ijtimoiy to'siqlarni yengib o'tishi va o'z maqsadlariga erishishiga yordam beradi. Bundan tashqari, ta'lim, kelib chiqishi va ijtimoiy-iqtisodiy holatidan qat'i nazar, barcha shaxslar uchun teng imkoniyatlarni yaratish orqali ijtimoiy tenglikni qo'llab-quvvatlaydi. U turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi tafovutni bartaraf etuvchi va tengsizliklarni kamaytiradigan mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Barcha uchun sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratish orqali jamiyat hamma uchun teng imkoniyatga ega bo'lgan inklyuziv va adolatli muhit yaratishi mumkin. Shuningdek, ta'lim iqtisodiy o'sish va taraqqiyotni rag'batlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Bu odamlarni mehnatda samarali ishtirok etish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlar bilan ta'minlaydi. Yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan aholi o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga samarali, innovatsion va moslashuvchan bo'lish ehtimoli ko'proq. Shu bilan bir qatorda ta'lim

tadbirkorlikni rivojlantirishga yordam beradi va odamlarga o'zlari va boshqalar uchun ish o'rni yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari, ta'lim barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy omili bo'lgan inson kapitalining rivojlanishiga hissa qo'shadi. Iqtisodiy jihatidan tashqari, ta'lim muhim ijtimoiy ta'sirga ham ega bo'lib, turli millatga mansub shaxslar o'rtasida bir-birini tushunish, bag'rikenglik va hurmatni oshirish orqali ijtimoiy hamjihatlikni qo'llab-quvvatlaydi. Ta'lim muloqot va fikr almashishni rag'batlantirib, turli madaniyat va jamoalar o'rtasida ko'priklar yaratishga yordam beradi. Shuningdek, u so'z erkinligi, inson huquqlari va faol fuqarolik pozitsiyasi kabi demokratik qadriyatlarni ilgari surishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Inson o'z huquq va majburiyatlarini o'rgatish orqali ularga demokratik jarayonlarda ishtirok etish va jamiyat rivojiga hissa qo'shish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, ta'lim sog'liqni saqlash tizimiga ham juda katta ta'sir ko'rsatib, odamlarga sog'lom turmush tarzi, kasalliklarning oldini olish va sog'liqni saqlash amaliyoti haqida bilimlar beradi. Ta'lim, shuningdek, insonlarga o'zlarining sog'ligi va farovonligi haqida ongli qarorlar qabul qilishga undaydigan tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'qimishli odamlar ko'proq sog'lom xulq-atvorli bo'lib, sog'ligida muammo bo'lganda tibbiy yordamga murojaat qilishadi va umumiy salomatlik darajasi o'qimagan kishilarga nisbatan yaxshi bo'ladi. Ta'lim ijtimoiy o'zgarishlar vositasi sifatida faqat rasmiy ta'lim tizimlari bilan cheklanmaydi. U o'rganishning turli shakllarini, jumladan norasmiy (informal) hamda rasmiy bo'lmagan (non-formal) ta'limni o'z ichiga oladi. Norasmiy (informal) ta'lim deganda an'anaviy ta'lim muassasalaridan tashqarida, masalan, oila, jamoa yoki ish joyidagi sharoitlarda sodir bo'ladigan ta'lim tushuniladi. Rasmiy bo'lmagan (non-formal) ta'lim – bu rasmiy ta'lim tizimidan tashqarida amalga oshiriladigan, lekin baribir bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashga qaratilgan o'quv faoliyati. Shuni ta'kidlash kerakki, ta'lim ijtimoiy o'zgarishlar uchun asosiy omil bo'lsa-da, unga turli omillar ta'sir qilishi mumkin. Bularga joriy ta'lim sifati, marginal guruhlarning ta'lim olish imkoniyati, ta'limdagi gender nomutanosibligi va o'quv dasturining real ehtiyojlarga mosligi kiradi.

Ushbu muammolarni hal qilish ta'lim haqiqatan ham ijtimoiy o'zgarishlar uchun vosita bo'lib xizmat qilishini ta'minlash uchun juda muhimdir.

Ta'lim ijtimoiy o'zgarishlarning kuchli vositasi bo'lib, u shaxslarning imkoniyatlarini kengaytiradi, ijtimoiy tenglikni qo'llab-quvvatlaydi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi, ijtimoiy hamjihatlikka hissa qo'shadi va sog'liqni saqlash tizimi natijalarini yaxshilaydi. Barcha shaxslar uchun sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratish va talimning transformatsion salohiyatiga to'sqinlik qilayotgan muammolarni hal qilish orqali jamiyatlar ijobiy o'zgarishlar uchun ta'limning to'liq kuchidan foydalanishlari mumkin.

Iqtisodiy taraqqiyotda ta'limning o'rni

Ta'lim iqtisodiy taraqqiyotning asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida ishning samaradorligi, raqobatbardoshligi va innovatsion rivojlanish uchun yaxshi ta'lim ko'rgan, zamonaviy bilimlarni egallagan ishchi kuchi muhim hisoblanadi. Ta'lim siyosatiga ustuvor ahamiyat beradigan, ta'lim sifatini oshirish va ta'limdan foydalanish imkoniyatini kengaytirishni maqsad qilgan AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya kabi buyuk davlatlarning aksariyati iqtisodiy jihatdan yuqori darajada ekanini ko'rishimiz mumkin. Ta'lim insonlarni mehnat bozorida o'zgaruvchan talablarga moslashish, tadbirkorlikni rivojlantirish, texnologik taraqqiyot va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikma bilan qurollantiradi. Ta'lim iqtisodiy taraqqiyotda muhim rol o'ynab, inson kapitalini rivojlantirish, texnologik taraqqiyot hamda ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantirish, iqtisodiy diversifikatsiyani osonlashtirish, qashshoqlikni kamaytirish va global raqobatbardoshlikni oshirishga hissa qo'shadi¹. Ta'limga investitsiya kiritish odamlar, biznesloyihalar va millatlarning ilmga asoslangan va o'zaro har jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lgan dunyoda gullab-yashnab ketishi uchun juda muhimdir.

Ijtimoiy harakatchanlikda ta'limning roli

Ta'lim insonni zamonaviy dunyoda

shaxsiy o'sish va muvaffaqiyati uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Ta'lim insonlarda savodxonlik, hisob-kitob, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish qobiliyati va muloqot qilish ko'nikmalarini o'rgatish orqali odamlarning bandligini oshiradi va ularni o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga moslashtiradi. Har tomonlama rivojlangan, jahon standartlariga javob beradigan ta'lim shaxslarga sifatli oliy ma'lumot olish, kasb-hunar ta'limi yoki tadbirkorlik bilan shug'ullanish uchun zamin yaratadi, shu orqali ishchi kadrlarning yuqori lavozimlarga erishib, muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini oshiradi hamda jamiyatda qashshoqlik darajasini pasaytiradi². Ta'lim, odatda, odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeyini va yashash sharoitini yaxshilashga imkon beruvchi ijtimoiy harakatchanlik yo'li sifatida qaraladi. Sifatli ta'lim olish imkoniyatining mavjudligi odamlarga kasbiy faoliyatlarini samarali davom ettirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikma beradi. Bu bilan o'z navbatida qashshoqlikka barham berishi mumkin. Insonlarning ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishidan qat'i nazar, ta'limdan teng foydalanishini ta'minlovchi ta'lim siyosatiga sarmoya kiritib, ijtimoiy harakatchanlikni rivojlantirish va insonlar o'rtasida tengsizlikni kamaytirish mumkin.

Ijtimoiy harakatchanlikni rivojlantirishning asosiy usullaridan biri bu odamlarga bozor iqtisodiyoti davrida yuqori maoshli ish talablariga javob berish uchun zarur ko'nikma va bilimlarni berishdir. Sifatli ta'lim insonning ish qobiliyatini oshirishi va yaxshi karyera qilishi uchun imkoniyatlar eshiklarini ochishi mumkin. Yuqori daromad va yaxshi ish istiqbollari ko'pincha yuqori darajadagi ta'lim bilan bog'liq. Misol uchun, oliy ma'lumotga ega bo'lgan shaxslar faqat o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lganlarga qaraganda ko'proq davlat tashkilotlarida ishlashlari va yuqori maosh olishlarini ko'rishimiz mumkin.

Ta'lim, shuningdek, ijtimoiy kapitalni rag'batlantirish orqali ijtimoiy harakatchanlikda muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy kapital deganda shaxslarning jamiyatdagi munosabatlari va aloqalari tushuniladi. Ta'lim orqali odamlar turli millatdagi tengdoshlari bilan muloqot qilish, shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish va kelajakdagi karyerasi uchun qimmatli bo'lgan

ijtimoiy aloqalarni yaratish imkoniyatiga ega. Bundan tashqari, ta'lim muassasalari ko'pincha shaxsning ijtimoiy kapitalini yanada rivojlantiradigan kasbiy konsalting, stajirovkalar va networking qilish kabi ijtimoiy resurslarni taqdim etadi.

Bundan tashqari, ta'lim tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini shakllantirish orqali shaxslarni rivojlantirishi mumkin. Bu qobiliyatlar nafaqat ish joyida, balki hayotning turli jabhalarida ham inson o'z o'rnini topib ketishi uchun qimmatlidir. Ta'lim odamlarni axborotni tanqidiy tahlil qilish, ongli qarorlar qabul qilish va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyati bilan qurollantiradi. Ushbu qobiliyatlar rivojlanish, yuqori lavozimlarda ishlash istagida bo'lgan shaxslar uchun juda muhimdir, chunki ular qiyinchiliklarni yengish va vaziyatlardan foydalanish imkonini beradi.

Bundan tashqari, ta'lim odamlarning o'zini anglash va o'ziga ishonch hissiga ta'sir ko'rsatadi. Bilim olish va ta'limning yuqori darajalarini egallash orqali kishilar muvaffaqiyat hissini tuyishadi. O'ziga ishonch hissining oshishi odamlarni yuqori maqsadlar sari intilishga va ilgari erishib bo'lmaydigandek bo'lib tuyulgan narsalarga intilishga undashi mumkin. Ta'lim ijtimoiy harakatchanlik uchun juda muhim hisoblangan insonlarning qobiliyat va salohiyatlariga ishonchni uyg'otadi³.

Biroq shuni tan olish kerakki, ta'limning o'zi ijtimoiy harakatchanlikni kafolatlay olmaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy tengsizliklar, diskriminatsiya va sifatli ta'lim olish imkoniyatining cheklanganligi kabi turli tizimli omillar mavjud bo'lib, odamlarning ta'limdagi yutuqlariga qaramay, ularning yuqoriga qarab harakatlanishiga, kasbiy rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ta'lim haqiqatan ham ijtimoiy harakatchanlik uchun katalizator bo'lib xizmat qilishi uchun ushbu tizimli to'siqlar bartaraf etilishi juda muhimdir.

Ta'limning salomatlik va farovonlikka ta'siri

Ta'lim salomatlik va umumiy farovonlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yuqori darajadagi ma'lumotga ega bo'lgan odamlarning sog'ligi yaxshi, o'lim darajasi past bo'ladi va sog'lom xatti-harakatlar

bilan shug'ullanadi. Ta'lim odamlarga salomatlik bilan bog'liq foydali qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar beradi, bu esa insonlarning sog'lom turmush tarzini yaxshilashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ta'lim sog'liqni saqlash masalalari haqida xabardorlikni oshirish va profilaktika choralarini ko'rish orqali davlat sog'liqni saqlash siyosatiga ta'sir qilishi mumkin.

Ta'lim insonlarning qobiliyat va xususiyatlarini (aqliy va muammolarni hal qilish qobiliyatlari, o'rganish samaradorligi va shaxsiy nazorat) rivojlantiradi, bu esa ularni sog'liqni saqlash natijalarini yaxshilashga tayyorlaydi va natijada inson kapitaliga hissa qo'shadi. Umuman olganda, ta'lim mamlakatning moliyaviy xavfsizligi, barqaror bandligi va ijtimoiy muvaffaqiyat omili bo'lib xizmat qiladi. Ta'limni takomillashtirishni ustuvor deb bilgan mamlakatlar, aholining sog'lom bo'lishi va bilimlarni sifatli olishi uchun aholining chekish va semirish darajasini pasaytirish kabi sog'lom xulq-atvorning afzalliklarini targ'ib qiladi. Sog'liqni saqlashdagi nomutanosiblikni kamaytirish va fuqarolar salomatligini yaxshilashda ta'liming o'rni juda ham yuqori ekanligini anglash mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ta'lim davlat siyosatining turliyo'nalishlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. U ijtimoiy o'zgarishlar,

iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish, siyosiy qarorlar qabul qilish, ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantirish va sog'liqni saqlash tizimiga ta'sir qiladi. Davlat siyosatida ta'lim siyosatini rivojlantirishni ustuvor vazifa deb bilish, o'z fuqarolarining farovonligi va imkoniyatlarini kengaytirishga ustuvor ahamiyat beradigan inklyuziv jamiyatlarni yaratish uchun juda muhimdir. Ta'lim, shuningdek, odamlarga ularning ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar, bilim va imkoniyatlarni taqdim etish orqali ijtimoiy harakatchanlikni rag'batlantirishda muhimdir. Bu bandlikni oshiradi, ijtimoiy kapitalni rag'batlantiradi, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi va odamlarga yuqori maqsadlarga erishish uchun motivatsiya beradi.

Umuman olganda, ta'limning davlat siyosatiga ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. Ta'lim ijtimoiy ustuvorliklar, talablarni shakllantirish va faol fuqarolarni tarbiyalash orqali siyosatni shakllantirishga ta'sir qiladi. Shuningdek, u malakali ishchi kuchini ishlab chiqarish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali siyosatni amalga oshirish va baholashda muhim rol o'ynaydi. Ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishda ta'limning qanchalik muhimligini anglab yetgan holda siyosatchilar yaxshi ma'lumotga ega va faol fuqarolarni rivojlantirish uchun ta'limga investitsiya kiritishni birinchi o'ringa qo'yishlari kerak.

ADABIYOTLAR

1. Arbo, P., and P. Benneworth. 2007. Understanding a regional contribution of higher education institutions: A literature review. OECD Education Working Paper No. 9, Paris.
2. Hout, M. (2012). Social and Economic Returns to College Education in the United States. Annual Review of Sociology, 38, 379-400
3. file:///C:/Users/USER/Downloads/the-role-of-education-in-promoting-social-mobility.pdf

O'ZBEKISTONDA SIYOSIY JARAYONLARDA ZIDDIYATLARNI BARTARAF ETISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

HASANOV

*Sharofiddin Shamshurovich,
O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar
vazirligi Akademiyasi
Ma'muriy-tashkiliy faoliyati fakulteti
boshlig'i o'rinbosari,
falsafa doktori (PhD), dotsent*

АННОТАЦИЯ

Maqolada ma'naviy umumiylikning siyosiy ziddiyatlarni bartaraf etishdagi o'рни va roli, ijtimoiy hamkorlik siyosiy ziddiyatlarning oldini olishdagi muhim omil ekanligi ilmiy nuqtayi nazardan o'rganilgan va atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ziddiyatlar turi, fuqarolar ongi, siyosiy-huquqiy madaniyat, ommaviy harakat, milliy g'oyalar, muammo, siyosiy va ijtimoiy faollik, fuqarolik jamiyati, qadriyatlar.

АННОТАЦИЯ

В статье подробно анализируются с научной точки зрения место и роль духовной общности в разрешении политических конфликтов, а также то, что социальное сотрудничество является важным фактором предотвращения политических конфликтов.

Ключевые слова: виды конфликтов, сознание граждан, политико-правовая культура, публичное движение, национальные идеи, проблема, политическая и социальная активность, гражданское общество, ценности.

ANNOTATION

The article explores and analyzes in detail from a scientific point of view the place and role of spiritual community in resolving political conflicts, as well as the fact that social cooperation is an important factor in preventing political conflicts.

Key words: types of conflicts, consciousness of citizens, political and legal culture, public movement, national ideas, problem, political and social activity, civil society, values.

Hozirgi davrda kechayotgan ijtimoiy-tarixiy o'zgarishlar o'tmishdagi barcha ijtimoiy taraqqiyot bosqichlaridan tubdan farq qiladigan, o'ta shiddatli, murakkab va ziddiyatli xarakterga egaligi bilan ajralib turadi. Etnik yoki diniy farqlar, bir ma'muriy birlikning boshqa ma'muriy birliklarga hududiy e'tirozlari, hududiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyat kuchayib borayotganligi shular jumlasidandir. Shuning uchun ham bugungi kunda aksariyat ijtimoiy-gumanitar olimlar tomonidan siyosiy ziddiyatlar muammosini o'rganish shunchaki oddiy bir hodisa emas, balki butun insoniyatning yangi asrda tirik qolishi sharti sifatida qaralmoqda. Shu ma'noda jahon tajribasiga tayangan holda, O'zbekistonda ham siyosiy ziddiyatlar uzoq o'tmish tarixi, manbalarini tahlil qilgan holda kelajakda mamlakatimizda shu bugungidek osoyishtalikni ta'minlash nuqtayi nazaridan, O'zbekistonda nosog'lom siyosiy ziddiyatlarni bartaraf etish borasidagi ishlarni izchil davom ettirish dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham butun ijtimoiy munosabatlar tizimi, konstitutsional-demokratik huquqlar va erkinliklarga rioya qilinishi darajasi, shaxs va umuman jamiyatning ma'naviy madaniyati saviyasi bilan bog'liq holda sog'lom siyosiy ziddiyatlarni qaror toptirish mexanizmlari ishlab chiqilmoqda. Jumladan, Prezident Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan «Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak» qoidasi asosida yurtdoshlarimizning hayotdan rozi bo'lib yashashiga zamin yaratish maqsadida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ham siyosiy ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan ishlar samarasidir.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarning asosiy maqsadi demokratik huquqiy davlat qurish va kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirishdan iborat. Mamlakatimizni demokratik modernizatsiya qilishda fuqarolik jamiyati institutlarining roli va ahamiyati muttasil oshayotgani, fuqarolar, ayniqsa, yoshlarning fuqarolik ongi hamda siyosiy-huquqiy madaniyatining barqaror

o'sayotganidan dalolat beradi. Bu esa kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, siyosiy partiyalar, harakatlar, kasaba uyushmalari, jamoat birlashmalari va jamg'armalar, nodavlat notijorat tashkilotlari, mustaqil ommaviy axborot vositalari faoliyatining erkinligini kafolatlaydigan mustahkam qonunchilik bazasi yaratilgan. Ular O'zbekistonda fuqarolik jamiyati institutlari tuzilmasini tashkil etadi va fuqarolarning mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha muhim vazifalarni bajarishda faol ishtirokini ta'minlashga ko'maklashadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, siyosiy partiyalar, harakatlar, kasaba uyushmalari, jamoat birlashmalari va jamg'armalar, nodavlat notijorat tashkilotlari, mustaqil ommaviy axborot vositalari faoliyatining erkinligini kafolatlaydigan mustahkam qonunchilik bazasi yaratilgan.

Insoniyat yaralibdiki, turli-tuman ziddiyatlar qurshovida yashab, kurashib keladi. Ziddiyatlarning mavjudligi bir tomondan insoniyatni kurashga, o'zining, jamiyatning hayoti, davlat faoliyati yaxshilashga undasa, ikkinchi tomondan turli xil destruktiv, vayronkor kuchlarning faollashuviga ham olib keladi. Tomonlar bir birlarini tushunmasligi, murosaga kelmasligi mazkur kuchlarni harakatga keltiradi.

Siyosiy ziddiyatlarning o'ziga xos tarzda shakllanishi jarayonida axborotning katta oqimi, dunyo haqidagi bilimlar, o'z maqomi, obro'-e'tiborini yaratish uchun kechadigan tinimsiz raqobat muhim rol o'ynaydi. Muammo va omillarning ko'pligi hamda turli-tumanligiga qaramay, nizolarning universal manbasi – cheklangan imkoniyatlar bois ehtiyojlarni qondirish jarayonida taraflarning bir-biri bilan yuzlashib qolishi yuzaga keladi. Cheklov, defitsit, muayyan resurslar, moddiy va ma'naviy farovonlikning taqchilligi ziddiyat yanada faol rivojlanishiga omil bo'lib xizmat qiladi..

Chunki ijtimoiy nizo jarayonida odamlarning nafaqat tashqi xulq-atvori, balki ularning qadriyat, qarash, his-tuyg'u, ehtiyoj va manfaatlari, ya'ni individual va korporativ ruhiatlari ham namoyon bo'ladi. Shu bois sotsiologiya bilan bir qatorda nizolar psixologiyasi fan tarmog'i sifatida shakllandi. Agar sotsiologiya guruhlararo nizolar tahliliga ustuvor ahamiyat qaratsa, psixologiya shaxs ruhiyatidagi ziddiyatlarga asosiy e'tiborni

qaratadi. Psixolog nizo-ziddiyat deganda, avvalo, bir vaqda qondirilishi imkonsiz bo'lgan o'zaro zid motiv, qarash, manfaatlarni ko'radi, xavotir va noqulaylik hissi mojaroli vaziyatlarda nevroz yoki stress manbasiga aylanadi.

Ijtimoiy hamkorlik tushunchasi ijtimoiy munosabatlar tizimida ziddiyatni bartaraf etish uchun muhim o'rin tutadi. Hamkorlik bu ko'pgina ma'naviy omillar majmuasi bo'lib, u ijtimoiy hayotda faoliyat ko'rsatayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilishdagi birdamligi ko'rinishidir. Ijtimoiy hamkorlik (o'zaro harakat) – ijtimoiy faoliyat yurituvchi individ yoki guruhning boshqa shu kabi individ yo guruhlarning jismoniy va aqliy xatti-harakati. Bunday hamkorlik sharoitida tomonlarning har biri o'z harakatlari uchun rag'batni oshirish va zararni kamaytirishga urinadi.

Har bir millatning taraqqiy etishi jamiyat uchun nihoyatda katta yutuq hisoblanadi, iqtisodiy aloqalarni kengaytiradi, chuqur va samimiy o'zaro hurmat paydo qiladi, xalqlar do'stligini mustahkamlaydi. Millatlarning bir-biriga yaqinlashuvi tufayli har bir millat gullab yashnaydi, har bir millat gullab yashnashi orqasidan xalqlar bir-biriga yaqinlashadi – globallasuv sharoitida ijtimoiy hamkorlik taraqqiyoti dialektikasi ana shunday.

Ko'p millatli davlatlarda millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirish shu mamlakatda barqarorlik va taraqqiyotning kafolati, uning istiqbolini ta'minlovchi asosiy omildir. Chunki har qanday davlatda milliy nizolar va ziddiyatlar o'sha davlatda barqarorlikning barbod bo'lishiga va oxir oqibatda uning yemirilishiga olib keladi. Shuning uchun ham, har qanday mamlakatda millatlararo munosabatlarni uyg'unlashtirib borishga davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Sobiq sho'rolar tuzumining fojiasi shunda ediki, u o'z manfaatlarini milliy manfaatlar hisobiga amalga oshirib keldi. Ya'ni, milliy omilning kuchi-qudratini nazar-pisand qilmadi va sinfiy manfaatlarini qondirish orqali o'z hukmronligini abadiylashtirmoqchi bo'ldi. Ular zo'ravonlik bilan turli millatlarni yaqinlashtirish orqali yagona sovet xalqini vujudga keltirish va keyingi bosqichda butun yer yuzida yuksak millatlarni shakllantirish hamda ularning hukmronligini ta'minlashni maqsad qilgan edi. Ularning soxta g'oya va puch mafkuraga asoslangan bunday

xatti-harakatlari sobiq sho'ro davlatini yemirdi va butun bir tuzumning barbod bo'lishini tezlashtirdi. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, milliy munosabatlarni, yurtimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elat vakillarining o'zaro totuvligi va hamjihatligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning muhim vazifasi sifatida inson huquqlarini ta'minlash, aholi huquqiy ongi va madaniyati darajasini oshirishga doir yaxlit tizim yaratilgan.

Fuqarolik jamiyati institutlari O'zbekistonda aholining siyosiy va ijtimoiy faolligini oshirish, shaxs huquqlarini ta'minlash va himoya qilish, inson huquqlari madaniyatini shakllantirishda muhim omil bo'lmoqda. Bularning barchasi O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va uning institutlarini isloh etish hamda demokratlashtirish, rivojlantirish jarayoni takomillashayotganidan dalolat beradi.

Ziddiyatlar turli sabablarga ko'ra yuzaga chiqadi: ma'naviy, moddiy, iqtisodiy, siyosiy, diniy kelishmovchiliklar va boshqalar. Ziddiyatni chuqurroq tushunish uchun albatta uning kelib chiqish sabablarini o'rganmoq lozim. 2018-yil 4-mayda «Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilindi[1]. Ushbu hujjat asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish bo'yicha maslahat kengashi tashkil etildi. Farmon ijrosi natijasida bevosita yurtimizda fuqarolik jamiyatining ijtimoiy-siyosiy va huquqiy muhiti yuksalmoqda. Fuqarolarning davlat va jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, o'z navbatida, jamiyatni yanada demokratlashtirish, erkinlashtirish va fuqarolik jamiyati institutlarini shakllantirish hamda izchil rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Shu ma'noda, keyingi davrda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida demokratik o'zgarishlarni amalga oshirishda fuqarolik jamiyati institutlari, xususan, nodavlat notijorat tashkilotlarining (NNT) roli va ahamiyati, ijtimoiy faolligi, umuman, ular faoliyatining samaradorligini kuchaytirishga qaratilgan muhim chora-tadbirlar ko'rildi. Prezident farmonida qayd etilganidek, o'tgan davrda ushbu sohaga doir 200 dan ortiq normativ-huquqiy hujjat qabul qilindi.

Albatta, fuqarolik jamiyati institutlari faoliyat ko'rsatadigan huquqiy makonni yanada kengaytirish maqsadida ustuvor vazifalar mohiyatidan kelib chiqib, amaldagi qonun hujjatlari yanada takomillashtirilmoqda va bugungi davr talablari asosida yangi qonunlar qabul qilinmoqda. 2018-yil 12-aprelda "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"[2]gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonunning maqsadi davlat organlari va muassasalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini tashkil etish hamda amalga oshirish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Har bir jamiyatda siyosiy ziddiyatlarni o'rganish masalasi bir qator amaliy muammolarni hal qilishni taqozo etadi. Shaxsning jamiyatdagi mavjud talablar bilan bog'liq holda turmush kechirishi ko'pdan ko'p ziddiyatlarni ham o'z ichiga oladiki, ular inson hayotining mazmunini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi «Jamoatchilik nazorati to'g'risida»gi[3], «O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida»gi[4], «Siyosiy partiyalar to'g'risida»gi[5], «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi[6], «Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida»gi[7] qonunlari, «Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati» Konsepsiyasi[8], 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son «Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi, 2020-yil 22-iyundagi PF-6012-son «Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining milliy strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi, 2021-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi, "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmonlari qabul qilindi.

Milliy iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirishda akademik ilm-fanning rolini kuchaytirish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ilg'or ilmiy yutuqlarni amaliyotga joriy etish, joylarda ilmiy maktablarni mustahkamlash hamda tegishli hududiy va tarmoq muammolarini hal qilishda ularning faol ishtirokini ta'minlash ishlari ham mamlakatimiz rahbarining doimiy e'tiborida turibdi. Iqtidorli yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, xalqaro miqyosda mamlakat ilm-fani nufuzini oshirish borasida ulkan natijalarga erishilmoqda. O'zbekistonning eng yangi tarixi

bo'yicha Jamoatchilik kengashi faoliyati yo'lga qo'yildi. Birgina madaniy-gumanitar sohalarni rivojlantirish bo'yicha qilingan ishlar haqida to'xtalganda, o'tgan yilning o'zida madaniyat, adabiyot va san'at, ommaviy axborot vositalari sohasiga taalluqli muhim hujjatlar qabul qilinganini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir. Eng muhimi, Prezidentimizning bugungi kun va yaqin istiqbolda O'zbekistondagi fuqarolik jamiyati institutlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan muhim tashabbuslari o'rin olgan.

Ma'lumki, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan ishlab chiqilgan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi doirasida Davlat dasturlari ham jamoatchilik muhokamasiga qo'yilib, so'ngra qabul qilingan. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad davlat ahamiyatiga molik dolzarb masalalarni kompleks ravishda tahlil qilish, keng jamoatchilik qatlamlari, ekspertlar sharhi, fikr-mulohaza va takliflarini o'rganishdan iborat ekanini ta'kidlash lozim.

Binobarin, davlat va jamiyat ahamiyatiga molik bunday hujjatlarni tayyorlashda butun O'zbekiston xalqining qiziqishlari to'la inobatga olinishini ta'minlash uchun aholi o'rtasida keng muhokamalar tashkil etish, doimiy ravishda xalq bilan muloqot qilish taqozo etiladi. Bunda, shubhasiz, fuqarolik jamiyati institutlari, xususan, NNT faol bo'lishi darkor.

Buning uchun esa, afsuski, davlat bilan fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasida amaliy va samarali muloqot mexanizmlari yo'lga qo'yilmagan. Tegishli davlat organlari tomonidan mamlakatni sotsial-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy jihatdan yanada rivojlantirish bo'yicha innovatsion g'oyalarni taklif qiluvchi faol, o'zining tashabbuslariga tayanib faoliyat ko'rsatadigan NNTni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish choralari lozim darajada amalga oshirilmayapti.

Shuningdek, fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy asoslarini takomillashtirish, ijtimoiy sheriklik va jamoatchilik nazoratini amalga oshirish, mazkur institutlarning jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish masalalari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga takliflar kiritadi.

Shu o'rinda qayd etish joizki, fuqarolik jamiyati institutlariga ularning xalqaro ham-

korligini rivojlantirishda, ilg'or xalqaro tajribani o'rganish va ushbu tajribani O'zbekiston sharoitida joriy etishda ko'maklashish ham mazkur Maslahat kengashining vazifasiga kiradi.

Maslahat kengashi faoliyati bevosita O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan muvofiqlashtiriladi. Maslahat kengashi faoliyatini tashkiliy jihatdan ta'minlash esa Fuqarolik jamiyati shakllanishini monitoring qilish mustaqil instituti tomonidan amalga oshiriladi. Fuqarolik jamiyatining ushbu tayanch institutlari yurtdoshlarimizning huquqlari va qonuniy manfaatlarini, demokratik qadriyatlarni himoya qilishda, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy maqsadlarga erishishda muhim rol o'ynamoqda.

Bu ko'p sonli NNTning aksariyati Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda tuzilgan. Ularni moliyaviy rag'batlantirish bilan shug'ullanayotgan yagona Fond, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Nodavlat notijorat tashkilotlarini va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini qo'llab-quvvatlash jamoat fondi esa poytaxtimizda faoliyat yuritadi. Joylarda tuzilajak ushbu fondlarning mohiyati va ahamiyati, bir tomondan, yurtimizdagi fuqarolik jamiyati institutlarini yanada keng ko'lamda qo'llab-quvvatlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, "notijorat" asosda ishlaydigan, ya'ni daromadga tayanmaydigan bu ijtimoiy tashkilotlar vakillarining moddiy rag'bat istagida poytaxtga qatnab, ortiqcha mablag' va vaqt sarflashining oldini oladi.

Jahon miqyosidagi bunday umumiy taraqqiyot: odamlar dunyoqarashi o'zgarishi, kommunikatsiyalar yuksalishi, xalqaro munosabatlar rivoji odamzod hayotiga ta'sirni kuchaytiradi; davlatlar va xalqlar o'rtasida birlashishga intilishni kuchaytirib, ayni vaqtda milliy xususiyatlar, an'analar va ma'naviy merosni saqlab qolish orqali mustaqil siyosiy tamoyillarni ishlab chiqish zarurligini ham ko'rsatib beradi.

O'zbekistonda jahon sivilizatsiyasiga qo'shish natijasida nafaqat iqtisodiy sohada, balki xalqlar ma'naviyati, siyosati va dunyoqarashida ham muhim ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bunday jarayonda bir-biriga ishonch, o'zaro hurmat, hamkorlik hamda sodir bo'ladigan ziddiyat va ixtiloflarni o'zaro kelishuv, konsensus asosida hal qilishga intilish, bir-birining madaniy yutuqlari, qadriyatlaridan, tajribalaridan bahra-

mand bo'lish xohish-istagini shakllantirish asosiy vazifa hisoblanadi. Xalqlarning bir-biri bilan jipslashish tendensiyasi yaxlit, bir butun sivilizatsiyani, insoniyatni e'zozlash kabi sayyoraviy ongni shakllantiradi.

Ziddiyatning oldini olish institutlari orasida bizning sharoitimizda oila va mahallaning roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, oilaviy munosabatlar tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda "qush uyasida ko'rganini qiladi" degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi.

Adolatli fuqarolik jamiyatini barpo etish, inson huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish borasida amalga oshirayotgan izchil islohotlarimizning qat'iy talabi ham aslida shu.

Xususan, Prezidentimiz tomonidan Fuqarolik jamiyati institutlarining rolini yanada oshirish bo'yicha Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasida bir qator muhim vazifalar belgilab berilgan.

Mamlakatimizni demokratik modernizatsiya qilishda fuqarolik jamiyati institutlarining roli va ahamiyati muttasil oshayotgani, fuqarolar, ayniqsa, yoshlarning fuqarolik ongi hamda siyosiy-huquqiy madaniyatining barqaror o'sayotganidan dalolat beradi. Bu esa kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, siyosiy partiyalar, harakatlar, kasaba uyushmalari, jamoat birlashmalari va jamg'armalar, nodavlat notijorat tashkilotlari, mustaqil ommaviy axborot vositalari faoliyatining erkinligini kafolatlaydigan mustahkam qonunchilik bazasi yaratilgan. Ular O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining institutlari tuzilmasini tashkil etadi va fuqarolarning mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha muhim vazifalarni bajarishda faol ishtirokini ta'minlashga ko'maklashadi.

Mamlakatda demokratik islohotlar samaradorligi ko'p jihatdan fuqarolar ongi, aholining siyosiy-huquqiy madaniyatining nechog'li rivojlanganiga bog'liqdir. Shu bois mustaqillikning dastlabki kunlaridan ushbu masalaga alohida e'tibor qaratilmoqda. Aholida

inson huquq va erkinliklari, qonunlarni hurmat qilish, o‘zining konstitutsion huquqlari, Vatanimiz taqdiriga, mamlakatimiz hamda dunyoda ro‘y berayotgan voqealarga daxldorligini anglash tuyg‘usini shakllantirish muhim vazifalardandir.

O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning muhim vazifasi sifatida inson huquqlarini ta‘minlash, aholi huquqiy ongi va madaniyati darajasini oshirishga doir yaxlit tizim yaratilgan.

Ma‘lumki, yurtimizda rivojlanishning yangi davri boshlandi. Bugun mamlakatimizda jamiyat hayotining barcha sohalarini yanada erkinlashtirish va isloh qilish jarayonlari izchil davom etmoqda. Qaysi soha yoki tarmoqda bo‘lmasin, dolzarb muammolar aholi bilan ochiq muhokama qilinish, ularning yechimi topilmoqda. Davlat hokimiyati organlari, jumladan, iqtisodiyot, bank-moliya sohasi idoralari, kommunal xizmat, ichki ishlar, tashqi ishlar, ta‘lim-tarbiya, sog‘liqni saqlash, sud-huquq tizimida hamda parlament va mahalliy kengashlarda hisobot va axborot berish tartibi yo‘lga qo‘yilib, xalq nazorati amalda joriy etilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan siyosat, xalqimiz ijtimoiy ongiga tobora singib borayotgan hayotdan rozilik kayfiyati barchamizni ertangi kunga yuksak umidlar bilan qarashga

undamoqda. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida mamlakatimizda ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlar xilmaxilligi asosida rivojlanishi belgilab qo‘yilgan. Qolaversa, hokimiyatning qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi tarmoqlari o‘rtasidagi o‘zaro mutanosiblik hamda manfaatlar muvozanatini ta‘minlashda siyosiy partiyalar ishtirokining qonuniy asoslari mustahkamlandi. Shularga ko‘ra bugungi shiddatkor zamon talablariga javob berish va huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, partiyaning siyosiy maydondagi o‘rni va mavqeyini mustahkamlashda partiya vakillari va deputatlar oldiga alohida talablar qo‘yilmoqda. Yangi O‘zbekistonning dunyodagi eng rivojlangan demokratik davlatlar qatorida bo‘lishi va xalqimizning munosib turmush farovonligi ta‘minlanishi bosh maqsad sifatida belgilandi. Ijtimoiy taraqqiyotga intilayotgan, siyosiy va iqtisodiy hayotni erkinlashtirish yo‘lidan borayotgan har qanday jamiyat huquqiy madaniyati yuksak, ozod va erkin shaxsni tarbiyalashga intiladi. Zero, shundagina erkin dunyoqarash va vijdon erkinligi, plyuralizm va inson huquqlarini ta‘minlash, gumanizm va umuminsoniy qadriyatlarga amal qilib yashash tamoyili jamiyat hayotining asosiy mezoniga aylanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mamlakatni demokratik yangilash jarayonida fuqarolik jamiyati institutlarining rolini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 4-maydagi PF-5430-sonli farmoni <https://lex.uz/docs/-3721649>
2. <https://lex.uz/ru/docs/-3679092>
3. O‘zbekiston Respublikasining “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi 12.04.2018-y. O‘RQ-474-son Qonuni (Qonunchilik palatasi tomonidan 15.11.2017-y. qabul qilingan, Senat tomonidan 29.03.2018-y. ma‘qullangan).
4. O‘zbekiston Respublikasining 03.07.1992-y. 664-XII-son “O‘zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuniga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 26.12.1996-y. 338-I-son “Siyosiy partiyalar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish haqida”gi Qarori.
6. <https://lex.uz/docs/-1106870>
7. O‘zbekiston Respublikasining 12.12.2002-y. 439-II-son “Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni,
8. Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati Konsepsiyasi (O‘zR Prezidentining 15.11.2019-y. PF-5876-son Farmoniga 1-ilova).

ANNOTATSIYA

Maqolada bugungi globallashuv davrida millat axloqiy salohiyatining shaxs va jamiyat ma'naviy xavfsizligini ta'minlashdagi o'rni bayon etilgan. Jamiyat taraqqiyoti yoki inqirozi bevosita millatning ma'naviy-axloqiy salohiyati darajasiga bog'liq ekanligi, bu borada mutafakkirlarning ilmiy qarashlari, olimlarning tahlillari ushbu muammoga javob topishda muhimligi ta'kidlangan. Shuningdek, maqolada ushbu yo'nalishdagi muammolar va ularning yechimlari bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, jamiyat, axloq, qadriyat, millat, ma'naviyat, xavfsizlik, globallashuv, axborot asri, axborot urushi, fazilat, ma'naviy inqiroz, "ommaviy madaniyat".

АННОТАЦИЯ

В статье описывается роль нравственного потенциала нации в обеспечении моральной безопасности личности и общества в современную эпоху. Известно, что развитие или кризис общества напрямую зависит от уровня духовно-нравственного потенциала нации и анализ научных взглядов мыслителей и ученых имеют важное значение в поиске ответов на эту проблему. Также в статью внесены предложения на данную проблематику.

Ключевые слова: Человек, общество, мораль, ценности, нация, духовность, безопасность, глобализация, информационный век, информационная война, добродетель, моральный кризис, "популярная культура".

ANNOTATION

The article describes the role of the moral potential of the nation in ensuring the moral security of the individual and society in the modern era. It is known that the development or crisis of a society directly depends on the level of the spiritual and moral potential of a nation, and the analysis of scientific views of thinkers and scientists is important in finding answers to this problem. The article also contains suggestions on this issue.

Key words: Man, society, morality, values, nation, spirituality, security, globalization, information age, information war, virtue, moral crisis, "popular culture".

SHAXS VA JAMIYAT MA'NAViy XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA MILLAT AXLOQiy SALOHIYATINING O'RNI

ESHMURODOV

Akbar Tolliboyevich,

Mustaqil izlanuvchi, siyosiy fanlar

bo'yicha falsafa doktori

Jamiyat taraqqiyoti yoki inqirozi bevosita millatning ma’naviy-axloqiy salohiyati darajasiga bog‘liq ekanligini bashariyat tarixi qayta-qayta isbotlab kelmoqda. Shu bois, jamiyat barqarorligini ta’minlash, tinchlik va osoyishtalikni mustahkamlashda ijtimoiy tartibni ta’minlash mexanizmlaridan bo‘lgan axloqning ahamiyati g‘oyat yuksak. Ijtimoiy ongning shakli bo‘lgan axloq bir necha ming yillar oldin vujudga kelgan bo‘lsa-da, bugungi texnogen taraqqiyot davrida axloq insoniyat mavjudligini, kelajagini belgilovchi omilga aylandi. Shuningdek, ayni globallashtirish davrida axloq shaxs va jamiyat ma’naviy xavfsizligini ta’minlashning muhim asosi hisoblanadi. Ayni shu sabab, bugungi davr ko‘plab ijtimoiy fanlar qatori siyosatshunoslik fani oldiga ham yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Falsafa ensiklopedik lug‘atida axloq tushunchasiga “kishilar orasida munosabatlarni tartibga solishning o‘ziga xos tartib, qoidalari yig‘indisi” deb ta’rif berilgan. Kishilar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishning muayyan ijtimoiy tashkiliy tuzilmalar faoliyatiga asoslangan (huquqiy, diniy) shakllaridan farqli ravishda, axloq kishilar xulq-atvorlari, muloqotlari, munosabatlarining yozilmagan, lekin jamiyat tomonidan qabul qilingan hamda qo‘llab-quvvatlanadigan “oltin qoidalar”ni ifodalaydi [1, 35]. Axloqning ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi boshqa vositalar (din, huquq va boshqalar)dan ajralib turuvchi eng asosiy xususiyatlaridan biri axloqiy me’yorlarning belgilanishi va ularga amal qilinishida insonlar o‘z ichki ma’naviy borliqlaridan kelib chiqadi, vijdoniga tayanadi. Boshqacha qilib aytganda, axloq bu insonlarning ichki o‘zini o‘zi boshqarish mexanizmi bo‘lib, u insonning ma’naviy borlig‘iga, mohiyatiga bevosita daxldor.

Axloq jamiyat tomonidan ijtimoiy hayotni tartibga solish jarayonida qabul qilingan bo‘lib, uning normalari xatti-harakatlarni “yaxshi” va “yomon”, “to‘g‘ri” va “noto‘g‘ri”, “ezgu” va “yovuz”ga ajratish me’yorlari sifatida ham talqin eti-

ladi. Oddiy urf-odatlardan farqli ravishda axloqiy me’yorlar ezgulik va yovuzlik, burch, adolat va shu kabi axloqiy ideallar ko‘rinishidagi ma’naviy asoslarga tayanadi. Qonun normalaridan farqli ravishda insonlarning axloq qoidalari va talablariga amal qilishlarini ta’minlashda faqatgina ma’naviy-ruhiy shakldagi choralar (masalan, jamoatchilik fikri, vijdon oldida javobgarlik, ota-ona oldidagi burch) qo‘llaniladi [2,755].

Ma’lumki, Sharq xalqlarining madaniyati, falsafasi, dunyoqarashida insondagi axloq, uning axloqiy fazilatlarini qadimdan ulug‘lab kelingan. Shu ma’noda, Sharq ijtimoiy fikri va adabiyotini axloq qomusi deyish mumkin. Sharq mutafakkirlari Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Muhammad Muso Xorazmiy, Rudakiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Kaykovus, Hofiz Sheroziy, Fuzuliy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar axloq masalasini o‘z ilmiy va ijodiy faoliyatlarining yetakchi mavzusi deb bilganlar. Jumladan, ma’naviy merosimizning durdonalarini mutolaa qilganimizda ulardagi bildirilgan fikrlar asrlar o‘tsa ham o‘z mohiyatini yo‘qotmaganligi, balki yana ham ahamiyati ortib borayotganligiga guvoh bo‘lamiz. Kaykovusning ota va bola o‘rtasidagi munosabatlarga yondashuvi juda nozik va e’tiborli. Bu borada u quyidagi fikrlarni bildiradi: “Farzand beadab bo‘lsa va sening ul sababdin qahrining kelsa, o‘z qo‘ling bilan urmag‘il, muallimlarning tayog‘i bila qo‘rqutg‘il. Bolalarga muallimlar adab bersunlar, toki sendan o‘g‘lingning ko‘nglida gina qolmasin. Ammo uning ko‘ziga o‘zingni haybatlig‘ ko‘rguzg‘il, to seni xor tutmasin va hamisha sendan qo‘rqib yursin. U bir narsani orzu qilsa, qudrating yetguncha ayamag‘il, to tanga havosi bila sening o‘limingni tilamasin” [3, 85].

Millatning axloqiy salohiyati xususida G‘arb olimlari ham turli fikrlarni bildirishgan. Antik davrning mashhur mutafakkiri Arastu axloqning jamiyat hayotidagi muhim ahamiyatiga to‘xtalib shunday degan edi: “Tabiat inson qo‘liga qurol – aqliy va axloqiy kuch bergan, ammo u shu qurolni teskari tomonga nisbatan ham ishlatishi mumkin; shu sababli axloqiy tayanchlari bo‘lmagan odam, eng insofsiz va yovvoyi, o‘zining jinsiy va did mayllarida eng tuban mavjudot bo‘lib qoladi” [4, 8-9]. Bu borada Birinchi Prezidentimiz

I.Karimov shunday degandi: “Ma’naviyat tarbiyaning eng ta’sirchan quroli ekan, undan oqilona foydalanish, bolalarimizni vatanparvarlik, rostgo’ylik, haqsevarlikka o’rgatish kerak bo’ladi. Aslini olganda, axloq – ma’naviyatning o’zagi. Inson axloqi shunchaki salom-alik, xushmuomaladangina iborat emas. Axloq – bu avvalo insof va adolat tuyg’usi, imyon, halollik degani. Qadimgi ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy tilda aytsak, sharqona axloq Kodeksini ishlab chiqqanlar. Kishi qalbida haromdan hazar, nopoklikka, adolatsizlikka nisbatan murosasiz isyon bo’lishi kerak” [5, 53].

Ma’lumki, biz yashayotgan davr global axborot asri bo’lib, ushbu davr o’zining ijobiy xususiyatlari bilan birga salbiy jihatlari ham ega, ya’ni axborot xuruji, uning tahdidi kirmagan makon, oila qolmadi. Axborot inqilobi natijasida Internet tizimi shu kungacha shakllangan dunyoqarash, madaniyat, axloqiy qarashlarni keskin o’zgartirib yubordi. Insonlar o’z ma’naviy va axloqiy dunyoqarashidan kelib chiqqan holda axborot bozoridagi turli yaxshi-yomon manbalardan foydalanmoqda. Aslida bu erkin axborot bozori turli geosiyosiy kuchlarning manfaatlarini aks ettiruvchi, maqsad va manfaatlarini amalga oshiruvchi maydondir. Manfaatli jihati shundaki, axborot mahsulotlari (ommaviy axborot vositalari mahsulotlari, madaniyatning turli ko’rinishlari va hokazo) bora-bora yalpi ichki mahsulotlar (ishlab chiqarish sanoati, agrosanoat, neft va metallurgiya) keltirayotgan umumiy daromadidan ortib ketadi.

Ayni zamonda axborot urushlari biz bilgan urushlardan qator jihatlari bilan ajralib turadi. Birinchidan, axborot urushlari ancha kamxarj, qo’shin saqlashni, qurol-yarog’ sotib olishni talab qilmaydi. AQSHning sobiq Prezidenti J.Karter: “Targ’ibotga sarflangan 1 dollar qurollanishga sarflangan 10 dollardan samaraliroq” [6, 16], deb bekorga ta’kidlamagan. Ikkinchidan, axborot urushlari hech qanday chegarani tan olmaydi. Internet, sun’iy yo’ldosh orqali aloqa, ommaviy axborot vositalari hukmronlik qilayotgan bugungi dunyoda axborotni bojxona ko’rigidan o’tkazishning iloji yo’q. Eng tashvishlisi, bu urushda raqibni jismonan yo’q qilish emas, uni o’ziga ma’nan bo’ysundirish, axloqiy olamini buzish maqsad qilinadi. Axborot urushida inson ongi, millat ruhiyati nishonga olinadi. Bu urushda bi-

nolar zarar ko’rmasa-da, odamlar o’ldirilmasa-da, moddiy boyliklarga shikast yetmasa-da, uning mafkuraviy, ma’naviy-axloqiy zarari beqiyosdir. Tarixiy qoidaning mantig’i shuki, millatni qul qilish uchun avvalo uning axloqi buziladi, axloqi buzilgan millat esa o’z-o’zidan muqaddas tushunchalari qadrini yo’qotadi.

Inchunin, axborot platformalari ma’naviy xurujlar, tahdidlarni amalga oshirish uchun eng qulay va arzon maydonga aylandi. Ma’naviy tahdidlar yosh, jins, til, din va e’tiqod tanlamasligi sababli ham xavfli hisoblanadi. Ma’naviy tahdidlarning asosiy maqsadi shaxs ma’naviy-axloqiy olamini buzish, o’z vatani va jamiyatiga nisbatan yovuzlik fikrini uyg’otish, milliy axloqiy qadriyatlarini obro’sizlantirish, o’zgalar jamiyatini ideal deb bilish ko’nikmasini hosil qilish va zararli odatlarga ruju qo’yishni shakllantirishdan iborat. Kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, bugungi kunda ma’naviy tahdidlar quyidagi illatlarni targ’ib qilayotganligi bilan xarakterlanmoqda: xudbinlik, nopoklik, nafs qutqusiga uchish, huzur-halovatga berilish, yengil-yelpi umr kechirishga da’vat, giyohvandlik, mutaassiblik, tajovuzkorlik, mol-dunyoga o’chlik, axloqiy buzuqlik, zo’ravonlik, axloqsizlikni madaniyat deb bilish, asl ma’naviy qadriyatlarga eskilik sarqiti deb qarash, loqaydlik, mahalliychilik, hasadgo’ylik, baxillik, sotqinlik, irodasizlik, beparvolik.

E’tiborli jihati shuki, ma’naviy tahdidlar faqat inson tomonidan yaratiladi va faqat insonga tajovuz qilishi bilan zararlidir. Bu Tomas Gobbs tomonidan ilgari surilgan “odam odamga bo’ri” g’oyasining amaliy isbotidir. Ma’naviy tahdidlar shaxs axloqiy ongini buzish orqali jamiyat hayotini izdan chiqarishga qaratilgan ma’naviy va axloqiy tubanlik illatlarini ifodalaydigan omillar bo’lib, u ongli va maqsadli ravishda amalga oshiriladigan tizimli xatti-harakatlar majmuyi hisoblanadi. Shu sababli, bugungi axborot davrida axborotlarni tanlash va saralash qudratiga ega bo’lgan kuchli “axloq filtr”iga ehtiyoj sezilmoqda.

O’tgan asrning 50-yillarida G’arbda boshlangan ma’naviy inqiroz jarayonlari globallashuv davrida yanada keng quloq ochib, boshqa mintaqalarni o’z domiga tortmoqda. Bu boradagi g’arblik olimlarning qarashlari biz uchun juda muhimdir. Fransiyalik taniqli siyosatshunos Jak Baraning ta’kidlashicha, ba’zi mamlakatlarda iqtisodiy foyda ketidan quvish g’oyasi ma’naviy

qadriyatlarining yo‘q qilib yuborilishiga olib kelmoqda. Ularda oila, jamoa, millat tushunchalari nihoyatda qadrsizlanib ketgan, odamlarning aksariyati faqat bugungi kun va foyda olish uchun yashaydi, egoizm va egosentrizm mayllari kuchayib ketgan. “Biz yashaydigan mintaqada, – deydi u, – ma’naviy-axloqiy tanazzul nafaqat oddiy odamlar, balki xalqlar va davlatlar boshiga ko‘pdan-ko‘p falokatlarni soldi, siyosiy inqiroz esa millionlab kishilarning yostig‘ini quritgan ikkita jahon urushini keltirib chiqardi” [7, 198]. Taniqli olim F.Fukuyama “Buyuk uzilish” (2003) asarida o‘zi yashayotgan jamiyatni og‘ir kasallikka yo‘liqqan, uning ilk alomatlarini 1960-yillarda paydo bo‘lgan, degan xulosaga keladi. Fukuyama o‘z jamiyati duch kelgan kasallikning sabablari haqida to‘xtalib, ular oilaning inqirozga uchragani bilan bog‘liq, degan xulosaga keladi. Amerikalik taniqli jurnalist va siyosiy sharhlovchi Patrik Jozef Byukenen “G‘arbning halokati” nomli asarida G‘arbda “ommaviy madaniyat”ning keng quloch yoyishi, naslsizlik sabab demografik inqiroz va buning fonida immigratsiyaning kuchayayotganiga e’tibor qaratgan. Jumladan, u shunday yozadi: “1950-yillarda boshlangan “Ommaviy madaniyat” 1990-yillarga kelib millatimizni naslsizlik balosiga duchor qildi. “Ommaviy madaniyat” asta-sekin insonning hayvonga xos xususiyatlarini kuchaytirib boradi” [8].

Yurtimiz ham jahon hamjamiyatining bir bo‘lagi bo‘lib, dunyoda kechayotgan ma’naviy-axloqiy inqiroz jarayoni natijasida bugungi kunda jamiyatimizda ham “axloqiy inqiroz” jarayoni kuzatilmoqda va bu tobora chuqur ildiz otib borayotganligi barchamizni tashvishga solmoqda. Odamlar o‘g‘rilik, tovlamachilik, yolg‘onchilik, korrupsiya kabi illatlarni odatiy hol sifatida qabul qilmoqda. Misol uchun, birovga pora yoki choy bermasam ishim bitmaydi yoki unga takalluf ko‘rsatishim shart degan tushuncha hayotiy normaga aylanib ulgurdi. Bu xususida O‘zbekiston “Milliy tiklanish” demokratik partiyasi fraksiyasi rahbari Alisher Qodirov “Korrupsiya — birinchi o‘rinda ma’naviy axloqsizlik va tarbiyasizlikdir. Agar biz korrupsioner bilan emas, korrupsionerni yetishtirib beradigan muhit bilan ham kurashishni yo‘lga qo‘ysak, bu muammoning zaiflashishiga sabab bo‘ladi. Bizning qadriyatlarimizda “birovning haqqi” degan tushuncha bor. Bu tushuncha, “halollik vaksinasi” degan tushunchani

bog‘chadan boshlab bolalar ongiga singdirsak, korrupsiya bizga yot bo‘ladi” [9], deb ta’kidlaydi.

Bugun odamlar molparastlik, iste’molchilik kayfiyatining quli bo‘lib, “yaxshi yashash degani to‘yib yeyish va po‘rim kiyinish, uyni shohona qurish va jihozlashni g‘arbliklar darajasiga yetkazishdir” degan bema’ni va poyoni yo‘q g‘oyaga “sig‘inishni” boshlab yuborishgan. Ular nopok yo‘l bilan biror narsani qozonishdan hazar qilmayapti, balki buni “ish ko‘zini bilish”, “uddaburonlik”, “ishbilarmonlik” deb atayapti. Aldov normaga aylangani bois, odamlarda o‘zaro ishonch darajasi pasaygan. Aslida axloqiy inqiroz deb atayotgan hodisa odamlarning ongida, fikrida, dunyoqarashida sodir bo‘lmoqda. Bunga asosiy sabab qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlar, ya’ni iqtisodiy qadriyatlarining asosiy qadriyatga aylanganligidir.

Shu bilan birga eng katta muammolardan biri jamiyatimizda ijtimoiy nazorat tizimining buzilganligidir. Ijtimoiy nazoratning sustlashuvi axloqsizlikni yanada ko‘paytiradi va jamiyatning axloqiy mezonlari qadrsizlanishiga olib keladi. “Befarqlik sindromi” jarayoni yanada tezlashtirib, inqirozni chuqurlashtirmoqda. Axloqiy inqirozning sabablari ko‘p bo‘ladi, biroq eng asosiy jamiyat va davlatda qonunlarning to‘laqonli ravishda ishlamasligidir.

Shaxs va jamiyatning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi borasidagi mulohazalar tahlili asosida aytish mumkinki, ma’naviy sohaga bozor mezonlarini qo‘llab bo‘lmaydi. Zamonaviy axborot texnologiyalariga tayanayotgan ma’naviy qadriyatlar sohasining tijoratga moyillashib borayotganligi ijtimoiy taraqqiyotning ma’naviy asoslariga putur yetkazadi va jamiyatning izdan chiqishi tahdidini vujudga keltiradi. Ko‘plab rivojlangan mamlakatlarni, jamiyatlarni bu inqirozga olib kelgan narsa rivojlanishning ustuvorliklariga – shaxsiy manfaat, raqobat va kurashga ega bo‘lgan an’anaviy paradigmadir.

Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev ta’lim sohasi vakillari bilan o‘tkazgan videoselektor majlisida “biz keyingi paytda, ming afsuski, “ma’naviyat” tushunchasining obro‘yini tushirib yubordik. Ma’naviyatga go‘yoki keraksiz narsadek munosabatda bo‘ldik. Bugun ko‘pchilik yoshlar ongini iste’molchilik kayfiyati, Vatan, el-yurt taqdiriga beparvolik, “ommaviy madaniyat” ko‘rinishlari egallab olmoqda. O‘zingiz ayting,

o'z xalqining tarixini, ma'naviy va diniy qadriyatlarini hurmat qilmaydigan, ularni himoya qilishga qodir bo'lmagan odam vatanparvar va elparvar bo'lishi mumkinmi?" degan savolni o'rtaga tashlaydi. Albatta, bu juda haqli savol.

Shu bois, ma'naviy-axloqiy tuban illatlarga qarshi kurashishda millatning axloqiy salohiyati muhim o'rin tutadi. Buning uchun avvalo shaxsda eng muhim insoniy sifat va fazilatlarni shakllantirish zarur bo'ladi. Bunday sifat va fazilatlarning asosiylariga quyidagilarni kiritishimiz kerak: insoniylik, mehr-oqibatlilik, ezgulik, vatanparvarlik, haqgo'ylik, adolatlilik, muruvvatlilik, saxovatlilik, vatanparvarlik, oilaparvarlik, hamkorlik, totuvlik, ahillik, inoqlik, tashabbuskorlik, birodarlik va faollik.

Xulosa o'rnida aytishimiz kerakki, xalqimizning asrlar davomida shakllangan urf-odatlarini, ana'na va qadriyatlari nafaqat, yoshlarimizga kattalarimizga ham o'rnak bo'la oladigan odob-axloq, ibo-hayo, or-nomus, din va diyonat kabi fazilatlar azaldan xalqimiz ma'naviy olamining ajralmas bo'lagiga aylanib ulgurgan. Hech kimga sir emaski, hozirgi axborot asrida geosiyosiy kuchlar o'z manfaatlarini amalga oshirish maqsadida OAV, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali insonlarni ma'naviy-axloqiy va diniy qadriyatlardan uzoqlashtirishga harakat qilmoqda.

Bunday xatarli holatlarga tushmaslik uchun har bir insonning ma'naviy-axloqiy yetuk bo'lishini ta'minlash lozim. Shu maqsadda quyidagi vazifalarni amalga oshirishni zarur deb bilamiz:

- ta'lim tashkilotlararo amalga oshirilayotgan uzviy tarbiyaviy ishlarini takomillashtirish, tarbiyachilar, professor-o'qituvchilarning ma'naviy mas'uliyatini oshirish;

- insonlarni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamlarning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qilishga qaratilgan media (filmlar, seriallar, kinolar, ko'rsatuvlar va h.k) mahsulotlarni yaratish va omalashtirish;

- jamiyatda qonun ustuvorligini so'zsiz ta'minlash va huquqiy madaniyat darajasini oshirish;

- moddiy manfaat orttirish maqsadida jamiyatda odob-axloq qoidalarini qasddan buzayotgan shaxslar, tashkilot va idoralarga keskin choralar ko'rish hamda mavjud qonunchilik tizimini takomillashtirish;

- jamiyatda insonlarning madaniyat darajasini oshirish, ichki va tashqi tahdidlardan himoya qilishga mas'ul bo'lgan vazirlik va idoralar faoliyatini takomillashtirish va hisobdorligini oshirish.

ADABIYOTLAR

1. Falsafa: entsiklopedik lug'at. – T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. – B. 35.
2. Большой энциклопедический словарь / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1997. – С. 755.
3. Kaykovus "Qobusnoma". Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasini. – T.: O'qituvchi, 1986. – B. 85.
4. Qarang: Aristotel. Politika. – M., 1911. – S. 8-9.
5. Karimov I.A. O'zbekiston siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. – T.: "O'zbekiston", 1995. – B. 53.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: "Алгоритм", 2006. - С. 16.
7. Nazarov Q. G'oyalar falsafasi. – T.: "Akademiya", 2011. – B. 198.
8. <https://daryo.uz/k/2023/10/26/botayotgan-garb-quyoshi-hukmronlikdan-inqirozgacha>
9. https://uza.uz/uz/posts/alisher-qodirov-korrupsiya-manaviy-axloqsizlik-va-tarbiyasizlik_434702?q=%2Fposts%2Falisher-qodirov-korrupsiya-manaviy-axloqsizlik-va-tarbiyasizlik_434702
10. <https://kun.uz/kr/news/2019/08/24/mirziyoyev-foydalanilmayotgan-salohiyat-obroyi-tushib-ketgan-manaviyat-tushunchasi-va-xtv-mavqesi-haqida-gapirdi>

GLOBALLASHUV DAVRIDA MAFKURAVIY TAHDIDLARGA QARSHI KURASHISH

MEYLIYEV
Ulmas Farmonovich,
mustaqil tadqiqotchi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada globallashuv, mafkuraviy tahdid, jamiyat taraqqiyotida ommaviy madaniyat, mafkura haqida fikr-mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, mafkuraviy tahdid, jamiyat, madaniyat, mafkura, g'oya, milliy g'oya, millat, ma'naviy xuruj, tahdid.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются глобализация, идеологическая угроза, массовая культура, идеология в развитии общества.

Ключевые слова: глобализация, идеологическая угроза, общество, культура, идеология, идея, национальная идея, нация, традиционная атака, угроза.

ANNOTATION

This article discusses globalization, ideological threat, public culture and ideology in the development of society.

Key words: globalization, ideological threat, society, culture, ideology, idea, national idea, nation, traditional attack, threat.

Globallashuv (lotincha globus – shar, Yer sayyorasi) – XX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshida jahon taraqqiyotida shakllangan yangi umumsayyoraviy tartibotlar, davlatlar va kishilar o'rtasida o'zaro aloqalarning kengayishi va murakkablashishi, dunyo miqyosida axborot makoni, kapital, tovar hamda ishchi kuchi bozoridagi integratsiyalashuv, atrof-muhitga texnogen ta'sirning kuchayishi, ommaviy madaniyat namunalarning keng tarqalishi, axborot-mafkuraviy va diniy-ekstremistik xurujlar xavfining ortib borishini ifoda etuvchi tushuncha. “Globallashuv” atamasi dastlab amerikalik olim T.Levittning 1983-yili “Garvard biznes revyu” jurnalida chop etilgan maqolasida tilga olingan edi (u yirik transmilliy korporatsiyalar ishlab chiqaradigan turli-tuman mahsulot bozorlarining birlashuv jarayonini globallashuv deb atagan).

1985-yili taniqli amerikalik olim R.Robertson “Globalization” iborasini ilmiy muomalaga kiritib, bu tushunchani “odamlar ongida sayyoramizning torayishi hamda dunyoning yaxlit tarzda anglanishi” deb “dunyoning birlashuvi va kishilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning kuchayishi”ni ifoda etadigan jarayon sifatida talqin etadi. Mazkur atamaning mazmun-mohiyati xususida bahs-munozara hamon davom etayotgan hamda bu borada yagona umumiy qarash shakllanmagan, yaxlit konsepsiya yaratilmagan bo'lsa-da, gumanitar ilmning turli sohalarida, chunonchi, ijtimoiy fanlarda ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlari, namoyon bo'lish shakllari har tomonlama o'rganilmoqda[1].

Globallashuv jarayonining quyidagi umumiy jihatlarga e'tibor qaratish mumkin:

a) globallashuv – insoniyat tamadduni rivojining ichki ehtiyojlarini ifoda etadigan obyektiv, tabiiy-tarixiy jarayon;

b) globallashuv – ijtimoiy aloqalarning kengayishi va murakkablashuvi natijasida sayyoramiz miqyosida iqtisodiyot, texnika va texnologiya, axborot-kommunikatsiya, siyosat, huquq, boshqaruv va boshqa sohalaridagi integratsiyalashuv jarayonlarining kuchayishi oqibatida vujudga kelgan o'ziga xos tuzilma va institutlarga tayangan holda faoliyat yuritadigan murakkab tizim;

v) globallashuv jarayonining tobora keng ko'lamda namoyon bo'lishi jamiyat hayoti, kishilar

turmush tarzi va mentalitetiga (yangi ehtiyojlarining, kommunikatsiya shart-sharoitlari va shakllari, qadriyatlarning paydo bo'lishi, ommaviy madaniyat namunalarini singdirish orqali) jiddiy ta'sir ko'rsatadi;

g) globallashuvning zamonaviy tamaddun rivojining yuqori bosqichi sifatida madaniyat bilan o'ziga xos munosabatlar tizimi shakllanib bormoqda (bir tomondan, madaniy faoliyatning yangi shakl va usullari, uning botiniy mohiyatida tub o'zgarishlar ro'y bersa, ikkinchi tomondan, madaniyatning globallashuv jarayoniga ta'siri kuchayadi).

Hozirgi davrda O'zbekistonda, bir tomondan, globallashuv jarayonining afzalliklaridan (jumladan, iqtisodiyotning barcha sohalarini zamonaviy texnika va texnologiyalar asosida jihozlash, investitsiyalarni keng jalb etish, jahon bozoriga integratsiyalashuv va hokazo) oqilona foydalanish, ikkinchi tomondan, uning salbiy ta'sirini (dunyoning yetakchi davlatlari va transmilliy korporatsiyalarning tabiiy zaxiralarga egalik qilishga intilishi, demokratiyani siljitish strategiyasining amalga oshirilishi, ommaviy madaniyat namunalarning keng tarqalishi, terrorizm va ekstremizmning global tus olishi va hokazo) bartaraf etish borasida pishiq-puxta o'ylangan izchil siyosat olib borilmoqda. Globallashuv jarayonining ijobiy jihatlari e'tiborga olgan holda uning g'oyaviy-mafkuraviy ta'siridan ogoh bo'lish, ayniqsa, yoshlarimizni bunday xurujlardan asrab-avaylash g'oyasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv jahonda yagona makonning yuzaga kelishi, ilmiy-texnikaviy va texnologik yutuqlarning keng tarqalishi, ularning umumiy taraqqiyotga xizmat qilishi bilan birga, G'arbda shakllantirilgan “ommaviy ma'naviyat”ning millatlar va xalqlar ma'naviyatining yemirilishi omili sifatida ham namoyon bo'lmoqda. Bu insoniyatning milliy zamini va o'zligidan begonalashuvga olib kelmoqda. Ushbu jarayonning oldi olinmas ekan, millati va ma'naviyatidan mahrum bo'lgan olomon shakllanadi. Milliy ma'naviyatga nisbatan yuzaga kelgan bu tahdidlarni bartaraf etish mavjud imkoniyatlarni ishga solishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

Jahon miqyosida fuqarolar siyosiy madaniyatini rivojlanishining samarali omillarini qamrab olgan, ma'lum ijtimoiy-siyosiy, diniy, milliy va boshqa turdagi qadriyatlarga asoslangan, jamiyatda ishonch omilini mustahkamlovchi fenomen sifatida mafkura omilini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq

qilish tobora kuchayib bormoqda. Shuningdek, dunyoda globallashuv jarayonining mazmun-mohiyati, uning ijobiy va salbiy jihatlari, milliy ma’naviyatga o‘tkazayotgan ta’siri hamda uning oqibatlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish, unga nisbatan turli qarashlarni umumlashtirish borasida tegishli tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilmiy markazlarda millatlarning o‘zligidan begonalashuviga sabab bo‘layotgan omillar, ularning negizlari, milliy-ma’naviy taraqqiyotda yuzaga kelayotgan inqirozlarning yoshlar ma’naviy-axloqiy hayotiga salbiy ta’sirini oldini olish bilan bog‘liq masalalarga e’tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda globallashuv sharoitida mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashning samarali mexanizmlarini shakllantirish, ijtimoiy tarmoqlarning ta’sirini ijobiy tomonga o‘zgartirishni ma’naviy va mafkuraviy qadriyatlar uyg‘unligida amalga oshirishni davrning o‘zi taqozo etmoqda. “Mafkura sohasida bo‘shliq degan narsaning o‘zi hech qachon bo‘lmaydi. Chunki insonning qalbi, miyasi, ong-u tafakkuri hech qachon axborot olishdan, fikrlashdan, ta’sirlanishdan to‘xtamaydi. Demak, unga doimo ma’naviy oziq kerak. Agar shu oziqni o‘zi yashayotgan muhitdan olmasa yoki bu muhit uni qoniqtirmasa, nima bo‘ladi, aytinglar? Bunday oziqni u asta-sekin boshqa yoqdan izlaydi. Shunga yo‘l bermasligimiz kerak. Mana, gap nima haqida ketyapti!”[2], deya aytilgan e’tirof orqali ham anglash mumkin. 2023–2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha taraqqiyot strategiyasida mamlakatda olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi yuksak ma’naviyatli, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini puxta egallagan yoshlarni tarbiyalash vazifasi bilan chambarchas bog‘liqligi hamda mamlakatimiz uchun muhim ahamiyat kasb etadigan shaxs ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta’sirini tizimli ravishda tadqiq etish ehtiyoji ushbu masalaning dolzarbligini yanada oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son, 2019-yil 17-yanvardagi “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol

investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-5635-son farmonlari hamda 2017-yil 28-iyuldagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi PQ 3160-son, 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3907-son, 2019-yil 3-maydagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4307-son Qarorlari va sohaga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga mazkur dissertatsiya muayyan darajada xizmat qiladi[3].

Fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy madaniyatini rivojlantirishning mafkuraviy omillari haqidagi ilmiy asoslangan xulosalar O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov asarlari va O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma’ruza va nutqlarida aks etgan. Ushbu manbalar tadqiqot ishiga nazariy-metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Shaxs ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta’siri globallashuv jarayoni bilan bog‘liq holda alohida mustaqil mavzu sifatida o‘rganilgan emas. Ammo inson ongi, dunyoqarashi va axloqiga nisbatan yuzaga keladigan tahdidlar masalasi butun Sharq-u G‘arb mutafakkirlarining doimiy diqqat-markazida turgan. Ularni umumlashtirgan holda bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim mutafakkirlarini kiritish mumkin. Jamiyatda insonlarni barqaror yashashlari, tinch va farovon hayot kechirishlari uchun ular o‘rtasida munosabatlar samimiy, iliq bo‘lish, dushmanlik esa taraqqiyotga nisbatan katta xavf ekanligini qadimgi Xitoy mutafakkirlari Konfutsiy, yunon faylasuflari Platon, Aristotel, Qadimgi Rim mutafakkiri Siseron ilgari surgan. Ikkinchi guruhga X–XV asrlarda yashagan Sharq mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Nizomulmulk kabilarni kiritish mumkin. Ular o‘z asarlarida yaxshilik va yomonlik, axloqlilik va axloqsizlikning mohiyati, ular o‘rtasidagi ziddiyatlar va ularning yuzaga kelish manbalari hamda jamiyatda va insonlararo munosabatlarning adolat, o‘zaro oqibat asosida qurishning ahamiyati, xalq merosi va ma’naviyatini asrash haqidagi g‘oyalarni ilgari surgan. Uchinchi

guruhga G'arbda Uyg'onish va yangi davrda yashab ijod qilgan mutafakkirlar N.Makiavelli (1469-1527), T.Gobbs (1588-1679), J.Lokk, J.J.Russo (1712-1778) va boshqalarni kiritish mumkin. Garchand ular aynan shaxs ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri haqida fikr bildirmagan bo'lsalar ham, uni davlatning shakllanishiga sabab bo'lgan omillar, uni boshqarishda mavjud bo'lgan ziddiyatlar, ularni hal etishda qo'llanish zarur bo'lgan tadbirlar haqida bildirgan fikrlari bilan uyg'unlashgan deb qarash mumkin. To'rtinchi guruhga Z.Bjezinskiy, E.Toffler, F.Fukuyama, S.Xantington, A.J.Toynbi, P.J.Byukenen, J.Koleman kabilarni kiritish mumkin. Bu mualliflar fikrlarining mavzumi taalluqli jihati shundaki: a) ularni fikrlaridan ma'lum bo'layotgan muhim masala – bugun dunyoning ziddiyatlar girdobida hayot kechirayotgan, uning turli tahdidlarga muhtal bo'lgani; b) bu tahdidlar negizida shaxs ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashining shakllanishiga ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri va insonlarning ma'naviy qashshoqlashuvi turganligini ko'rsatganligidir[4].

Globallashuv sharoitida shaxs dunyoqarashining shakllanishini belgilab beruvchi axborotlashgan jamiyat, axborot tahdidi va ijtimoiy tarmoqlar va ularning inson ongiga ta'siri borasida mamlakatimiz olimlari S.Otamuratov, J.Yaxshilikov, Sh.Paxrutdinov, Sh.G'oyibnazarov, B.To'yehiyev,

I.Ergashev, N.Jo'rayev, A.Muminov, M.Quronov, R.Samarov, V.Qo'chqorov, O.Musayev, O.Allayorov, B.Xasanov, N.Dehqonov va boshqalar ilmiy izlanishlar olib borgan. Bu mualliflarning qarashlarini beshinchi guruhga kiritish mumkin. Ularning asarlarida globallashuv tushunchasi, axborot xavfsizligi, uning milliy ma'naviyatga, shaxs dunyoqarashiga ta'siri masalalari, millatlararo munosabatlar va ularning rivojlanish jarayonlari kabi masalalar ochib berilgan. Jumladan, jamiyat barqarorligini ta'minlash bo'yicha siyosiy fanlar doktori, professor Sh.I.Paxrutdinov o'zini "tahdidbardosh jamiyat" modelini ilgari surgan. Unda muallif "iqtisodiy barqarorlikka erishish" mezonini modelning tag asosini tashkil etsa, "ma'naviy immunitet" mezonini esa, modelning ustki ta'sirlarga javob beruvchi qismi vazifasini bajaradi, deya ta'kidlagan bo'lsa, siyosiy fanlar doktori, professor, Sh.G'oyibnazarov shaxs, ayniqsa, yoshlar ijtimoiy-siyosiy dunyoqarashining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan "Ommaviy madaniyat" omilini ilmiy jihatdan tadqiq etgan.

Yuqorida nomlari qayd etilgan olimlarning asarlari va ilmiy tadqiqotlarida globallashuv sharoitida ma'naviy-mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashning samarali mexanizmlari bilan bog'liq jarayonlar bevosita va bilvosita maxsus tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan.

ADABIYOTLAR

- Robertson R. "Globalization" 1983-yili "Garvard biznes revyu"
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 15-iyun kuni Toshkent shahrida "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqi. <http://uza.uz/oz/politiss/vatanimiz-ta-diri-va-kelazhagi-y-lida-yanada-amzhi-at-b-lib--15-06-2017>.
- Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar. – Toshkent: O'zbekiston, 1996–2016.
- Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // <http://uza.uz>. 07.12.2016; Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-iyun kuni Toshkent shahridagi anjumanda so'zlagan nutqi // <http://www.uza.uz>. 15.06.2017; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi // <http://www.uza.uz>. 20.09.2017; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 22-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: O'zbekiston, 2018. – B. 80; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Afg'oniston bo'yicha "Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik" mavzusida o'tkazilgan xalqaro konferensiyadagi nutqi // <http://uza.uz> 06.03.2018; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://uza.uz> 28.12.2018.

